

Dünyada Türk Varlığı

Türkler dünyaya yayılarak hayatını sürdüren bir millet. Tarihe baktığımızda Asya'dan Avrupa'ya ve hatta Afrika'ya kadar uzanan seferlerimiz var. Bu seferlerin çok farklı sebepleri olabilir ama sonuçta geniş bir coğrafyada hayat sürdürmek söz konusu. Belki de Türklüğün en önemli başarısı, hareket hâlindeyken bile örgütlü olabilmesidir. Onun için bizde devlet çok önemlidir. Bizim varlığımızı, bu devlet olabilmeye yeteneği sürdürmüştür. Dünyadaki diğer göçebe kabilelerden farkımız da burada saklı olsa gerek. Dünya üstünde sürekli hareket hâlinde olabilmeye ve dağılmadan varlığını sürdürebilmenin zorluğu ortadadır. Bu zorluğu biz Türkler aşmış durumdayız. Fakat bu zorluğu aşsak da sıkıntıları günümüzü etkiliyor. Son asırlarda, modern dünyada sınırların kesin hatlarla çizilmesi ve uluslararası anlaşmalar ve yasalarla belirlenmesi, bu sıkıntıyı artırmış durumda. Özellikle Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde geri çekilmek zorunda kaldığımız coğrafyalarda kalan kardeşlerimiz büyük zorluklar çektiler ve çekmeye devam ediyorlar. Kırım'ı kaybetmek, Balkanlardan çekilmek zorunda kalmak, Kafkaslarda direnememek, Orta Doğu'da oyuna gelmek oralarda kalan soydaşlarımızın zulüm görmelerine yol açtı. Onlara sahip çıkamadık. Çünkü biz de kendi derdimize düştük. Mustafa Kemal Atatürk sayesinde verdiğimiz Millî Mücadele ile yeni bir devlet kurabildik. Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce iki Türk Cumhuriyeti daha ilan edildi ama onlar bağımsız kalamadı.

Halkının tamamına yakını Müslüman Türk olan Batı Trakya'da, Balkan bozgunu sonrası, 12 Eylül 1913'te başkenti Gümülcine olan Batı Trakya Türk Cumhuriyeti adıyla bağımsız bir devlet kuruldu. Benzer bir durum Azerbaycan'da yaşandı. 28 Mayıs 1918 tarihinde, Mehmet Emin Resulzade'nin liderliğinde, Azerbaycan Millî Şurası tarafından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi. 2018 yılı, Osmanlı Devleti adına Bakü'yü korumak için gönderilen Kafkas İslam Ordusu'nun ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 100. yıl dönümü. Bu vesileyle bir dosya hazırladık. Dosya editörlüğünü değerli arkadaşlarımız, Ege Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Yılmaz Özkaya ve Lefke Avrupa Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Nazım Muradov üstlendi. Dosya editörlerimize ve yazılarıyla katkı sağlayan akademisyen - yazar dostlarımıza okuyucularımız adına teşekkür ediyoruz. Bu çalışmanın hepimiz için Azerbaycan konusunda bir kaynak teşkil edeceğine inanıyoruz. "Bir millet, iki devlet" ifadesinin dayandığı gerçekliği bilimsel olarak ortaya koymak önemli bir hizmettir. Bu hizmete katkıda bulunan bilim erbabına gereken değeri vermek bizim borcumuzdur.

Gelecek sayılarımızda buluşmak üzere sağlıklılıkla kalın...

Dr. Fahri ATASOY

TÜRK YURDU

*Türk Ocakları Genel Merkezi Aylık Yayın Organıdır.
Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi
Yerel Süreli Yayın • Basıldığı Tarih: 10.04.2018 • ISSN 1300-2333
7. Devre • Cilt 38 (70) • Sayı: 368 (729) • 107. Yıl*

KURUCUSU

Yusuf AKÇURA

SAHİBİ

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

GENEL YAYIN MÜDÜRÜ

Dr. Fahri ATASOY

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. İbrahim ATABEY

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Fatma AÇIK (GÜ), Doç. Dr. Erdal AKSOY (GÜ), Doç. Dr. Alper ALP (GÜ), Prof. Dr. Bahri ATA (GÜ), Prof. Dr. Levent BAYRAKTAR (YBÜ), Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, Prof. Dr. Turhan ÇETİN (GÜ), Prof. Dr. Nakış KARAMAĞARALI (GÜ), Prof. Dr. Yunus KOÇ (HÜ), Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (AU), Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN (HÜ), Ömer ÖZCAN, Prof. Dr. Serdar SAĞLAM (GÜ), Adnan ŞENEL, Doç. Dr. Hasan YAYLI (KKÜ), Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM (HÜ), Mahmut Çetin, Galip ERDEM, Yücel HACALOĞLU

TÜRK YURDU HAKEMLİ DERGİDİR

TÜRK OCAKLARI GENEL MERKEZ YÖNETİM KURULU

Genel Başkan: Prof. Dr. Mehmet ÖZ, Genel Başkan Yardımcısı: Prof. Dr. Filiz YAVUZ,
Genel Başkan Yardımcısı: Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ, Genel Sekreter: Prof. Dr. Emrah ŞENEL,
Genel Muhasip: Aziz Kâmil YILMAZ, Genel Sekreter Yardımcısı: Doç. Dr. Bülent AKSOY,
Genel Sekreter Yardımcısı: Mustafa Asım MUTLU, Üye: Prof. Dr. İbrahim MARAŞ,
Üye: Prof. Dr. Yunus Koç, Üye: Yrd. Doç. Dr. İbrahim ATABEY, Üye: İrfan KAYA

DENETLEME KURULU

Başkan: Osman OKTAY, Üye: Leyla SARISOY, Üye: Mehmet GÜLSÜN

ADRES: Türk Ocağı Caddesi, Prof. Dr. Osman Turan Sokağı, No: 1 Balgat ANKARA **Tel:** 0 (312) 229 69 74

YAZIŞMA ADRESİ: PK 429 Yenışehir / ANKARA

www.turkyurdu.com.tr

turkyurdu@turkyurdu.com.tr

0 (312) 229 69 74

[Turkyurdudergisi](https://www.facebook.com/Turkyurdudergisi)

[Turkyurdudergi](https://twitter.com/Turkyurdudergi)

[turkyurdudergisi](https://www.instagram.com/turkyurdudergisi)

Abonelik

www.turkyurdu.com.tr internet sitesinden kredi kartına 12 taksit seçeneğiyle, EFT/Havale yolu ile **Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi** adına Ziraat Bankası Necatibey Şubesi **TR15 0001 0007 9506 5654 6350 01** numaralı İBAN'a, **257311** numaralı Posta Çeki hesabına ödeme yaparak abone olabilirsiniz.

6 Aylık Türk Yurdu Aboneliği	80,00 TL
12 Aylık Türk Yurdu Aboneliği	150,00 TL
24 Aylık Türk Yurdu Aboneliği	300,00 TL
12 Aylık E-Dergi Aboneliği	50,00 TL
12 Aylık Kurum Aboneliği	250,00 TL
12 Aylık Yurtdışı Abonelik	150,00 Dolar

Tasarım: AREN Tanıtım Hiz. Ltd. Şti. 0.312 430 70 81 •

www.arentanitim.com.tr

Baskı: EPAMAT Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Şti.

İÇİNDEKİLER

- 3** **GENEL BAŞKANDAN / Mehmet ÖZ**
Zeytin Dalı ve Ötesi
- 5** **AYIN YORUMU / Nuri GÜRGÜR**
- Afrin'den Sonrası
- Varna Zirvesinde Yeni Bir Şey Yok
- 9** **DÜŞÜNCELER / Hasan BACANLI**
Gelenek Ne Getirir?
- 14** **DÜŞÜNCELER / Levent BAYRAKTAR**
Göç Felsefesi
- 16** **DÜŞÜNCELER / Süleyman ERYİĞİT**
Tanrı Zar Atmaz!
- 20** **DÜŞÜNCELER / Hakan POYRAZ**
Ahlak Bekçisi Olmak Yerine Ahlak Kişisi Olmak
- 22** **DOSYA TAKDİM/ Yılmaz ÖZKAYA-Nazım MURADOV**
Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılı Münasebetiyle
- 24** **DOSYA / Sebahattin ŞİMŞİR**
Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali (1918 - 1920)
- 38** **DOSYA / Sebahattin ŞİMŞİR**
Azerbaycan İstiklal Mücadelesi'nin Muhaceretteki Hafızası Mehmet Kengerli (Karabağ 1914 – Ankara 2006)
- 41** **DOSYA / Vilayat QULİYEV**
Azerbaycan Cumhuriyeti - 100:
Əbdürrehim Bey Haqverdiyev - Cümhuriyet Diplomatı
- 50** **DOSYA / Yavuz AKPINAR**
Hüseynzade Ali Turan'ın Arşivinden:
Kafkas İslam Ordusu'nun Bildirisi
- 53** **DOSYA / Selçuk TÜRKİYILMAZ**
Yeni Kafkasya Dergisinde Kafkas İslam Ordusu
- 60** **DOSYA / Ömer ÖZCAN**
Azerbaycan Eğitim Tarihinden:
Azerbaycan Cumhuriyeti Telebeleri
- 63** **DOSYA / Nazım MURADOV**
Türk Ocakları, Türk Yurdu ve Azerbaycan
- 68** **DOSYA / Nazım MURADOV**
Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Mehmet Emin Resulzade'yi Yeniden Okumak (İhtiyacı)
- 74** **DOSYA / Mehman A. DAMİRLİ**
Azerbaycan Cümhuriyeti Elitasının Hüquqi Görüşleri
- 77** **DOSYA / Telli KORKMAZ**
Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Giden Yolda
"Açık Söz" Gazetesi (1915-1918)
- 81** **DOSYA / Faik ELEKBEROV**
Turan İmparatorluğu'nun Tarihi ve Mahiyeti
- 89** **DOSYA / Aytek ZAKİRKIZI MEMMEDOVA**
Azerbaycan'ın Devlet Geleneğinde Türkçülük Fikrinin Yeri
- 92** **DOSYA / Akif VALİYEV**
Azerbaycan "Türk Ocağı"nın Faaliyeti
- 98** **AKADEMİK / Gülser OĞUZ**
18. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne'de Ermenilere Dair İzler
- 102** **KİTAP / Şükrü MERT**
Bir Umudun Yolculuğu HEYMEYMORO
- 104** **KİTAP / Hasip SAYGILI**
Arap İsyanı
- 106** **Rümeysa BİLGİNER / H. Süyümbike MARAŞ**
TÜRK OCAKLARI / HABERLER
- 112** **Serdar SAĞLAM**
ÇİZGİLER

ZEYTİN DALI VE ÖTESİ

Mehmet ÖZ

Suriye’de vekâlet savaşları olarak tezahür eden olayların, küresel egemenlik mücadelesinin parçası olduğu malumdur. 1990’larda Irak’ta başlatılan girişimin bu ikinci perdesindeki ana hedeflerin en önemlisinin, bölgedeki dört ülkenin parçalanmasıyla İkinci İsrail’in kurulması olduğu aşikâr bir husustur. Irak’ı apaçık yalanlarla işgal edip kargaşa ve parçalanma sürecine sokan ABD’nin, sözde “Arap Baharı”nda hedefindeki ülkelerden biri de Suriye olmuştur. Suriye iç savaşında birdenbire sahneye çıkan ve ABD hedefleri için buldozer vazifesi gören IŞİD/DAEŞ’in kurduğu sözde devletin [halifeliğin(!)]yerinde yeller esiyor ama ABD hâlâ aklımızla alay edercesine IŞİD ile mücadeleye odaklanmaktan söz edebiliyor ve IŞİD’i kullanışlı bir araç olarak yedekte tutuyor. IŞİD ile mücadele bahanesiyle parlatılan, IŞİD’in boşalttığı bölgeleri (Arap ve Türkmen çoğunluğuna rağmen) PYD/YPG adı altında PKK’ya teslim etmekle kalmayıp bütün dünyanın gözleri önünde silah ve mühimmat desteği sağlayan, Menbiç’e geçilmeyeceği sözünü tutmadığı gibi şimdi de çekilmeyeceğini açıklayan sözde müttefik, Türkiye’yi sıkıştırmak için elinden geleni ardına koymuyor. Türkiye’yi, Batı ittifakıyla olan çelişkilerini kullanarak yanında tutmaya çalışan ama öte yandan PKK/PYD’yi de rencide etmemeye özen gösteren Putin Rusya’sına güvenilemeyeceği de açık. Rusya’nın Suriye’ye girmesi ve inisiyatif almasından itibaren bu iki büyük güç arasında örtük bir anlaşma olduğuna dair kuşkular son gelişmelerle teyit ediliyor.

İşin başlangıcında “Yeni Osmanlı” ve “Büyük Ortadoğu” yemleriyle ayartılmaya çalışılan Türkiye, medeniyet coğrafyamız üzerinde oynanan ve Türkiye’nin birlik ve bütünlüğüne açık bir tehdit olan bu “Büyük Kumpas”a karşı gecikmeli de olsa doğru bir siyaseti uygulamaya çalışıyor. “Çözüm ve barış süreci” adı altında devlet otoritesinin uğratıldığı zafiyet fark edildikten sonra PKK’nın hendek-barikat stratejisine karşı başlatılan kararlı mücadele başarıyla sonuçlandı. 15 Temmuz FETÖ darbe girişiminden hemen sonra Suriye’nin kuzeyinde oluşturulan terör ve ihanet koridoruna karşı başlatılan Fırat Kalkanı operasyonu da, son on yıldır aralıklarla yıpratma operasyonlarına maruz kalan Türk ordusunun en zor durumda dahi neleri başarabileceğini dünyaya gösterdi. Nihayet Afrin’deki PKK yapılanmasına karşı girişilen Zeytin Dalı Operasyonu da Türk ordusunun, Batı basınındaki bütün yalan ve kasıtlı haberlerin aksine, böyle bir ortamda olabilecek en başarılı şekilde, sivil halka zarar vermeden Afrin’de denetimin sağlanmasıyla sonuçlandı. Şimdi tıpkı Fırat Kalkanı bölgesinde olduğu gibi Afrin’de de Türkiye barış ve huzur iklimini tesis edecektir. (Bu arada şunu ifade etmeliyim: Uzmanlar dâhil pek çok kişi Afrin’in “düşüş”ünden bahsediyor. Kasıtlı değil belki ama çok yanlış. Afrin, PKK/PYD açısından düşmüştür, Türkiye açısından kurtarılmıştır.).

Bazı çevreler, başka meseleler yüzünden iktidara karşı olan tutumlarından dolayı Afrin Operasyonu’nu ve kazanılan başarıyı küçümsüyor. Bazıları Çanakkale ile Zeytin Dalı’nı, 15 Temmuz’u aynı kefeye koyuyor diye tepki gösterirken ölçüyü kaçırmamalıyız. Unutmayalım ki Zeytin Dalı Harekâtı büyük fedakârlıklarla ve şehitler verilerek başarıya ulaşmıştır. Her şeyden evvel şehitlerimize saygı göstermeliyiz. İkinci olarak, Afrin sadece Afrin’den ibaret değildir. Orada biz hem ABD ve Rusya’ya hem de PKK ve uzantıları ile diğer terör örgütlerine bir ders verdik.

Operasyon başladığında, yıllardır savunduğumuz bir görüşü tekrarladık: Bu Harekât, Afrin’den Kandil’e, bütün terör yuvaları temizleninceye kadar sürmelidir. Türkiye’yi tehdit eden, kısaca al-

maya ve terör ile korkutup istediklerine razı etmeye çalışan kim olursa olsun bu coğrafyanın tarihinde de bugün de lider ülkesinin Türkiye olduğunu görmelidir; görmüyorsa biz göstermeliyiz. Sayın Cumhurbaşkanı'nın Afrin'den sonra Menbiç ve Sincar gibi bölgelere operasyon yapılacağını açıklaması, devletimizin bu konudaki kararlılığını göstermesi bakımından takdire şayandır. Türkiye, bu tehdidi behemehâl bertaraf etmelidir. NATO nezdinde gerekli girişimler yapılarak ABD'nin IŞİD veya başka bir terör örgütüyle mücadelede kullanılması asla söz konusu olamayacak silah ve mühimmatı, neden ve hangi amaçla YPG'ye verdiği konusu ısrarla gündemde tutulmalıdır. ABD'nin İran'a yönelik tasavvurları olsa da PKK'nın uzantısı ve silahlı güçlerinden biri olan YPG'nin âdetâ düzenli bir orduya dönüştürülmesinin en büyük hedeflerinden birinin Türkiye olduğu aşîkârdır.

Türkiye'nin "çözüm ve barış süreci" afyonu ile uyuşturulmaya çalışıldığı dönemde köpürtülen Rojava masalları ile Kobani destanlarının(!) ileride yol açacağı tehlikeleri işaret etmiş birisi olarak o zaman da şimdi de samimiyetle şunu ifade ediyoruz: Burada emperyalist güçlerin küresel egemenlik mücadelesinde Arapların da, Kürtlerin de, Türkmenlerin de ve diğer unsurların da önemi yoktur. Mesele Kürtler değildir. Onlar için kullanabilecekleri diğer unsurlar gibi Kürtler de "Büyük Oyun" da bir "kart"tır. Bizim için ise bu coğrafyadaki soydaşlarımız, dindaşlarımız, akrabalarımız birer "kart" değil, ortak kaderi paylaştığımız ve ortak geleceğe yürümek istediğimiz kardeşlerimizdir. Ne yazık ki, tarihten ders almıyor ve tekrar tekrar aynı tezgâhlara gelebiliyoruz. Bu coğrafyada, devlet kurmak, devlet olmak öyle parlak bir takım ideolojik söylemler ve "gerilla savaşları"nın "büyüleyici"(!) menkıbeleriyle olmuyor. Cetvelle çizilen sınırlarda, hamilerin himmetiyle ayakta kalabilen devletçiklerin başarılarına gelenleri son 20 yıldır görmekteyiz. Küresel egemenlik mücadelesinin büyük aktörlerinin baş eğdirmekte ve denetim altında tutmakta zorlandıkları iki büyük bölge devleti, tarihî ve kültürel birikimleriyle Türkiye ve İran'dır. Bu nitelikleriyle her ikisi de hedefdir. Tarihimizin ve coğrafyamızın çizdiği kader çerçevesinde Türkiye ile İran arasında hem rekabet hem de dostluk vardır. Türkiye'nin İran'a dönük siyasetinde, duyguların değil aklın egemen olması, beka mücadelemiz açısından da kilit önemi haizdir.

Bölgede ittifak ve karşıtlıkların zemini kaygan ve oynaktır. Uyanık olmak, esnek fakat kararlı bir diplomasi yürütmek şarttır. Abdülhamid'den çok bahsedilen günümüzde, onun en önemli vasfının denge politikası izlemek olduğunun unutulmaması gerekir. Asıl örnek almamız gereken ise Atatürk'ün bağımsızlığı esas alan ve bölgesel ittifaklara öncelik veren barışçı siyasetidir. Tabii ki günün şartlarının gerektirdiği adımları atmak kaydıyla... Burada püf noktası şudur: Türkiye ilke olarak bölge devletlerinin toprak bütünlüğünden yanadır. Bununla birlikte yaşadıklarımız bunu sağlamanın giderek zorlaştığını gösteriyor. Onun içindir ki Türkiye bu coğrafyada, çatışmaların başlamasından önceki demografik yapıyı dikkate alarak emniyet altına aldığı bölgelerde yerel halkın temsilini öne çıkaran yönetimlerin kurulmasına çalışıyor. Bu çerçevede, silinmek istenen Türkmen coğrafyasını asla unutmamalıyız. Hem Türkiye'nin güvenliği hem de coğrafyamızın geleceği açısından Türkiye'nin bu bölgede şimdiden öngörülemeyecek bir süre için hamilik yönetimi oluşturması ve gelecek projelerinde de garantörlük hakkı elde etmesi hayati önem taşımaktadır.

Türkiye'nin terör koridorunun önünü kesmekle yetinmesi kâfi değildir. Zira önümüzde hâlâ Fırat'ın doğusundan İran'a, oradan da Türkiye'ye uzanması planlanan bir dört parçalı sözde Kürdistan projesi durmaktadır. Sayın Cumhurbaşkanı, Sincar'ı telaffuz etmiştir. Uluslararası hukuk bakımından bir Türk toprağı olan Süleyman Şah Türbesi'nin bulunduğu mevkinin yeniden kontrol alınması için buraya belirli genişlikte bir koridor açılmak üzere harekete geçilmesi de beklenebilir. Esasen bunun bugüne kadar yapılması ve Türbe'nin eski yerine taşınması gerekirdi. Kendi toprağını teröristlere karşı korumak için de Türkiye, pekâlâ oraya giden yolu denetim altına alabilirdi ve inşallah alacaktır.

Türkiye'nin bu mücadeleyi başarıyla sürdürmesi için içerideki meselelerimizde asgari bir anlayış birliğine varılması, kutuplaştırıcı söylemlerin terk edilmesi, hukuk devleti çerçevesinde liyakat ve adalet ilkelerinin icaplarının yerine getirilmesi büyük önem taşımaktadır. Maalesef 2019 seçimlerine dönük siyasi faaliyetler bunu gölgelemekte ve engellemektedir. Biz yine de bütün siyaset ve basın erbabını bu hayati mücadele sürecinde, iç meselelerde teenni ve itidale, birlik ve beraberliğe davet ediyoruz.

AFRİN'DEN SONRASI

Nuri GÜRGÜR

Afrin'in terör örgütlerinden temizlenmesi maksadıyla başlatılan Zeytin Dalı Harekâtı'nın kolay olmayacağı biliniyordu. Ancak harekât beklenenden çok daha kısa sürede, 58 günde tamamlandı. Böylece harekâtın aylarca sürmesi durumunda, Türkiye'yi suçlamaya, baskı altına almaya, inisiyatifini kullanamaz hâle getirmeye hazırlanan ABD ile AB'nin yanı sıra, Körfez ülkeleri ve hatta İran umduklarını bulamamış oldular.

PKK-YPG'yi bölgenin en etkili operasyonel unsuru sanan, stratejik müttefik kara gücü olarak benimseyen, NATO'da 66 yıllık stratejik ortağı olan Türkiye'yi bir tarafa iterek teröristleri bağrına basan ABD, bu örgütün savaş kabiliyetinin gerçekte ne olduğunu görmüş oldu.

Washington, PKK-YPG'nin bölgede bulunmasının gerekçesi olarak gösterdiği DEAŞ ile savaştığını öne sürerek PKK-YPG'ye **"ortak"** muamelesi yapıyor. Her türlü desteği vererek 50-60 bin kişilik ordusu olan bir devlet hâline getirmeye çalışıyor. Afrin operasyonu sahneyi aydınlattı, bazı gerçekleri gün ışığına çıkardı.

ABD, DEAŞ'ın gücünü, eylem kapasitesini, taktiksel nedenlerle sürekli olduğundan fazla gösterdi. İttifak ilişkisi kurduğu PKK-YPG'nin, aslında ciddi bir silahlı güce sevk ve idare düzenine ve askerî bir disipline sahip olmayan DEAŞ'a karşı ABD'nin yoğun hava desteği ile kolayca üstünlük sağlamasını terör örgütünün başarısı olarak ilan etti. Rakka'yı kolaylıkla ele geçirmesini terör örgütünü büyük askerî kapasitesinin eseri olarak sundu. Böylece herkesi bu iddialarına inandırmak, terör örgütünü meşrulaştırmak istedi. Ancak Zeytin Dalı Harekâtı ile ortaya çıkan tablo, bütün bu iddiaların altının boş olduğunu gösteriyor. Bölgede artık bir Türk Silahlı Kuvvetleri faktörü var. Bölge jeopolitiği ile ilgili niyet ve iddiaları bulunan bütün merkezlerin bu gerçeği görmezlikten gelmeleri mümkün değil.

Türk askerinin, binlerce kilometre ötelere gelerek coğrafyayı şekillendirmek isteyen Amerikan askerlerinin sahip olmadığı önemli özellikleri bulunuyor. Çanakkale'de Millî Mücadele'de olduğu gibi, Mehmetçik vatan topraklarını koruduğunun bilinci içerisinde hayatını ortaya koyarak savaşıyor. Şehitlik mertebesinin askerinin en yüksek rütbesi olduğuna inanıyor; gerektiğinde canını vermekten çekinmiyor. Güç kullanarak bölgeye diledikleri nizamı vereceğine inanan vahşi emperyalizmin günümüzdeki temsilcilerinin Mehmetçiğin bu özelliklerini anlaması kolay değil.

Terör örgütü büyük önem verdiği, 2014'te özerklik ilan ettiği Afrin'i savunmakta kararlı olduğunu ilan etmiş, aylarca önce hazırlıklara başlamıştı. Türkiye'nin El Bab'tan sonraki hedefinin burası olacağını herkes biliyordu. PKK-YPG her türlü imkânı ve aracı kullanarak, bazı Batılı ülkelere mühendislik tekniği desteği alarak kent merkezini ve bölgeyi kale gibi tahkim etti. Silah ve mühimmat yığınağı yaptı. Kandil'den ve Membiç'ten takviye alarak 10 binden fazla teröristi bölgede topladı.

Bu kapsamlı hazırlıklara karşı TSK planlamasıyla, icrasıyla, kısaca her yönüyle dünyada gayri nizami savaş literatüründe okutulacak nitelikte mükemmel bir operasyon yaptı. Üç yıl önce

Güneydoğu'da Türk Silahlı Kuvvetlerine karşı **"kırsala dayalı savaş"** stratejisi denemeye kalkan ama ağır bir darbe yiyen PKK, bir defa daha hazırladıkları hendeklerde boğuldu; aynı akıbeti bu defa Afrin'de yaşamış oldu.

Bu sonuç Türk Silahlı Kuvvetlerinin, göz bebeğimiz bordo berelilerin, Jandarma ve Özel Harekât polislerinin ve Mehmetçiğin yanında cesaretle savaşan ÖSO'nun eseridir. Türk ordusunun ve güvenlik güçlerinin gayri nizami savaş konusunda ne kadar eğitimli deneyimli ve yetenekli olduğunu bütün dünya görmüş oldu. Dünyada bu alanda Mehmetçikle rekabet edebilecek pek az ülke vardır.

Zeytin Dalı Harekâtı'nı planlayan, yöneten komuta heyetinin bütün faktörleri şartları karşılayacak engelleri doğru değerlendirerek hazırladığı plan, aksamadan uygulandı. Birliklerimiz arazide son derece dikkatli ve sabırlıydı. Böylelikle planlanan hedeflere ulaşılırken asker ve sivil kayıpların en az düzeyde olması sağlandı. İstihbarat tek kelimeyle mükemmeldi. Hedefler hem İHA'lar ve SİHA'lar hem de alandaki kaynaklarla zamanında ve yerinde belirlendi. Kara ve hava güçleri arasında iş birliği, eş güdüm ve haberleşme başından itibaren çok iyi kuruldu. Havadan uçaklarla ve SİHA'larla, karadan topçu ateşiyle anında tahrip edildiler. Teröristler yoğun ateş altında başlarını bile kaldıramadılar.

Bu operasyon vesilesiyle İHA ve SİHA'lar konusunda Türkiye'nin kısa zamanda çok üst düzeye geldiği, akıllı bombalar ve zırhlı araçlar başta olmak üzere, silah sanayinde büyük aşama kaydedildiği, dışa bağımlılığın azaldığı görülmüş oldu.

TSK'nın operasyonel başarısıyla Afrin harekâtının ilk bölümü tamamlandı; ancak Afrin'in kontrol altına alınmasıyla işimiz bitmiyor; daha çok yapacak şeyler var.

PKK'nın 1984'ten beri Batılı taraftarlarının desteğiyle zihinlere yerleştirmeye uğraştığı yenilmezlik efsanesinin bir balon olduğu anlaşılmış oluyor. Terör örgütü sadece Afrin'den kaçmakla kalmadı, bu ağır yenilgi üzerine cesaretinden ve bölge halkları üzerindeki itibarından da çok şey kaybetti. ABD'nin ve gerekirse Rusya'nın desteğini arkasına alarak bir terör devleti oluşturma hedefinin gerçekleşmesinin bir hayal olduğunu gördü. Örgütün elebaşlarından Murat Karayılan birkaç ay önce bizzat gittiği Afrin'de Türkiye'ye meydan okumuş ne pahasına olursa olsun direneceklerini, kenti asla teslim etmeyeceklerini ilan etmişti. Teröristler yaptıkları tahkimata, hazırladıkları hendek ve tünellere, ABD' den aldıkları ağır silahlara çok güveniyorlardı. Ancak Türk Ordusu ve ÖSO, bir hilal şeklinde yürütülen kuşatma harekâtı sırasında 3700 teröristi etkisiz hâle getirdi. PKK bu bölgedeki varlığının yüzde 30'undan fazlasını TSK daha Afrin kentine gelmeden kaybetti. Bu zamana kadar Suriye'de DEAŞ karşısında kolayca kazandığı başarılarla zafer sarhoşu olan terör örgütü, yediği ağır darbeler karşısında öz güvenini kaybedip bocalayama başladı. Direnmeleri durumunda kayıplarının kendileri açısından felakete dönüşeceğini gördü. Kendi terk edip sivillerin arasına karışan teröristler arkalarına bile bakmadan kaçtılar.

İlk aşaması başarıyla tamamlanan harekâtın amacına tam olarak ulaşabilmesi için Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın da belirttiği gibi **"daha yapılması gerekli şeyler var"** bunlarla ilgili geniş bir planlamanın yapıldığı icrasına geçilmek üzere olduğu ifade ediliyor. Bu cümleden olarak, halkın kendi kendisini yönettiği bir idari yapının kurulması maksadıyla girişimlerin başlatılması doğru bir adımdır. Çünkü sadece Afrin'de değil terör örgütünün hâkimiyetinin sonlandırıldığı bölgenin her yerinde halkın kendisini özgürce yönetebildiği bir sistemin tesisi gerekiyor. Kürt halkına PKK'ya mecbur ve mahkûm olmadığı bu uygulamalarla gösterilmesi durumunda örgüte en büyük darbe vurulmuş olacaktır. Huzurun, güvenin ve istikrarın sağlanmasıyla insana saygılı dürüst ve adil bir yönetimin kurulmasıyla sosyolojinin kuralları, yasaları işlemeye başlayacağından, PKK'nın toplumsal tabanı marjinalize olur, tasfiyesi zor olmaz.

Türkiye Cerablus'ta bu tarz yaklaşımlarla başarılı sonuçlar aldı. Afrin'de benzer uygulamaların daha da kapsamlı yapılmasının etkisi, buranın özelliklerinden dolayı daha geniş alanlara yansımaktır. Türkiye'nin Afrin'deki başarısını içlerine sindiremeyen, karalamak için örgütün dezenformas-

yon çabalarına destek veren Almanya ve ABD gibi PKK'ya dost ülkeler ve çevreler bile bu gelişmeler karşısında çaresiz kalacaklar, en azından seslerini kısacaklardır.

Türkiye'nin kontrolü sağladığı bölgelerde güvenli ve huzurlu bir ortamın oluşması, halkın katıldığı idari yapının kurulması sonucunda sığınmacılar sorununun çözülmesinin önü açılacaktır. 100 binlerce insanın tekrar geldikleri mekânlara dönmesiyle, PKK ve rejimin zorbalığı sonucu bozulmuş olan demokratik dengeler normalleşmeye başlayacaktır.

Türkiye'nin Afrin'deki operasyonel başarısının politik bir açılıma dönüştürmemesi durumunda, sorunların çözümü bir yana bunlar daha da ağırlaşır. Çünkü Suriye artık hem iki süper gücün hem de İran, İsrail ve Körfez ülkeleri gibi bölgede hedefleri bulunan ülkelerin rekabet hâlinde oldukları bir kurtlar sofrasıdır. Gerçekleri ve reel politik faktörleri görmek zorundayız Türkiye'nin tek başına dilettiği ortamı oluşturması mümkün değildir. Tarafların bazılarıyla ortak paydalarda buluşup iş birliği yapabilmeliyiz. Suriye konusuna çözüm bulmak amacıyla düzenlenen uluslararası toplantılarda, görüşme masalarında elimizi güçlendirmemizin yolu bu tarz ilişkilerin kurulmasına bağlıdır.

Pompeo'nun Dış İşleri Bakanı olmasının ardından, benzer özelliklere ve görüşlere sahip John Bolton'un "**Ulusal Güvenlik Danışmanlığı**"na getirilmesi, ABD'nin dış politikasında stil dozajının yükseleceğini daha çok İsrail'in çıkarlarına göre şekilleneceğini gösteriyor. Washington'da uluslararası sorunları zora başvurarak önlemekten yana olan küresel huzur ve yükümlülüklerini külfet sayan, savaşıma hazır bir ekip iş başında. Bu durum Türkiye-ABD ilişkilerini doğal olarak etkileyecektir. Nitekim eski Dış İşleri Bakanı Tillerson ile geçen ay Ankara'da kararlaştırılan görüşme takvimi askıya alınmış görünüyor. Türkiye'nin bütün dikkatini terör tehdidini ortadan kaldırmaya yönelik girişimlere verdiği bu kritik dönemde, ABD'den İran'a yönelik radikal siyasi ve askerî hamleler gelebilir; Türkiye'nin desteği istenebilir.

Trump ve şahinleri, İran'a güç kullanarak rejim değişikliği yapmaya, yönetimini düzenlemeye kalkarlarsa korkulan olur. Orta Doğu'da her şeye rağmen huzur ve istikrar adına kalabilen ne varsa, sekiz büyüklüğünde bir depremle yıkılır. Sadece İsrail'in kazançlı çıkabileceği bu çaplı bir yıkımdan Türkiye'de büyük bir zarar görür. Türkiye bütün imkânlarını ve politik kanalları kullanarak konuyu uluslararası bir meseleye getirmeye, yaşanabilecek muhtemel bir kıyameti engellemeye çalışmalıdır.

Diğer yandan Suriye'de merkezî hükümetle ilişkilerimizi sonsuza kadar, şimdi olduğu gibi askıda tutamayız, tutmamalıyız. Ancak başında Esad'ın bulunduğu bir yönetimle ilişkilerin normalleşmesi mümkün olamaz. Rusya, İran ve ABD ile Suriye konusu görüşülürken bu gerçeği ısrarla vurgulamamız gerekir. Yedi yıldır Suriye'de yaşanan ölümlerin, acıların zulümlerin, ülkenin harabeye dönüşünün baş sorumlusu olan Esad başta olduğu sürece, ne ortam normalleşir ve ne de Suriye'nin toprak bütünlüğü korunabilir. Oysa Esad'ın başında olmadığı bir Şam yönetimiyle hem Türkiye'nin hem de rejimle kavgalı olan muhaliflerin ilişki kurmalarının önü açılabilir. Türkiye'nin Suriye'de sorunun çözümüne yönelik etkili bir siyasi açılım yapabilmesi için bu yolu denemeye ağırlık vermelidir.

VARNA ZİRVESİNDE YENİ BİR ŞEY YOK

Türkiye-AB ilişkilerinin bugünü ve geleceği açısından önem taşıyan buluşma Varna'da yapıldı. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın muhatapları Avrupa Komisyonu Başkan'ı Juncker ile Avrupa Konseyi Başkanı Tusk idi. AB Dönem Başkanı Bulgaristan Başbakanı Borisov'da ev sahibi sıfatıyla görüşmede hazır bulundu.

Önceki yıllarda Türkiye'nin Cumhurbaşkanı tarafından temsil edildiği ve üye ülkelerin devlet yahut hükümet başkanlarının katıldığı Zirve'nin AB'nin kurumsal temsilcileriyle yapılmış olması, Türkiye'nin Brüksel nezdindeki yerini, pozisyonunu yansıtan anlamlı bir tablodur. Kısacası ilişkilerin kopmasını, noktalanmasını istemiyorlar; fakat bunu kendi belirledikleri alanlarla sınırlı tutmakta kararlılar. Türkiye'nin tam üyeliğini akıllarından bile geçirmiyorlar. Böyle bir ihtimali kültür ve mede-

niyetlerinin intiharı, inandıkları değerlerin inkârı olarak algılıyorlar. Zaten Zirve öncesinde Almanya ve Fransa, konsey ve komisyon başkanlarını ikaz etmişler, görüşmelerde Türkiye'ye üyelik ümidi verebilecek tavırlardan kaçınmalarını, sadece diyalogu sürdürmekle yetinmelerini istemişlerdi.

Onlarda bu talimatları başarıyla uyguladılar. Juncker görüşmelerin teminatının kendisi olduğunu söyleyerek diplomatik bir jest yaptı; ama altı tümüyle boş olduğundan etkisi olmadı.

Durum açık; Türkiye'nin AB üyeliğinin imkânsızlığını, bu hayalin ülkemizdeki en hararetle savunucuları ile artık görmüş durumdadır. Ancak taraflar karşılıklı çıkarları nedeniyle ilişkileri büsbütün koparmak istemiyorlar. Bundan sonra artık özellikle Almanya ve Fransa ile Türkiye arasında çıkarlara dayalı bir iş birliği olacak.

Brüksel cerrahı zaten bir süreden beri Türkiye'yi stratejik ortak ve stratejik komşu diye tanımlayarak ilişkilerin çerçevesini çizmiş durumda. Türkiye ile masaya oturduklarında ilk olarak ülkemizde demokrasi çitasının yükseltilmesini istiyorlar. Hukukun üstünlüğü, yargının bağımsızlığı, tarafsızlığı, bireysel hak ve özgürlükler gibi konularda ileriye gitmek bir yana, giderek irtifa kaybedilmesi, yerli ve yabancı birçok gazetecinin tutukluluk hali Türkiye'nin sadece uluslararası ilişkilerini etkilemekle kalmıyor, kendi insanımızda hak ve özgürlüklerinin yargının güvencesi altında olduğu inancını zedeliyor. Oysa bu konularda AB istediği için değil, kendi ihtiyacımızı karşılamak üzere gereken adımların atılması durumunda, ortam normalleşir, tansiyon düşer. Giderek sosyal bir sorun haline dönüşen kutuplaşmalar azalır, ekonomi canlanır. 15 Temmuz darbe girişimi üzerine haklı gerekçelerle ilan edilen OHAL'in süresinin belirsiz olmasını, böylece olağan hale dönüşmesini ne içeriye ne de dışarıya anlatamayız.

Şu gerçeğin herkesçe görülmesinde yarar var; Türkiye'de demokrasi ve hukuk çitası yükseltile de, Brüksel'in eleştirileri, talepleri devam edecektir. Ama biz bunu yapmakla ülkemizin ve insanımızın ihtiyaçlarını karşılamış, zamanın ruhuna uygun bir yapı kurmuş oluruz. Muhataplarımız ise her seferinde farklı taleplerle karşımıza gelecekler. Varna'da da bu oldu. Önceki Zirvelerde sözünü bile etmedikleri Doğu Akdeniz'deki enerji yatakları ve Ege'deki sorunlar gibi konuları öne sürdüler.

Türkiye ise Gümrük Birliği'nin güncellenmesi, vize serbestisi ve sığınmacılar için vermeleri gereken para desteğini tamamlamamış olmalarını gündeme getirdi. Sonuçta bir çözüme varılmadı; görüşmelerin sürdürülerek Haziran ayında yapılması öngörülen ikinci Zirve'ye kadar bir mesafe almaya çalışılması kararlaştırıldı.

Türkiye, yaz aylarına kadar yapılacak temaslarda önceliklerini doğru belirlemeli, tali konuları bir yana bırakarak bunlara ağırlık vermelidir.

AB Türkiye ile ilişkilerini ekonomik, jeopolitik nedenlerle ve özellikle sığınmacı tehdidinden dolayı sürdürmek istiyor. Türkiye'nin önceliği ise Gümrük Birliği anlaşmasının güncelleştirilmesi, daha adil bir zemine oturtulması olmalıdır. Bunu Almanya kesinlikle istemiyor; yerine serbest ticaret anlaşması teklifini gündeme taşımaya hazırlanıyor. Oysa bunun Türkiye'ye hiçbir yararı olmaz. Mevcut anlaşmanın güncelleşmesi durumunda ise Türkiye'nin hem AB'ne hem de üçüncü ülkelere yaptığı ihracat 20-25 milyar dolar civarında artacağından büyük kazanım sağlarız.

Demokrasi ve hukuk alanında atacağımız adımlarla, OHAL'in kaldırılmasıyla Türkiye her bakımdan rahatlayacak insanımız özlemimiz olan demokrasi standardına yüksek bir yaşam ortamına sahip kılınacaktır. Bu durum dışarıya karşıda elimizi güçlendirecektir.

Sığınmacılar konusu AB için hâlâ ciddi bir sorun hatta tehdit konumundadır. Türkiye Avrupa'yı bu tehditlerden koruyan baraj işlevi yapmaktadır. Bu gerçeğin ışığı altında Gümrük Birliği'nin güncelleştirmesi konusunu görüşmelerin ana gündem maddesi haline getirerek, çözümü için tüm imkânlarımızı seferber ederek sonuç alınması durumunda, katlandığımız ağır yüklerin tamamı telafi edilmemiş olsa bile birazını olsun telafi edilmesi mümkün olabilir.

Türkiye'nin AB üyeliğine gelince; bu yüzyılda asla mümkün olmayacak; ama gelecek yüzyılda Birlik adına bir şeyler kalırsa belki yeniden değerlendirebiliriz.

GELENEK NE GETİRİR?

Hasan BACANLI *

İnsan dünyada sürekli olarak problem çözer. Başta dünyaya gelmek üzere her şey problemdir. Önce nefes almak problem olur, sonra yürümek, sonra konuşmak, sonra susmak. Hayatımız boyunca problem çözeriz.

Problem bilgi edinerek çözülür. Öncelikle problemin ne olduğu ile ilgili bilgi ediniriz, sonra çözümün ne olabileceği ile ilgili bilgiler peşine düşeriz. Zaten dış dünya ile ilgili bütün çabalarımız ondan bilgi toplamak üzerinedir. Nerde yaşadığımızı anlamaya çalışırken bilgi toplarız, hangi zamanda olduğumuzu anlamaya çalışırken bilgi toplarız, kimlerle veya nelerle karşı karşıya olduğumuzu anlamaya çalışırken bilgi toplarız. Sonra bu bilgileri problemlerimizi çözmek için kullanırız.

Bilgi edinme yollarımız türlü türüdür. Bazı bilgileri etrafımızdaki rastgele kişilerden, bazılarını belli bazı kişilerden, bazılarını bizzat yaşayarak, bazılarını insanların ürettiğini düşündüğümüz sistemlerden ve hatta bazen Tanrı'nın bize verdiğini düşündüğümüz kaynaklardan bilgi toplamaya çalışırız. Bu bilgi kaynaklarının hepsi de bize bazı bilgileri vermeyi vaat eder. Etrafımızdaki kişiler gelenekleri, belli kişiler (bilgi) otoriteleri(ni)n bildiklerini, yaşadıklarımız kişisel tecrübelerimizi, insanların ürettiğini düşündüğümüz sistemler de bilimsel bilgileri bize aktarır. Tanrı'nın bize verdiği bilgiler de vahiy bilgisini oluşturur. Bu bilgi kaynaklarının her biri farklı bilgiler sağlar. Gelenekler başkalarıyla paylaştığımız dünya ile ilgili, bilimsel bilgiler ise nesnel dünya ile ilgili, vahiy ise gerçek ve öbür dünya ile ilgili bilgiler verir.

Bilgi kaynakları içinde insanoğlunun geliştirdiği en güvenilir bilgi türü olarak bilim karşımıza çıkar. Bilim başlangıçta teknolojiden ayrı gelişmişse de, son yıllarda teknoloji ile kol kola girmiş ve haya-

tımızı kolaylaştıracağı iddiası ile dünyamızı biçimlendirmeye başlamıştır. Tarihin eski devirlerinde teknoloji farklı, bilim farklı yollarda ilerlemiştir. Söz gelimi gemi yapan kişiler bu nasıl işliyor ve hangi tabiat kanunlarına göre işliyor diye düşünmemişlerdir. Gemi yaparak binip gitmişlerdir, o kadar. Bilim de (o zamanlarda) üçgenle, sayılarla uğraşmıştır. Bu yüzden Arşimed suyun kaldırma kuvvetini bulmadan önce gemiler zaten suyun kaldırma kuvvetini kullanıyorlardı. Özellikle 1900'lü yılların başlarından itibaren bilim teknolojiyi, teknoloji de bilimi sevmiştir ve birbirlerini kollamaya başlamışlardır. Bilim teknolojiyi geliştirmiş, araba, uçak, radyo, fotoğraf, vb. yapmıştır. Hatta mikroskobu, teleskobu yapmıştır. Bu gelişmeler bilimin aklına yeni fikirler getirmiş ve bu aletleri kendi gelişmesi için kullanmaya başlamıştır. Kısacası, bilim ile teknoloji evlenmişlerdir.

Üzerinde uzlaşılan kanaat odur ki, bilim insanoğlunun şimdiye kadar geliştirmiş olduğu en güvenilir bilgi kaynağıdır. Bu özelliğini de açıklığından ve test edilebilir olmasından edinir. Bilimsel bilgi açık bilgidir, yani ne olup bittiği bilinmektedir. Bilim adamları birtakım araştırmalar yaparlar ve yaptıkları araştırmaları herkesle paylaşırlar. Hangi yöntemle ne yaptıkları ve ne buldukları (büyük ölçüde diyelim!) açıktır. Araştırma raporlarında problem ortaya konur, amaç ifade edilir, yöntem belirtilir ve bulgular rapor edilir. Böylelikle herkes ne olduğunu anlar. Bilimin diğer özelliği bunun bir uzantısı sayılabilir. Ne yapıldığı belli olduğu için başkaları isterlerse bunu test edebilirler. Aynı şeyler yapıldığı takdirde aynı sonuca ulaşılır. Diğer bilgi kaynakları bunu garanti etmez. Söz gelimi sözüne güvenilen bir kişinin dedikleri doğru çıkmazsa (şöyle düşünün, kar yağacak dedi, ama yağmadı) size bir sürü

bahane (bunlar gerçekçi olmadıkları için bahanedir, gerçekçi olduklarında mazeret olur) ileri sürebilir veya “yanılmışım” diyebilir. Bilimin dedikleri doğru çıkmadığında bilimsel (nesnel diyelim) bir açıklama getirir: “Şöyle olduğu için böyle oldu” der. Ayrıca tüm bu söylenenler akla uygundur, akılcı bir açıklaması vardır.

Bilimin son zamanlarda teknoloji ile birlikte yürümesi ve bunun da küreselleşme gibi bazı “gelişme”lerle (!) birlikte ortaya çıkması insanların gelenekten kopmasına yol açmıştır. Teknoloji insanların hayatını kolaylaştırdığını iddia etmektedir, küreselleşme de onu tüm dünyaya yaymaktadır. Dünyanın hemen hemen her yerinde insanlar otomobile binmekte, cep telefonu kullanmakta ve hamburger yemektedir. Geleneksel bilgi at arabasına binip birbirleriyle selamlaşan insanlar üretirken, bilimsel bilgi otomobiline binip kimseye hiçbir şey vermeden insanlar üretmektedir (selam vermedikleri gibi, birbirlerine “yol” bile vermezler).

Gelenek bu noktada üzerinde durulması gereken bir kaynaktır. Çünkü gelenek dediğimiz şey tarih boyunca insanların ve özelde o toplumda yaşayanların oluşturmuş oldukları bilgi birikimidir. Tarih boyunca yaşayan atalarımız bu topraklarda, bu şartlarda yaşayarak ve hayatta kalarak bu topraklarda yaşamının nasıl daha kolay ve iyi olabileceğine ilişkin bilgiler üretmişler ve bunu da gelenek olarak gelecek nesillere aktarmışlardır. Ancak teknoloji (ve bilim) ile birlikte insanlar artık geçmişini bilgilerine ihtiyaçları olmadığını “kendi göbeklerini kendilerinin kesebileceğini” düşünür hâle gelmişlerdir. Bunda tabii ki kapitalizmin dünya çapında bir sistem hâline gelmiş olmasının da etkisi vardır. Kapitalizm şu veya bu şekilde insanları toplumsallıktan uzaklaştırıp bireyselleştirmiştir. Bu bireyselleşme biraz da vahşice olmuş, bencilleşmeye yol açmıştır. Günümüzde başkalarını hiçe sayan bir insan topluluğu ortaya çıkmıştır.

Bilim ve teknoloji uğruna gelenekten uzaklaşan bu insanlara teknolojinin sunduğu imkânlar oldukça cazip gelmektedir. Bu cazibe kısmen hayatlarını kolaylaştırdığı için, kısmen de insanları tembelleştirdiği içindir. Sonuçta insan tembel bir varlıktır. Yapmayabileceği hiçbir şeyi yapmak istemez. Mümkün olsa neredeyse hiçbir şey yapmak istemez. Bu teknolojik, yani maddi anlamda da böyledir, zihinsel alanda da böyledir. Arkadaşının

telefon numarasını aklında tutmayıp telefonunda saklayabilen kişi onun telefon numarasını aklında tutmaz. Her ne kadar zaman zaman telefon numaralarını kaybedebilirse de bu bile onun telefon numarasını öğrenmesini sağlamaz. Böyle bir durumda “telefonumdaki numaralar silindi, ne yapayım” diyerek kendini (ve karşındakini) avutur.

Cep telefonunun insan zihni için oluşturduğu ortam oldukça ilginçtir. Günümüzde telefon, telefon olma özelliğinin yanı sıra fotoğraf çeker, takvimi belirtir, hesap yapar, yazı yazar, kitap okur, oyun oynar. Bu yüzden insanlar ayın kaç olduğunu bilme, hesap yapma, yazı yazma gibi işleri ona bırakırlar. “Gerekirse telefonda öğrenirim” düşüncesiyle zamanı takip etmezler, hesap yapmazlar. Hatta insanların sayısal işlemlerde gerilediğini gösteren araştırmalar vardır. İnsanlar artık 7 kere 8 gibi basit matematiksel hesaplar için bile “zihinlerini yormamakta”, telefonlarındaki hesap makinası özelliğini kullanmaya tercih etmektedirler. Oysa tarih boyunca sağlıklı düşünme aracı olarak kabul edilen hesaplama insanın zihnini geliştiren bir şeydir. İnsanlar cep telefonlarının hesap makinası işlevi sayesinde zihinlerini geliştirme zahmetinden dahi kurtulmuş olurlar.

Sonuç olarak teknoloji ile kol kola veren bilim geleneği yerinden etmektedir. Gelenek artık nakledilmeye bile gerek duyulmayan bir “fazlalık” olarak görülmektedir. Geleneği savunmanın modası geçmiş bir “milliyetçilik” düşüncesinin uzantısı olduğu şeklindeki genel inanış da bunu körüklemektedir. Artık insanlar kendilerini sanal bir dünya vatandaşlığına hazırlamaktadırlar (bu cümleyi başka türlü de kurabiliriz: “insanlar sanal bir dünya vatandaşlığına hazırlanmaktadır”. Kimin tarafından böyle yapıldığı, ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur).

Bilgi kaynakları arasındaki bu tercihte unutulmuş bir husus vardır. Gelenek geçmişin tecrübelerine dayanır. Bu toplumda daha önce yaşayan insanlar birçok deneyim geçirmişler ve sonuçta bu şekilde davranmanın daha doğru olduğuna karar vermişlerdir. Çünkü başka türlü davranışların hem kişiye hem de topluma zarar verdiğini görmüşlerdir, hatta bazen bu zararları yaşamışlardır. Geleneğin bu tecrübelerine karşılık teknolojinin (bilim mi deseydik) tecrübesi yoktur. Onun tek derdi insanların hayatlarını kolaylaştırma iddiasıyla yeni bir şeyler ortaya

koymak (ve bunu da bir kazanç yolu olarak kullanmak)tır. Bu yolda geliştirmiş olduğu teknikler gerçekten şaşırtıcıdır. Günümüzde para verip aldığınız bir bilgisayar programını kullanamaz ve bir sorun çıktığında “bu bozukmuş, kötü çalışıyor” diyemezsiniz. Kötüyse satın aldığınız şirket “yama” yayınlar veya güncelleme yaparak geliştirdiğini iddia eder. Bir süre bunu yapar, bir süre sonra da “artık güncelleme yayınlamayacağım, başınızın çaresine bakın, ama isterseniz onu da yapmayın, yenisini alın” der.

Geleneğin tecrübesine karşılık teknoloji bilimsel olduğunu iddia eder. Bu noktada bilimsel olmak demek ihtimallere (olasılıklara) dayalı olmak demektir. Bilimsel bilgi ihtimaller dahilinde doğru olabilen bir bilgidir. Gelenek “arılar bal vermek istemezse kış uzun ve sert geçecek” derken, bilimsel bilgi “bu yıl kışın sert geçme ihtimali yüksektir (şu kadardır)” der. Bilimsel olduğunu iddia eden kamuoyu araştırmaları “bu seçimlerde şu parti şu kadar ihtimalle şu kadar oy alacak” derler. Tabii ki tutturma ihtimali yüksektir. Ama sonuçta bir ihtimaldir ve her zaman farklı sonuç ortaya çıkması da mümkündür. Özellikle gelecekle ilgili tahminler sonuçta tahmindir, ihtimaldir. Ama insanlara gelenek “modası geçmiş”, bilim “gerçekçi” gibi gelir. İnsanlar bilime güvenmeye (iman etmeye mi deseydik) devam ederler.

Bilimin geleneğe üstün olduğu bir husus daha vardır. Bilim kendini eleştirebilirken gelenek eleştirmez. Bilim kendi içinde bir denetim mekanizması kurmuştur. Yapılan çalışmalar test edilir ve tartışılır. Hatta bir adım daha ileri giderek şöyle denebilir: Bilim adamları bir kast oluşturur. Onların onaylamadığı bir şey bilim sayılmaz. Dolayısıyla kişi kendi kendine araştırma yaptım bilimsel bilgi ürettim diyemez. Bilimsel olabilmesi için yayınlanması, yani diğer bilim adamları tarafından onaylanması gerekir. Bu da bilim adamlarından oluşan bir kast sisteminin oluşmasına neden olur. Tabii ki beklenen ve umulan bu kast sisteminin katı olmaması ve önyargılı davranmamasıdır.

Bu bilim adamları sınıfı bilimsel bilgi olduğu iddia edilen şeyleri eleştirirler. Eksik veya yanlışlıkları ortaya koyarlar. Son zamanlarda bunun en iyi göstergesi etik kurallardır. Bilim dünyası araştırmalarda uyulması gereken etik kurallar belirlemişlerdir ve bu kurallara uygun olarak yapılmayan araştırmaları geçer kabul etmezler. Hatta çoğu zaman bu şekilde araştırma yapmak suç teşkil eder. Bilim adamları bu

durumun hukuki önlemlerini de almışlardır. Bu sınıf bilimsel bilgileri de eleştirir, zayıf yanlarını gösterir, güvenilirliği denetler. Bilimin bu mekanizması ona üstünlük sağlar. Çünkü diğer bilgi kaynaklarının bu şekilde bir denetleme mekanizması genelde yoktur. Geleneğin denetleme mekanizması da yoktur. Gelenek kendini toplumun kollarına bırakmıştır. Toplum onu sürdürdüğü ölçüde varlığını devam ettirir, sürdürmediği takdirde yok olur gider. (Bir de bilimin, kendisi için para yatıran kurumların yararlarını ve çıkarlarını korumak ve onların karlarını artırmak gibi bir kapitalist işlevi vardır, ama ayrıca ele alınması gereken bir durumdur. Yani bilim çoğu kişinin inandığı gibi masum ve tarafsız değildir. Parayı verenin düdüğünü çalar.)

Geleneğin toplumların geçmiş tecrübe birikimi olması bilim gibi ayrıntılı bir şekilde ortaya konmaz. Yani gelenek “akşam tırnak kesmeyin” demişe bunun nedenini uzun uzun açıklamaz. Açıklamadığı için de daha sonra insanlar yorum yapma ihtiyacı duyarlar: “eskiden ışık yoktu, tırnağı bulmak kolay olmuyordu, öyleyse bugün kesilebilir” gibi açıklamalar yaparlar. Bu açıklamaların doğru olup olmadığı, yani geleneğin insanların akşam tırnak kesmemelerini niçin öğütlediği çoğu zaman bilinmez. Gelenek zorlayıcı da olmadığı, “yaparsanız iyi olur” tavrı içinde olduğu için insanlar kolayca geleneği terk edebilirler. Oysa gelenek çok daha farklı bir tehlikeden insanları korumaya çalışıyor olabilir. Çünkü gelenek anne kucağına benzer. Yapmaya çalıştığı şey yeni yetişen nesilleri korumaktır.

Gelenek de bilim de, hatta diğer bilgi kaynakları da kendilerine göre bilgiler verirler. Her birinin verebileceği bilgi vardır. Her biri kendi ölçüsünde kendine göre uygun bilgi vermeye çalışır. İnsan problem çözmek istiyorsa, bu bilgi kaynaklarından tümünü uygun şekillerde kullanmalıdır. Geleneği terk etmek, dünyaya ilk gelen insanın siz olduğunuzu düşünmeniz gibidir. Geçmiş nesillere boş verip kendi bilginizi üretmeye çalışmanız, her şeyi deneyerek kendinizin öğrenmeye çalışması gibidir. Oysa gelenek önünüzde bir bilgi birikimi olarak duruyordu.

Tabii ki geçmiş nesiller sizin yaşadıklarınızı yaşamadıkları için sizin şartlarınıza göre değil, kendi şartlarına göre önerilerde bulunmaktadırlar. Bu yüzden onları aynen alıp kullanmaya çalışmak zaman zaman başarısızlığa da yol açabilir. Ama bu başarı-

sızlık ihtimali birçok bilgi için söz konusudur, sadece geleneksel bilgi için değil. Bu yüzden geleneğe karşı yapılması gereken şey, onu irdeleyerek ve olabildiğince iyi "ölçüp biçerek" onun verdiği bilgileri kullanmaktır. Gereksiz ve modası geçmiş düşüncesiyle terk edilen geleneğin genellikle "bir bildiği var"dır.

Türk kültüründe bir deyim vardır: "bir yastıkta kocamak". Evlenen kişilere eskiden "bir yastıkta kocayın" denirdi. Ve yastıklar da iki kişilikti. İnsanlar "aynı yastığa baş koyarlar"dı. Hatta bir de küstüm yastığı vardı. Bu yastık diğerine göre oldukça kısa ve tek kişilikti. İnsanlar eşlerine küstükleri zaman bu yastığı alır, onu kullanırlardı. Bu da kişinin duygusal durumunu ifade ederdi. Günümüzde ise yastıklar küçülmüş ve bireyselleşmiştir. İnsanlar artık kendi yastıklarını (küstüm yastığı diyecektim) kullanmakta ve aynı yastığa baş koymamaktadır.

İlk bakışta gayet makul görünen bu durumla ilgili sorulması gereken bir soru vardır: Acaba aynı yastığa baş koymak insanları duygusal olarak yakınlaştırır mı? Acaba boşanmaların artması ile yastıkların ayrılması arasında bir ilişki var mıdır? Eğer boşanan eşler aynı yastığa baş koysalardı boşanmalar önlenbilir miydi? Bu soruların cevabını hiç bilemeyeceğiz. Ama şunu sorabiliriz: Küçük yastık yapmak daha kolay ve pratik iken eskiler niye uzun yastık yapmayı ve kullanmayı tercih ediyorlardı ki?

Psikolojik açıdan bakıldığında fiziksel yakınlık duygusal yakınlığı artırır. Dolayısıyla aynı yastığa baş koyan eşler birbirlerine daha büyük tolerans geliştirirler. Günümüz toplumu bir yastığa baş koymaktan vazgeçerek aslında eşler arasında oluşturulacak duygusal yakınlıktan vaz geçmiştir. Yastığını alıp istediği gibi yatabildiğini düşünmek, eşyalarını alıp kendi yaşam biçimini kurmanın açılan kapısıdır. Aynı yastığa baş koyuyorsanız, akşam yatınca yastığın diğer tarafını aramaya başlıyorsunuz. Aynı yastığa baş koymuyorsanız, karşı taraf yoktur, dolayısıyla kendi başınızdasınız ve kimseye ihtiyacınız da yoktur.

Başka bir örnek sofrayı kurmak olabilir. Eskiden sofrayı kurular ve yemek sofrada yenirdi. Gelenek böyle idi. Mutfakların ihdası (eskiden mutfak da çoğu zaman ayrı bir yer sayılmazdı) ve yemeğin mutfakta yenmeye başlaması ile birlikte insanlar sofrayı kültürünü kaybetti. Eskiden sofrada oturulurdu ve herkesin sofrada bir yeri vardı. Sofrada çocuklar pek konuşmazdı. Ama büyükleri dinlerdi ve onlardan

kültürü ve davranış kalıplarını öğrenirlerdi. Sofranın ortadan kalkması ile birlikte kültürün önemli bir aktarım aracı yok oldu. Günümüzde insanlar mutfakta yemek yerler ve yemeği yiyen odasına çekilir. Üstelik yemek beslenmeye dönüşmüştür. İnsanların birbirleriyle paylaşımları da azalmıştır. Bu da ardından anne baba ile çocuk arasındaki bağları da etkilemiştir. Çocuklar artık mutfak masasında kültür öğrenmemektedirler.

Durumun bir başka boyutu daha vardır. Sadece yemek yemek için bir araya gelinen mutfak masaları insanların birbirleriyle ne yapabileceklerini de sınırlandırmıştır. İnsanlar sofrayı kaybederken birbirleriyle etkileşimlerinin bir kısmını da kaybetmişlerdir. Artık anne babalar çocuklarıyla ne yapabileceklerini de bilememektedirler. Eskiden sofrayı kurarken kaldırırken bir etkileşim kurarak paylaşımlarda bulunan aile fertleri birbirleriyle vakit geçirmek istediklerinde alışveriş merkezine gitmekte ve kafalarına göre takılmaktadırlar. Bu da onların bireyselliklerini artırmaktadır. Psikoloji araştırmaları göstermektedir ki açlık insanları birbirlerine yaklaştırır. Dolayısıyla sofrayı insanları aç oldukları ve birbirlerine karşı daha fazla duygusal yakınlık kurdukları bir yerdir. Sofranın kaybı onların duygusal yakınlıklarını da zayıflatmıştır. Bunun bir uzantısı olarak da insanlar yalnızlıktan ve sosyal beceri eksikliğinden şikâyet eder hale gelmişlerdir.

Bu iki örnek aile ve ilişkilerle ilgilidir. Daha geniş çapta kayıplar da üzerinde düşünölmeye değerdir. Eskiden kitaplar üst üste konur ve hangi kitabın hangi kitaptan daha önemli olduğu da böyle belirtilirdi. Mesela Kur'an en üste konurdu. Kitapların yan yana dizilmeleri kitaplar arasındaki hiyerarşik farkı ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla günümüzde bütün kitaplar eşittir, yan yana konur ve bardak gibi dizilirler. Bir roman ile Kur'an'ın farkı yoktur. Yan yana konabilirler. İnsanlar arasındaki demokrasi ve eşitliğin kitaplara yansması böyledir.

Kitaplar konusunda kaybedilen önemli bir gelenek te şerh geleneğidir. Eskiden kitaplar şerh edilirdi. Birilerinin yazmış olduğu kitaplara başkaları şerh (açıklama ve yorum) yazardı. Bu da entelektüel birikim sağlar, kitaplar arasında fikir alışverişi ve birliği oluştururdu. Kimileri karşı çıkar, kimileri daha iyi anlaşılabilir diye açıklama yazardı. Günümüzde şerh geleneğinin kaybedilmesi kitapları da bireyselleştirmiştir. İnsanlar eleştiriyi ve bağlantılı

olmayı ihmal eder hale gelmişlerdir. Bilimsel eserlerde bile insanlar birbirlerinin çalışmalarını ihmal eder olmuşlardır. Halbuki bilim birikimlidir, yani yapılan çalışmaların önceki çalışmaların üstüne bina edilmesi gerekir. Yurtdışı yayın ve akademik puanlama nedeniyle insanlar (çoğunlukla okumadıkları) yabancı kaynakları kaynak gösterirler, kafalarına göre çevirir ve “bu terim Türkçe’de benden önce nasıl çevrilmiş” diye düşünmezler. Başkalarını irdelenmedikleri ve eleştirmedikleri gibi kendilerinin eleştirilmesini de istemezler. Kimse kimsenin çalışmasını yorumlamaz. Bu durumun en basit uzantısı da ülkede bir kültür ikliminin oluşturulmamasıdır. Yayınlanan kitap sayısı artmıştır, ama kültür iklimi oluşturulamamıştır. Böyle bir ortamda da ciddi fikri ve ilmi eserlerin ortaya çıkma ihtimali düşüktür. Çünkü bilim de fikir de uygun toprak bulunduğu yerde yeşerir. Kısacası, artık kimse “bu kişi ne diyor veya demek istiyor” diye düşünmemektedir.

Yabancılardaki “okuma” geleneği bizdeki şerh geleneğinin karşılığı olarak görülebilir. Söz gelimi “Kapitali okumak” diye bir kitap yazılabilmektedir. Bizde şerh kültürü kaybedilmiş, ama bir türlü okumaya da geçilememiştir. Hemen hemen herkes kendi bir şey söylemeye çalışmakta, başkasının ne dediğini önemsememektedir. Böyle bir toplumun ne kültür oluşturması mümkündür, ne de dünya bilim ve fikir hayatına bir katkıda bulunması.

Bir bakıma şerh geleneği bilimin kendini eleştirme özelliğinin gelenekteki karşılığıdır. Yani gelenek de şerhler ve karşılıklar (tehafüt’leri hatırlayabiliriz) yoluyla kendini eleştirir ve geliştirirdi. Dolayısıyla şerh geleneğinin ortadan kalkması geleneğin kendini geliştirme imkanını da ortadan kaldırmıştır.

Terk edilen ve irdelenmesi gereken geleneklerin birçok örneği vardır. Dışarda yürümek yerine yürüme bandı, çocukların kendi oyuncaklarını yapmaları yerine hazır oyuncaklar, kara tahta yerine akıllı tahta, alaturka yerine alafanga tuvalet, bunların ilk akla gelenleri. Hele eğitimin doğal olması gerektiğini öne süren Montessori yöntemi için ortaya konan ürünler vardır ki, kapitalizmin eli altında her şeyin nasıl ticarileştiğinin ilginç bir örneğidir.

Kısacası, gelenek geçmişin birikimlerini bize getirir. Geleneği terk ettiğimizde sadece basit bir davranış değişikliği yapmaz, geleneksel davranışın nimetlerini de tepmiş olursunuz. Kuşkusuz geleneği aynen sürdürmek mümkün değildir. Ancak bize dü-

şen hangi geleneği terk ettiğimizde başka neleri de terk etmekte olduğumuzun farkında olmaktır. Sofra sadece sofraya değildir, şerh sadece şerh değildir, yastık sadece yastık değildir. Onlar geleneğin ve kültürün bir parçasıdır ve onlarla birlikte kültür de kaybolmaktadır. Geleneğin bize ne getirdiğinin ve onu terk etmenin ne götürdüğünün analizi yapılmadığı sürece yeni doğmuş bir çocuğun her şeyi kendisinin öğrenmeye çalışması gibi biz de her davranışı yeniden keşfetmeye çalışacağız demektir. Üstelik teknolojiyi (ve bilimi) elinde bulunduranlar bize yeni davranış kalıpları da sunarlar. Bu kalıpların bize ne getirdiğini ve (karşılığı olan geleneğin sunduğu) eski kalıpları terk etmenin bizden neyi götürdüğünü irdelenmediğimiz sürece açık denizdeki başıboş gemiler gibi her rüzgarla sallanmaya devam edeceğiz demektir. O zaman rüzgârın bizi götürdüğü yerden şikâyet etmeye hakkımız yoktur. Yastıklarının ayıran kişilerin boşanma oranının artmasından, şerh yazmaktan vazgeçen kişilerin kültürel iklim olmadığından, sofrayı kaldıran kişilerin aile bağlarının zayıflamasından şikâyet etmeye hakları olmadığı gibi.

Gelenek geçmiş nesillerin bize emanet ettiği tecrübe birikimidir ve şöyle bir ifade bile yanlış olmayacaktır:

Biz geleneği geçmişten miras olarak değil, gelecek nesillerden ödünç olarak aldık.

Biz bizden öncekilerin bilgi birikimini ciddiye alarak geleneğe sahip çıkmadığımızda, bizden sonrakiler de bizi ciddiye almayacaklar demektir.

Gelenek önemlidir, ama onu günümüz şartlarına uydurabilmek daha da önemlidir. Zaten işin zor tarafı da budur. Retrospektif (geriye yönelik) değil, prospektif (ileriye yönelik) gelenek anlayışı da bunu öngörür.

Geleneğin bize ne getirdiğini öğrenmeliyiz, bu bize geçmişten kalan bilgi birikimini gösterir. Ama daha önemlisi, geleneği terk ettiğimizde bunun bizden ne götüreceğinin farkında olmaktır.

Not: Bu yazıda gelenek terimi kültürle eş anlamlı olarak anlaşılmalıdır. Yoksa Batılı antropologların insanları kültürlerinden uzaklaştırmak için uydurdıkları aşağılayıcı gelenek kastedilmemektedir. Onlara göre gelenek toplumların yapmaya alışmış oldukları (yapageldikleri) şeylerdir ve genellikle de batılı inançları falan kapsar. Oysa gelenek kültürdür, kültür kimliktir.

GÖÇ FELSEFESİ *

Levent BAYRAKTAR **

İnsan microcosmos'tur. Âlemin özeti hükmündedir. Hareket ve oluş içindedir. Zaman ve mekân boyutunda, burada ve şimdide, ezeli ve ebedî bir varlık olma kaygısı ile bir imtihan vermektedir. Doğumdan öncesi ve ölümden sonrası ile ilişki içinde, burada, dünya içinde ve onunla çevrili bir varoluş gerçekleştirmektedir.

Göç hadisesi insanlık kadar eskidir. Hatta insanoğlunun ilk göçü, aslî vatanından çıkıp dünya hayatına başlaması olarak da betimlenebilir. Hz. Mevlânâ bunu Mesnevî'sinin ilk beyitlerinde dile getirir:

Bişnev in ney çün şikayet mî küned
Ez cüdâyîhâ hikâyet mî küned
İşit bu ney nelerden şikâyet eder
Ayrılıklardan hikâyet eder

Ney'in aslî vatanı kamışlıktır. Oradan kesilip vatanından ayrı düşmüştür. Gurbette hasret çekmekte ve inlemektedir. Hz. Mevlânâ ney metaforu ile insanoğlunun en temel ontolojik muammasına ışık tutmaktadır. İnsan nedir? Nereye aittir? Neyi gerçekleştirmek durumundadır? Neyi bilebilir? Ne yapmalıdır? Ve sonunda ne olacaktır? Bütün bunlar ve rahatlıkla çoğaltılabilecek diğer sorular insanoğlunun sormak zorunda olduğu ve cevap aradığı sorulardır.

İnsanoğlu bu ve benzeri sorulara, tarih boyunca, bir yandan dinî açıdan bir yandan da felsefe, bilim ve sanat yoluyla cevap vermeye çalışmıştır. Varlığını, metafizik bir bütünlük içinde temellendirme ihtiyacı ve gayreti içinde olarak; vatan, gurbet, hasret ilişkileri bağlamında kendisini bilmek, bulmak ve olmak peşinde koşmuştur.

Vatan, insanın ait olduğu yerdir, evidir. İçinde kendini idrak ettiği, olduğu, olduğu yerdir. Gurbet ise ayrılık demektir. Anadan, yardan, ata toprağından ayrı düşmektir. O yüzden gurbetlik zordur,

hüzünlüdür, buruktur, kederlidir. Gurbeti katlanılır kılan tek şey; sılaya, sılayı rahime dönme ümididir.

Göç fenomeni canlı tabiatta da görülür. Bazı canlı türleri kendi habitatlarında meskûn vaziyette bir yaşam sürerken, bazıları da hayatta kalmak ve türlerini devam ettirebilmek için göç etmek veya yeni yaşama alanları bulmak zorundadırlar.

İnsan söz konusu edildiğinde ise göç hadisesi, fizik ve biyolojik bağlamdan taşarak karmaşıklaşmakta ve neredeyse bütün ilim dallarını ve onların bilinci demek olan felsefeyi de ilgilendirir hâle gelmektedir.

Göç felsefesi kavramı çok sık rastlanan bir ifade olmamakla beraber, oluşturulması ve üzerine bilinç geliştirilmesi gereken bir alana işaret etmekte ve karşılık gelmektedir. Zira insana dair olan hiçbir olgu ve olay felsefenin ilgisi dışında değildir.

Göç hadisesini düşünmek ve irdelemek; insan ve onun tarihi, kültürü, değerleri, yaşama üslubu ve idealleri hakkında da bilinç sahibi olmak demektir. Böyle bakıldığında insan topluluklarının ve kavimlerin oluşumunda, onların yaşama biçimi ve geleneklerine, inançlarına, kurdukları medeniyetlere kadar her şey insan-tabiat-değer ekseninde gerçekleşmektedir. Zira insan, bir bedene sahip ve bedenli bir varlık olmak bakımından hem tabiatın içinde tabî bir varlık hem de bu beden içinde bedenli hayatı zaman ve mekânda aşan manevi bir varlıktır. Benlik de denilebilecek olan bu manevi yönü insanı tabiattaki diğer canlılardan ayırır. Böylece insan söz konusu olduğunda, göç hadisesi, kültürel, manevi, etik ve metafizik bir mahiyet kazanır. Zira insan bu dünyaya sadece bir canlı türü olarak gelmemiştir. İnsan, âlemin özeti mahiyetinde olan özel bir varlıktır. Yaşamayı ve neslini devam ettirebilmesi için, fizik ve biyolojik şartların ötesinde, kendisine

kendisi için ikinci bir dünya kurmaya mecbur ve mahkûm olan bir varlıktır. Bu ikinci dünya, tabiata ilave edilen, kültür ve medeniyettir. Bu, dil, düşünce ve değerlerle inşa edilir.

İnsanî bütün başarıların temelinde, insan bilinci, iradesi ve emeği vardır. Her insan bu dünyaya eksik ve yardıma muhtaç bir şekilde doğmakta, bir aile veya ailenin yerini alabilecek bir kurum ve ilişkiler ağı içinde kendisini bulup, reşit olmaya çalışmaktadır. İnsanın eksik ve tamamlanmaya mahkûm bir varlık olarak kendini idrak etmesi, bir uyanma ve aydınlanmaya sebep olur. Böylece insan, gündelik hayatın rutin ve hiçleştirici çarkından biraz olsun sıyrılarak kendi içine dönme, kendini bilme ve kendini inşa etme yoluna girer. Bu bir yolculuktur. Bu anlamda her insan yolcudur. Her insan hicret hâlidir. Zira bu dünyaya insan suretinde gelmiş olmanın imtihanı, yolculuğu tamamlarken insan sirketine bürünmüş olmak ya da olamamaktır.

Göç olgusunun asıl anlamına nüfuz etmek için "hicret" in dinî ve insani yönünün irdelenmesi gerekir. Zira hicret, bir başlangıçtır, bir yeniden doğuştur. Bu cephesiyle hicret; sadece bir yer değiştirme veya göç hadisesi değildir. Hakî ve hakikati yaşayabilmek için batıla karşı koymak ve bilinç ve idrak ile yeni bir dünya kurma hadisesidir.

İnsan olmak da suretten sirete bir yolculuğu, bir hicreti gerektirmektedir. Bu hicret kimi zaman coğrafya üzerinde fiilî bir yolculuğu zorunlu kılmakta, kimi zaman da bir gönle girmek şeklinde tezahür etmektedir.

Yunus Emre dünya yolculuğunun metafizik ve etik anlamını ve insanın ebed ve ezel arasındaki macerasının şöyle betimliyor:

Ben gelmedim dava için
Benim işim sevi için
Dostun evi gönüllerdir
Gönüller yapmaya geldim

İnsanoğlu korunmaya muhtaç bir varlık olarak bu dünyaya gelir. Eğitim, sağlık, barınma, beslenme, sosyal ve kültürel imkânlar nispetinde kendi varoluşunu gerçekleştirmeye yönelir. Her sağlıklı toplum, sağlıklı fertlerden oluşur ya da bu imkânlardan insanını yararlandırmanın yollarını arar. Zira insanoğlu, diğer canlı türleri gibi, sadece hayatta kalmak ve soyunu devam ettirmek gibi bir biyolojik seviye ile yetinemez. Fakat bugün insanlık açlık, şiddet, terör, bağnazlık, yoksulluk, işgal gibi ve daha rahatlıkla

çoğaltılabilecek olumsuzluklar yüzünden varlığını korumak ve idame ettirebilmek endişesi içindedir. Şüphesiz bu durum 21.yy'da insanlığın ciddi bir sınav geçireceğinin ve geçirmekte olduğunun işaretidir.

İnsanlık değerleri ihlal ve tehdit edildikçe kaçınılmaz bir biçimde sürgün ve göç hadiseleri vuku bulmaktadır. Bu durumda da ya sizden güçlü bir odakla, kaybetmenin mukadder olduğu bir mücadeleye girişmek ya da göç etmek gerekmektedir. Oysa insanoğlu kendi toprağında, coğrafyasında vatanındadır. Vatanında iken varlığından emindir. Bu sayede bağlı bulunduğu bütün insani değerleri yaşayıp, yaşatmaktadır. Diğer bir deyişle insan, vatanında veya vatan tuttuğu bir ortamda insani vasıflarını fark ve idrak edip yaşayabilir. Bu durum da insanı, tekâmül eden, kendini gerçekleştirebilen bir eşref-i mahlûkat kılar.

İnsan söz konusu olduğunda, evrim hadisesi tekâmüle dönüşür. Zira insan, bir canlı türü olmanın ötesinde, kültür ve değerler içinde kendisine kendisi için ikinci bir dünya inşa eder ve burada varoluşunu gerçekleştirir ve tekâmül eder. Bu yüzden hayatta kalmak ve neslini devam ettirmek derekesi insan için sadece biyolojik bir zemindir. İnsan daima yükselmek, olgunlaşmak, reşit olmak ve kemale yönelmekle kendi anlamını ve değerini tahakkuk ettirebilir. O yüzden insan, bir seyir varlığıdır. Bir yönelim içindedir. Oluş hâlidir. Göç ile insanlık arasında bu yüzden sıkı bir ilişki vardır. Göç aynı zamanda insani tekâmül ve reşit olma çabasının bir yansımasıdır. Göç bu anlamıyla bir medinet'ül-fazıla özlemidir. Karanlıktan aydınlığa, zulmetten nura kavuşma niyeti ve iradesidir.

Bu bağlamda, insani değerler uğruna girişilen her göç, bir Medine hasretidir, bir medeniyet umududur, bir hicrettir. Böyle bakıldığında göç; bir kaçış, bir tükeniş değildir. Tam tersine geri dönüp fethetmek, medeniyet götürmek ve beldeyi faziletli kılmak niyeti ve iradesidir. Öyleyse yeni bir göç felsefesine ihtiyaç vardır. İnsana sahip olduğu cevheri hatırlatacak, onu açığa çıkaracak, işleyip mücevher hâline getirecek, etik ve metafizik bir bilinçle inşa edilecek bir göç felsefesi kurgulanmalıdır.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Bilimsel Araştırma Topluluğu tarafından düzenlenen, *Multidisipliner Göç ve Sağlık Sempozyumu*'nda 22.02.2018 tarihinde bildiri olarak sunulmuştur.

** Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Tarihi AD Başkanı

TANRI ZAR ATMAZ!

Süleyman ERYİĞİT

Durun kalabalıklar, bu cadde çıkmaz sokak!
Haykırsam, kollarımı makas gibi açarak:
Durun, durun, bir dünya iniyor tepemizden,
Çatırtılar geliyor karanlık kubbemizden,
...
Durum diye bir laf var, buyurun size durum;
Bu toprak çirkef, bu gökyüzü bodrum!

(N. Fazıl Kısakürek, Destan)

Maddi uygarlığımızı pozitif bilime borçluyuz. Pozitif bilim tarihini Newton'la başlatmak yanlış olmaz. Hiç şüphesiz Newton'a gelinceye kadar çok önemli bilimsel faaliyetler ve bilimsel keşifler vardı. Ancak bu çalışmaların hiçbirisi makro düzeydeki hareketin prensipleri ile evrendeki düzenin temeli olan kütleçekim yasasını ortaya koymamış, bunların matematiksel formüllerini oluşturamamıştı. Newton'u farklı ve önemli kılan budur.

Newton mekaniği bize duyularımızla algıladığımız âlemdeki olguların ve oluşların açıklamasını ve yasalarını vermiştir. Ayrıca Newton, diferansiyel ve integral hesaplarını da bulan büyük bir matematikçiydi. Pozitif bilimde atom altı evren/mikro evren gözlemlenebilir hâle gelinceye kadar dünyadaki ve evrendeki tüm oluşların Newton yasaları ile anlaşılabilmesi ve açıklanabileceği kabul edilmiş; makro evrende bu anlamda yapılan çalışmaların teorileri doğrulamasıyla da bilim teolojisi Galileo'dan sonraki ikinci büyük başkaldırısını yapmıştı. Sonraki çalışmalar Newton fiziği/mekaniği üzerine yapılan çalışmalardır. Einstein da bu ayak izlerinden yürüyerek İzafe Teorisi'ne ulaşmıştır. Ancak Einstein'ın ışık üzerinde yaptığı çalışmalarla ulaşılmış olduğu sonuçlarda, dünyamızdaki ve evrendeki tüm oluşları açıklayabildiği

varsayılan Newton yasalarının, atom altı evrende/mikro kozmosta işe yaramadığı görülünce, bilim dünyasında müthiş bir şaşkınlık ortaya çıkmıştı. Kendi gözlem ve çalışmaları ile ortaya çıkmış olan bu durum karşısında Einstein'ın da şaşır kaldığını ve bu duruma olan tepkisini, Zamanın Kısa Tarihi'nde Hawking şöyle anlatır.

“Genel olarak kuantum mekaniği bir gözlem için tek bir kesin sonuç öngörmez. Bunun yerine muhtemel bir dizi farklı sonuç öngörür ve bize bunların hangisinin ne kadar olası olduğunu söyler. Aynı ölçümü aynı biçimde başlayan, birbirine benzer, çok sayıda sistem üzerinde yaparsak elde edeceğimiz ölçüm sonucu, belli sayıda olayda A, belli sayıda farklı olayda B vs. olur. Sonucun A veya B olacağı seferlerin yaklaşık sayısını öngörebiliriz, ancak tekil bir ölçümün sonucunu göremeyiz. Bu yüzden kuantum mekaniği bilime kaçınılmaz bir öngörülemezlik ekler. Einstein bu fikirlerin gelişiminde önemli bir rol oynamış olmasına karşın buna çok sert biçimde karşı çıkmıştır. Einstein'ın Nobel Ödülüne kuantum kuramına katkılarında dolayı layık görüldüğünü hatırlayalım. Buna rağmen Einstein evrene şansın hükmettiğini asla kabul etmedi; kendisinin ünlü ifadesi bu konuda ki hislerini çok güzel özetlemektedir: “Tanrı zar

atmaz".¹

Einstein'dan sonra teorik fiziğin dâhisi kabul edilen Stephen Hawking geçen ay vefat etti. Birçok kişi Hawking'in popüler bilim üslubu ve taddında yazmış olduğu Zamanın Kısa Tarihi isimli kitabını okumuştur. Hawking bu eserinde, Büyük Patlama'dan Evrenin Genişlemesine, Kuantum Mekaniğinden Karadeliklere, Zamanda Yolculuktan Solucan Deliklerine kadar bilimsel olduğu kadar fantastik ve aynı zamanda "bilimsel felsefe/bilimsel spekülasyon" olarak adlandırabileceğimiz konuları, bizim gibi bu alanın cahillerinin anlayabilmesini teminen oldukça basit anlatmayı başarmış bir bilim insanı idi². Bununla birlikte Hawking bu eserinde modern/pozitif bilimin yarattığı uygarlığımızın karşı karşıya bulunduğu ve artık tüm bilim muhitinde üzerinde mutabakata varılmış küresel felaket risklerine hiç yer vermemiştir. Belki bunu kitabın yayınlandığı tarihe bağlamak gerekir³.

Bununla birlikte Hawking son yıllarda, çeşitli tarihlerde vermiş olduğu mülakatlarda, insanlığın küresel ısınma, nükleer savaş, genetiği değişmiş virüsler ve yapay zekâdan kaynaklanan ve insanlığın sonunu getireceğini iddia ettiği tehditlerden sıkça söz etti. Ancak bu tespit ve uyarıları yaparken hiçbir zaman gezegenimizi bugünlere getiren bilimsel bilgi üretim faaliyetlerine, bilginin amacına ve yöntemine dair hiçbir eleştiri getirmede. Aksine BBC'ye verdiği bir mülakatta; "İlerlemeyi durduracak ya da kaydettiğimiz ilerlemeden geri dönecek değiliz. Bu nedenle tehlikelerin farkına varmalı ve kontrol altına almalıyız. Ben iyimser bin insanım. Bunu yapabileceğimize inanıyorum" diyerek iyimserliğini muhafaza ettirmeyi sürdürdü. Fakat bu iyimserliğine rağmen insanlık adına çok ciddi endişeleri olmalı ki son yıllarda sıklıkla şu uyarılarda da bulundu: "İnsanoğlunun saldırganlığı nükleer savaşlara yol açabilir. Böylece medeniyet sona erer ve insanlık biter. Hiçbir problemimizin çözümü dünyada yok. Ama dünya bize başka bir perspektif sunuyor. İnsanoğlunun geleceğinin uzayda olduğuna inanıyorum. İnsanlar başka gezegenlerde koloni kurarak soylarını devam ettirebilir".

Aşağıdaki satırlarda, insanlık olarak geldiğimiz nokta itibarıyla tüm bilim mahfillerince küresel bir felaket senaryosuna dönüştüğü kabul edilen

küresel ısınma, nükleer savaş, genetiği değişmiş virüsler konusu ihmal edilerek⁴, Hawking'in bir diğer tehdit unsuru olarak gördüğü yapay zekâ tartışmalarında birkaç söz söylenmeye çalışılacaktır. Ancak bundan önce Hawking'in teşhis ve derlendirmelerine temel aldığı "insanın saldırgan karakteri" üzerinde bir miktar durmak gerekmektedir: Bu bağlamda, örneğin insanın bu saldırgan karakterinin, aynı zamanda insanın pozitif bilgi üretiminin de dinamiği olup olmadığı önemli bir tartışma başlığı olarak görünmektedir.

İnsan Özünde Saldırgan Bir Varlık mıdır?

Tarih bize insanoğlunun saldırgan olduğunu apaçık olarak gösteriyor. Ancak Hawking'in burada kastettiği saldırganlık, insanoğlunun hırsının emrine girmiş olan bilimsel bilgi ve onu kullanma biçimiyle ilgili görünmüyor. Ona göre insan saldırgan bir karaktere sahip olduğu için nükleer veya diğer bilimsel başarılar tehdit unsuruna dönüşüyor. Oysa bu bilgi üretiminin de insanın saldırganlığının ve hırsının bir sonucu olduğunu tespit etmek durumunda değil miyiz? Böyle diyemesek bile en azından, "bilginin verdiği güçle insanoğlunun saldırgan/yok edici karakteri yeni imkân ve araçlarla donandı ve insanoğlu daha da saldırgan oldu" diyemez miyiz? Pekâlâ diyebiliriz; çünkü olgular onu gösteriyor⁵.

Batı düşüncesi "Bilginin kaynağı doğadır. Bu bilgi, ne pahasına olursa olsun doğadan sökülüp alınmalıdır" temeli üzerinde oluşmuştur. Bu bilgi Aydınlanma'dan bu yana doğadan sökülerek alınıyor. Yani nükleer silahları da bulan ve üreten bilgi. Bu bilgi stoku bugünkü uygarlığımız yarattı. Ayrıca Aydınlanma ve Sanayi Devrimi ile birlikte insanoğlunun en müthiş zenginliği/yetisi olan bilgiyi keşfetme ve onu yeniden üretebilme kapasitesi, bir önceki yazımızda da belirttiğimiz üzere⁶ insanı tüm olguları anlayabileceği ve tüm oluşlara egemen olabileceği zehabına da sevk etti. Bu bilgi ve onun yarattıkları bu gün insanlığı ve gezegeni tehdit ediyor. Hawking de aslında aynı şeyi söylemekle birlikte bize kendince bir çıkış yolu olduğunu; onun da uzaya açılmak olduğunu salık veriyor. Yani dünyanın en akıllı insanlarından olduğu kabul edilen Hawking, insanın bilgiyi üretme ve onu kullanma biçimini; bunun yarattığı uygarlığın insanoğlunun sonunu getirebileceğini ve hatta

getirdiğini söylemekle beraber, bu bilginin gerekli olup olmadığına dair bir eleştiri getirmiyor; aksine bu bilginin insanlığın sonunu getireceğine dair öngörüsünden hareketle; “ uzaya açılalım, orada koloniler kuralım ve insan ırkının hayatiyetini oralarda sürdürüelim” diyor.

Hawking’in bakış açısında bir paradoks/çelişki olduğunu söylemek durumundayız. Çünkü Hawking’e göre sorun, insanın ürettiği bilgide ve onun yarattığı tehdit unsurlarında değil; onun saldırgan karakterinde. Oysa söz konusu bilgiyi Hawking’e göre özünde saldırgan olan insan üretmektedir. Yani özünde saldırgan olan insan bu bilginin sağlamış olduğu ve kullanmaktan kaçınmayacağı bir güçle donanmakta; yine de Hawking’e göre insanın bilgi üretme amacı ve ürettiği bilgi masum, ama onun saldırgan karakteri suçlu olmaktadır. İnsanoğlu bu konuda başarılı olur mu olmaz mı bunu tabii ki belki yüzlerce yıl sonra anlayacağız ama Hawking, insanoğlunun bilgi üretme yetisine dayanarak iyimserliğini muhafaza etmeye çalışıyor. Fakat yine de ümitsiz olmaktan kendini kurtaramıyor: Ona göre bir nükleer badireyi atlatsak bile yapay zekâ insanlığın sonunu getirecek bir başka tehdit unsuru olarak bizi bekliyor.

Yapay Zekâ İnsanın Dışında Bir Şey mi?

Pozitif bilimi dogmalaştıran bilim insanlarına göre insan evrim sonucu ortaya çıkmış bulunduğundan için, bu oluşun çok doğal/mantıkî bir sonucu olarak, insan kendi türünü var ve egemen kılması açısından evrimini tamamladığında her şeye egemen olacak; hatta kendi varlığının var kılınmasına da. Bu öngörü, insanın sonlu bir varlık olmaması ve kendi varlığının kendi elinde olması durumuna tekabül eder. Bu “ihtimaller(!) üzerinde çok miktarda kalem oynatılmakta, kehanetlerde bulunmaktadır.

Bu hususa yoğunlaşan bir akademisyen-yazar olan Yuval Noah Harari; “*Bilinci olmayan algoritmaların asla erişemeyeceği, kendi türümüze has bir yeteneği koruyabileceğimize inanmak hayal dünyasında yaşamaktan başka bir şey değil. Bu hayali yıkacak bilimsel cevapları üç maddede özetleyebiliriz*”⁷ dedikten sonra bu maddeleri şöyle sıralıyor:

1. *Organizmalar birer algoritmadır. Her hayvan,*

Homo Sapiens dahil olmak üzere, milyonlarca yıllık bir evrim sürecinde şekillenmiş organik algoritmaların bir araya gelmesiyle oluşur.

2. *Algoritmik hesaplar, hesaplamayı yaptığınız aletin malzemesinden etkilenmez. Tahta, metal ya da plastik fark etmez; bir abaküste iki boncuk iki boncuk daha her zaman dört boncuk edecektir.*
3. *Bu nedenle organik olmayan algoritmaların, organik benzerlerini asla taklit edemeyeceklerini, hatta onları geçemeyeceklerini iddia etmek için ortada hiçbir sebep yoktur. Hesaplar tuttuğu sürece algoritma karbon ya da silikonmuş ne fark eder?*

Görüleceği üzere yukarıda varılan sonuç, çok özel biyolojik ve ruhani bir varlık olan insanın sadece bir algoritmadan ibaret olduğu inancına dayanarak varılan bir sonuçtur. Bu kabule içkin olan düşünce ise -evrimin bir sonucu olsa da- insanın nihayetinde kendi varlığı kendi elinde olan “homo deus” olacağına dair bir inandan kaynaklanmaktadır. Başta internet dünyası olmak üzere matbuat, bilimsel fantezi edebiyatı, film endüstrisi, “varlığı kendisinden ve kendi elinde olan insan” önermesinden hareketle üretilmiş bu tür malzemelerle doludur. Hawking gibi dâhi bir bilim adamının da bu tür görüşlere itibar etmesi, üzerinde durulması gereken tuhaf bir durum oluşturmaktadır.⁸

Sonuç olarak yapay zekâyâ dair görüşler; insanın ürünü olan yapay zekânın, bilinçli ve özgür bir varlık olarak insandan bağımsızlaşacağı, kendi bilincini yaratacağını, çünkü insanda gözlenen duygu, zihin, bilinç, idrak vb. gibi özelliklerin dahi birer algoritma konusu olduğunu içeren bu kabul, kendi kendisini tüm bu özelliklerle/yeterlerle var kılacak olan yapay zekânın insanoğlunu kazanan değil, bilinçle/taammüden yok edeceği noktasında toplanmaktadır.

Bu bakış açısı oldukça uçuk ve sadece fantastik bir düşünceyi anlatmakta değil midir? Çünkü hem felsefi hem de teolojik olarak yaratılmış/var kılınmış; sınırlı ve sonlu olan bir varlık, yaratıcısını/var kılanını, kendi kendine yarattığı bir bilincin sonucu olarak nasıl yok edebilecektir? Bununla birlikte şunlar pekâlâ söylenebilir ve makuldür: Diğer tüm makineler veya nükleer reaktörler gibi yapay zekâ ya da benzeri makineler de arıza,

kaza ve benzeri sorunlardan dolayı insanlığı yok edebilirler ve böyle giderse -bu satırların yazarının kanaatine göre de- yok edeceklerdir. Çünkü bilinçten ve dolayısıyla duygudan; insaftan, vicdandan, merhametten yoksun bir makine sadece programlandığı işi yapacaktır. Örneğin bu makinenin savaş için programlanmış yapay zekâlı bir robot olduğunu varsaydığımızda bu robotun, nükleer silahın butonuna basmayacağına garanti asla yoktur. Oysa insan nükleer silahı üretir ancak onun butonuna basılmayacağını Hiroşima ve Nagazaki tecrübesiyle çok acı bir biçimde öğrenmiştir. Hiçbir makine veya yapay zekâ, böyle bir tecrübeye sahip olamaz. Bununla birlikte onun yazılımına ve programına nükleer silah butonuna basabileceğine dair bir veri altyapısı yüklemiş ise bu hâlde risk vardır. Çünkü o makineyi, insana özgü bilinç, idrak, zihin, muhakeme, temyiz kudreti vb. hususlarda birebir insan gibi kılamıyorsak -ki kılamayız- bu risk söz konusu olacaktır. Kaldı ki herhangi bir kazanın vuku bulma ihtimali her zaman kuvvetle mevcut bulunacaktır.

Buna bağlı olarak önceleri fantastik bilim kurgu filmlerinin konusu iken, bu defa Hawking gibi bir bilim adamının da itibar ettiği ve “insanlığın sonunu getireceğini söylediği “yapay zekâ”, evrime göre sonsuz ve sınırsız; mutlak egemen bir varlık olan insanın “yarattığı” bir “varlık” olarak, sonlu ve sınırlı olmak durumunda değil midir? Eğer böyleyse mutlak egemen olan insanın karşısında onun yarattığı makinenin insanın varlığını ortadan kaldırmaması nasıl mümkün olabilecektir?

Kaldı ki Hawking’in yaklaşımında şöyle bir teknik kusur da bulunmaktadır: İnsanoğlu yapay zekâyı yaratmakta ancak onun gezegenimizi yok etme ihtimaline binaen uzayda kendine yeni habitatlar bulmalıdır/bulacaktır. Yani yapay zekâyı yaratan insan, yapay zekânın dünyayı ele geçirmesinden önce veya geçirmesinden sonra, uzayda

bulmuş olduğu yeni gezegenlere geçecek ve insanlığın soyunu orada devam ettirecektir. Yani insan yeni yuvasına kendisini felakete götüren aklını/zekâsını birlikte götürecektir ve bu yeni yuvasında kendisini felakete sürükleyen bu akli ve zekâsıyla, herhangi bir tehditle karşı karşıya kalmadan varlığını devam ettirecektir. Eğer böyle olacaksa insan niçin elinde mevcut olan ve bilinen evrenin en güzel gezegeni olan dünyasını kurtarmak için; hemen şimdi, kendisini felakete götüren akli ve zekâyı kullanma biçimini ve onun bilgi adını verdiğimiz üretimlerinde yeni bir yol aramaz da sonunu göre göre aynı tür bilgiyi üretmeye devam eder? Kaldı ki insandan daha zeki ve saldırgan, bilinçli bir makineden başka gezegenlere kaçarak kurtulmak nasıl mümkün olacaktır?

Bu hâlde Hawking ve benzeri bilim insanları niçin birbirlerine ve bizlere biz yanlış yapıyoruz demiyorlar? Çünkü bilimi ve onun üretimlerini kutsuyorlar. Kutsallarına laf söylemiyorlar, söyletmiyorlar. Çünkü bilim ve bilimsel faaliyeti tıpkı bir din gibi kutsal bir olguya dönüştürmüş bulunuyorlar: Amentüsü, mabedi ve rahipleri de bulunan bir din.

Oysa yaratılmış ve dolayısıyla sonlu ve sınırlı olan insanın⁹ imkân ve potansiyelinin sonsuz ve sınırsız olması mümkün değildir. Kendisi sonlu ve sınırlı olan bir varlık nasıl olur da -bu bilim insanlarına göre- sonsuzluğu ve sınırsızlığı ima eden bir varlığa; yani yapay zekâyı vücut verebilir? Yapay zekâ nihayetinde bir makinedir. Hiçbir makine insanlaşamaz. O sadece bir algoritmadır. Algoritmaların ise ruhu ve nefsi yoktur. Ruhu ve nefsi olmayan hiçbir varlık canlı varlık olamaz; böyle bir varlık insan hiç olamaz. Ancak bu bilim adamları, bu mühendisler, bu makineler ve biz insanlar böyle yaşamaya devam edersek, el birliğiyle gezegenimizin sonunu getireceğiz.

1 Stephen Hawking, Zamanın Kısa Tarihi, Çev. Barış Gönülşen. Alfa Yayınları, s. 78, İstanbul 2015.

2 Hawking’in bu çabasına rağmen bu satırların yazarı söz konusu hususları layık-ı vechiyle anladığı iddiasında değildir. Bu nedenle muhtemel yanlışlarından dolayı okuyucudan peşinen özür diler.

3 Hawking bu kitabı 1988 yılında yazmıştır.

4 Bu başlıklar belki müteakip yazıların konusu olabilirler

5 İkinci Dünya Savaşı, Hiroşima, Nagazaki, Soğuk Savaş argümanları ve nedenleri bize bunu anlatıyor.

6 Bilim din ve Anlam Üzerine, Türk Yurdu, Mart 2018.

7 Yuval Noah Harari, Homo Deus, Türkçesi; Poyzan Nur Taneli, Kolektif Kitap, s.332-333, İstanbul 2016.

8 Gerçi burada bir haksızlık yaptığımızı kabul etmeliyiz. Çünkü başka bilim adamları da benzeri konularda bir bilim adamından daha çok fütürist kâhinler gibi davranıyorlar. Örneğin bu hususta hem bilim adamı hem fütürist hem de kâhin sıfatını hak eden isim olarak Michiu Kaku pekâlâ zikredilebilir.

9 Felsefi olarak yaratılmış olan sonsuz ve sınırsız olamaz; mutlak fail olamaz.

AHLAK BEKÇİSİ OLMAK YERİNE AHLAK KİŞİSİ OLMAK

Hakan POYRAZ *

“Ahlak bekçisi” sevimli bir ifade değil. Zaten olumlu bir niteleme olarak kullanılmaz, soru cümlesi içinde bir yergi dile getirir: “Ahlak bekçisi misin?” Bu cümle alttan alta şunu söyler: “Ahlak bekçisi olacak bir sen mi kaldın, öyleyse eyvah (vay) ahlakın başına gelenlere!”

Türkçenin kültür evi, evreni içinde akli başında hiç kimse, eğer ortada bir inatlaşma yoksa, “ben ahlak bekçisiyim” demez. Çünkü ahlakın asıl anlamının bekçilikle, gözlemek ve gözetlemekle değil; vicdanla, insanlıkla alakalı olduğunu bilir. Bilmiyorsa da bilmesi gerekir. Unuttu ise hatırlaması. Hatırlatılması. Biliyorsa, ahlakın biçimlendirdiği kültür evinin duvarındaki hat levhasındaki “Edeb ya hu!”nun muhatabının komşusu değil, kendisi olduğunu, manasının da “kendini bilmek” olduğunu bilir. Bilmiyorsa kendini ve sınırlarını yani haddini de bilmiyor demektir. Haddini bilmeyen birisinin “ahlak bekçisi” olması garabeti nedeniyedir, bu aşağılama...

Nedir bu bize özgü ama yitirdiğimiz bu tasavvur? İnsan insanın kurdu değil aynası olmalıdır. Başkasını değil, kendini ıslah etmek, nefsinin terbiye etmek. Aksini yapan kişi ham ervahtır. Onun insan olabilmesi için, kendindeki ham olanı pişirmek, onu insan yapan öz ile temasa geçmesini sağlamaktır. Bu bilgelik dünyasında insan, varlığın özü (zübde-i alem) ve kainatın gözbebeği (merdüm-i dide-i ekvan) dir. Bu nedenle bu sözün muhatabı bilir ki ahlak dışta, dıştaki kurallarda değil, yaratıcı bir kuvvet olarak içtedir. Bu anlamda Nurettin Topçu’yu selamlayarak şunu söyleyelim: Bu yaratıcı kuvvet insanın içindeki harekettir ve konformizmin muhafazakâr görünümü durağan ahlakına bir isyandır.

Bu görünüm üzerinden şunları dile getirmeli: Ahlak bekçiliği, ahlakı gözlemekten (bakmak, bakımını yapmaktan) çok gözetlemeyi (kontrol altına almayı), ahlaka mugayir olanı zapt etmeyi kendine görev bilen, eli silahlı, başı külahlı bir sıkıntılı Adem/Havva portresi çizer. Ahlakı kurallar bütünü olarak gören bu gözetmen/bekçi ahlakı, ahlaki eylemin “doğru” sunu esas alır belki (o da belki) ama “güzel”i ihmal eder. O zaman “güzel ahlak”ın güzeli kaybolur, geriye kuru kurallar yığını kalır. “Yanlış yapma! Yoksa” diyen, tehdit edici, çatık kaşlı bir ahlak. Ne zamandır bu çatık kaşlı ahlaka mahkûm olduk. Ahlakı diz boyuna hapseden ve daha yukarı çıkamayan kambur bir ahlaka. Bırakın akli, kalbi, hiç olmazsa “mide” düzeyine çıkabilse ve “yemek” için gerekli “emek”i fark edebilseydi. Bırakın ahlakı iyi niyet üzerinden değerlendirmeyi en azından faydacı bir ahlak düzeyine gelebilseydi.

Bu ahlak bekçileri tarafından ahlak dilinin sözcük dağarcığı “asansör” ile “yorgan” ile doldurarak boşaltıldı ve “Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim” diyen peygamberin ahlakı, bir korku ahlakına çevrilmek istendi. Korktuk, ahlaksız derler, dinsiz sayarlar bizi diye eleştiremedik. Hazindir, siyasi otorite kesin bir dille, nihai sözcük dağarcıklarıyla ahlaki dünyamızı cehenneme çeviren bu zebanileri eleştirinceye kadar, sesimizi çıkartamadık.

Ahlak bel altından ibaret değildir. Mahalli akıl ve gönüldür. Ahlak ceberut değildir, iyi ve güzel huydur. Ahlaklı kişi bekçi değildir. Bağırmasın, vaaz vermez, hatta konuşmaz. Gösterir. Yaşayan model üzerinden. O model kendisi olarak. O hâlde ahlak bekçisi değil, ahlak kişisi olmak gerek. İyi ve güzel

davranış nedir, nasıl yaşanır, göstererek. Bağırıp, çağırmadan, vaaz, nasihat vermeden. “Ben ahlak bekçisiyim” demeden. Bunu yapmak, yapılan yanlışı onaylamak değildir. Yanlışı gösterebilmenin en iyi yolu, onun karşısına doğruyu koyabilmektir. Aksi takdirde ahlak bekçiliği söylemi, söyleyeni “kedi uzanamadığı ciğere murdar der” sözüne mahkûm eder.

Platon’un *Devlet* adlı eserinde verdiği ve benim de oldukça sık tekrarladığım bir örnek var: Bizi görünmez yapan bir yüzüğümüz olsa bu yüzük sayesinde görünmez olarak insanların içine karışsak ne olurdu? Her istediğimiz yere korkmadan girebilir her istediğimiz korkmadan yapabiliriz. Canımızın çektiği her şeyi “özgürce” eyleyebiliriz. Sanki bir Tanrı gibi dilediğimizi öldürür, dilediğimiz yaşatırız. Ne ayıplanma korkusu var ne de yargılama. Üstelik kimse görmediği için bizi dürüst/ahlaklı olarak bilinmeye devam ederiz.

Böyle bir durumda, yakalanma, ayıplanıp dışlanma korku olmadan her şeyi yapabilecek bir güce sahip iken, hiç kimseye hesap verme endişesi taşımazken ahlaklı olmaya devam eder miydik? Neden? Ahlaksız ile aramızda fark ne olurdu? Eğer bir fark varsa “Niçin ahlaklı oluyoruz?” sorusunun da cevabı da vardır. Ahlak olgusu üzerine düşünmemin, yazıp çizmemin nedeni ve temeli tam da bu soruydu. Eğer bir fark yoksa ahlak bir mecburiyettir. Mecbur olmasa kimse ‘ahlaklı’ davranmaz. O zaman da *Felsefe Aracılığıyla Düşünme* kitabının yazarları Chris Horner, Emrys Westacot’ın ifadesiyle ahlak, “Oynamak zorunda olduğumuz çok gelişmiş, ince bir oyun, toplumda yaşamak için ödediğimiz bir fiyattır. Endişelenmeye değer tek bir kural vardır: Yakalanmamak”

Yasaya yakalanmadığımız sürece her şey mübahdır! Yasaya yakalanmamalı, kimse bizi görmeli. Kendimizi başkalarına iyi insan olarak gösterecek yüzüğümüz yok ama böyle bir yüz/çehre/maske takınabiliriz. Böylece her seferinde bir dış yasadan korunabiliriz. Ama bu bizi gerçek anlamda ahlaklı yapmaz. Eğer durum böyleyse, eğer ahlak bir dış yasadan ibaretse, o zaman hakikaten bir bekçi gerekir. Ama ahlak bekçisi değil, -çünkü ahlak bekçisi, ahlakı dış kurallar bütünü olarak ele alır- kolluk kuvveti olarak devlet denen aygıtın

emrinde onun yasaları doğrultusunda eyleyen, yasayı koruyup, kollayan.

Peki ya değilse ve ahlakta bir iç yasa var ise?

Bir an için bu yüzüğü taktığımızı düşünelim. Kimsenin bakışından korkumuz yok ama hâlâ bizi ahlaklı kılan bir yanımızın hem de çoğumuz için var olduğunu idrak ederiz. Bizi hâlâ insaniyette ve kötülükten irak tutan temel değerleri. Bize ait olmayan bir başkasının emeği ile ortaya konulmuş bir ürünü/malı/parayı, kimse görmüyorken de çalamayız. Ya da bir başkasının hayatını kimse görmese de alamayız. Hiç kimseye yakalanmasak da içimizdeki bakışa yakalanırız.

Buradan hareketle ahlakta “dış ahlak” ve “iç ahlak” gibi temel ve basit bir ayrım yaptım. Ahlaklı olmanın dış gerekçeleri olarak saydığımız dış şartları, kozaya ya da kabuğa benzettim. İçinde tırtıla hayat veren bir koza, içinde meyveyi koruyup büyüten bir kabuk: Toplumsal ilişkileri düzenleyen ahlak aslında bu zırh gibidir. Bu fonksiyonu yerine getiremiyorsa o ahlak, içi boş bir ahlaktır. Bu anlamda toplumsal/dış ahlak, iç ahlaka çerçeve üretir, iç ahlak/kişi ahlakı, dış ahlaka hayat verir.

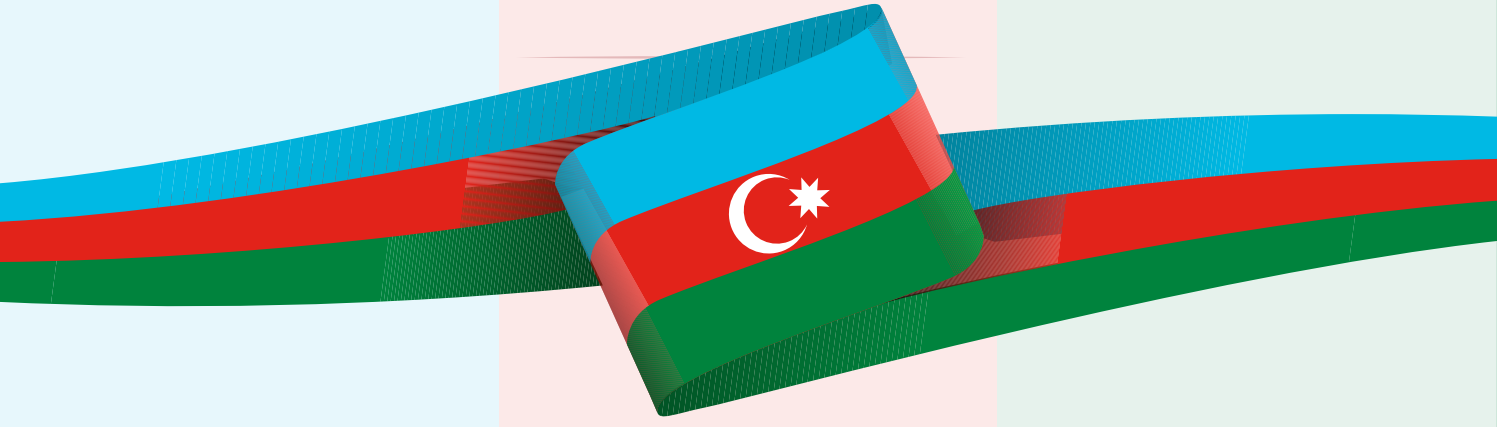
İç işlemediğinde ahlakın içi boşalıyor. O zaman ahlak bekçileri giriyor devreye. Ahlakın ölümü bu. O zaman ahlak, ahlaksızlığın gerekçesi de olabiliyor. İşte o zaman ahlak bir mahkûmiyete, sihirli bir yüzükle kendisinden kurtulabileceğiniz bir mecburiyete dönüşüyor. Yeter ki yakalanma; yakalanmadığın sürece ahlaklısın!

Ahlakı bakış üzerinden tanımlamaya çalışmıştım daha önce “Ahlaklı olmayı başkasının bakışına hapsedemeyiz! Ahlakın yüzdeki yansıması, başkasının bakışları tarafından yakalanma korkusu değil, *bakacak yüzü olmaktır.*” Bakacak yüzü olanın da bekçiye ihtiyacı olmaz.

Şöyle tamamlayalım şimdilik:

Bekçiler ahlaklı olabilir. Ahlaklı olmak ile ahlakçı olmak arasındaki mesafeyi fark etmediğimizde, aslında olmayan bir şeyi beklediğimizi fark etmemiş de olabiliriz. Çünkü bekçilerin beklediği ahlak çoktan geçip gitmiş olabilir. Bunun için ahlak bekçisi olmak yerine ahlak kişisi olmak gerek.

Bekçi ahlakı konformisttir. Bize isyan ahlakı lazım.

DOSYA

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılı Münasebetiyle

Dosya Editörü: Yılmaz ÖZKAYA-Nazım MURADOV

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya Müslümanlarının siyasi tarihinde dönüm noktası olabilecek hadiseler cereyan etmiştir. 19. yüzyılın sonlarında Rusya Türkleri arasında özellikle gazeteci, yazar, düşün adamı olarak karşımıza çıkan İsmail Gaspiralı'nın öncülüğünde başlamış olan "Cedit" hareketi, sadece Tatarlar arasında değil, Kafkasya'da ve Türkistan'da da akislerini bulmuştur. Toplumsal bir dönüşüm ve değişim hareketi olarak algılanan Ceditçilik hareketi gerek aydınlar gerekse halk tarafından benimsenmiş ve bu sayede ortak bir millî bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır. Kafkasya'da Mirza Fethali Ahundzade ile başlayan aydınların halka inme çabası daha sonra Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin *Ekinçi* gazetesi ile matbuat alanında devam etmiş ve Ünsizade kardeşlerin *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiye*, *Keşkül* adlı yayın organlarında "millet olma" bilinci uyandırılmaya

çalışılmıştır. 20. yüzyılın başlarında ise Hüseyinzade Ali Turan ve Ahmet Ağaoğlu'nun faaliyetleri Azerbaycan'da Türklük bilincinin oluşmasında etkili olmuştur. Kısaca bahsettiğimiz bu "Cedit" hareketi 1905 Rus Meşrutiyeti'nden sonra siyasi zeminini de hazırlamış olduğundan 1917 Bolşevik İhtilali'yle beraber Rusya Türklerinin bağımsızlık mücadeleleri ve kurmak istedikleri devlet teşkilatları kaçınılmaz olmuştur.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti işte bu siyasi faaliyetlerin neticesinde 28 Mayıs 1918'de kurulmuştur. Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığa kavuşarak devlet kurma teşebbüsleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ile kendini göstermiştir.

Dergimizin bu sayısında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılı münase-

betiyle alanında uzman bilim adamlarının yazılarını sizlerle paylaşmak istedik. “Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali” ve “Azerbaycan İstiklal Mücadelesi’nin Muhaceretteki Hafızası-Mehmet Kengerli” adlı makaleleriyle katkı sağlayan Sabahattin Şimşir, yazılarında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulmasına kadarki geçen zamanda Azerbaycan’ın siyasi tarihine değinmiş, cumhuriyetin ilanı ve sonrasındaki gelişmeleri ayrıntılı olarak açıklamıştır. Ayrıca Azerbaycan istiklal mücadelesinin önemli aktörlerinden biri olan Mehmet Kengerli’nin hayatını ele alan bir makale yazmıştır.

Azerbaycan’ın Macaristan Büyükelçisi Vilayet Guliyev, Azerbaycan edebiyatına yaptığı katkılarla bilinen Abdürrehim Bey Hakverdiyev’in siyasi ve diplomatik hayatına ayna tutmuştur. Bu açıdan *Türk Yurdu* okuyucusu Abdürrehim Bey’in pek bilinmeyen yönlerini öğrenmiş olacaktır.

Yavuz Akpınar’ın, cumhuriyetin kurulmasında önemli bir rol oynayan Kafkas İslam Ordusu’nun Nuri Paşa adına yayımladığı tarihî bir belge niteliği taşıyan bildiriye ele alan yazısını okuyacaksınız. Selçuk Türkyılmaz’ın yazısında ise Mehmet Emin Resulzade’nin yayımlamış olduğu *Yeni Kafkasya* dergisinde şimdiye kadar pek dikkat çekmeyen Kafkas İslam Ordusu’nun cumhuriyetin kurulmasındaki rolü değerlendirilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra memleketine hizmet etmek üzere birçok öğrencinin yurt dışına okumaya gönderildiğini biliyoruz. Bu durum Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Azerbaycanlı öğrenciler için de geçerli olmuştur. Adalet Tahirzade ve Oğuztoğrol Tahirli’nin Azerbaycan’da yayımladığı eser Ömer Özcan’ın “Azerbaycan

Cumhuriyeti Telebeleri” adlı yazısında teferruatlı bir şekilde tanıtılmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu “Resulzade’yi yeniden okumak” istiyorsanız Nazım Muradov’un değerlendirmelerine göz atınız. *Yeni Kafkasya* dergisinde Resulzade kaleminin ürünü olan bir yazıyı “yeni den okuma”ya çalışan, ayrıca Türk Ocakları ve *Türk Yurdu* dergisi ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucu kadrosunun başındaki kişinin – Mehmet Emin Resulzade’nin ilişkilerini de Nazım Muradov’un kaleminden okuma imkânına sahip olacaksınız.

Mehman Damirli’nin makalesinde ise Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetici kadrosunun hukuk anlayışından söz edilmiştir. Bu kadroda yer alan elit kişilerin, hukuk biliminin çeşitli alanlarıyla ilgili görüşlerini uzman bir hukukçunun kaleminden okumaktan memnun olacağınızı düşünüyoruz.

Telli Akhun Korkmaz Hanımefendi’nin Azerbaycan millî basın hayatında önemli bir yeri olan *Açık Söz* gazetesi hakkındaki değerlendirmelerini, Faik Elekberov’un “Turan İmparatorluğu’nun Tarihi ve Mahiyeti”ni, Aytek Zakirkızı Memmedova’nın “Azerbaycan’ın Devlet Geleneğinde Türkçülük Fikrinin Yeri” ve Akif Veliyev’in “Azerbaycan Türk Ocağı’nın Faaliyetleri” adlı yazılarını da bu sayıda okuyacaksınız.

Tesis edildiği ilk günden itibaren Türk dünyası sorunlarını dile getiren, Türk millî kültürünün yayılmasını görev bilen *Türk Yurdu* dergisine *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti-100* dosyasını okuyucularla buluşturduğu için teşekkür ediyor, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin 100. yılını kutluyoruz.

Nice yüzyıllara!

MEHMET EMİN RESULZADE'NİN HATIRALARI IŞIĞINDA AZERBAJYAN CUMHURİYETİ'NİN İSTİKLAL VE İŞGALİ (1918 - 1920) *

*Sebahattin ŞİMŞİR ***

Azerbaycan'ın Fiziki Özellikleri ve Kısa Tarihi

Doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Kuzey Kafkasya, batıda Gürcistan ile Ermenistan ve güneyde İran ile sınırdadır. Başlı karlı dağlarla, bazı yerlerinde okyanus seviyesinden aşağı bulunan ovalarıyla burası, türlü bitkiler ile hayvanlar bakımından, çok çeşitli bir manzaraya sahiptir.

Kür ve Aras nehirleri vasıtasıyla suvarılan Azerbaycan ovaları Mısır'daki Nil vadisi kadar bereketlidir. Pamuk ekimi bakımından, Azerbaycan, Türkistan'dan sonra Sovyetler Birliği'ndeki ikinci yeri tutmuştur. Pamuktan başka burada her türlü teknik bitkiler önemlidirler. Burada piriç, keten, meyan kökü ve saire vardır. Bahçıvanlık, üzümçülük ve dolayısı ile şarapçılık gelişmiş bir durumdadır. Balıkçılık memleketin özel servetini teşkil eder. Avrupa'da Rus havyarı diye meşhur olan siyah havyar zaten Azerbaycan mahsulüdür. Hayvan beslemenin millî ekonomide özel yeri vardır. Karabağ atının cinsi meşhurdur.

Azerbaycan'ın tabii zenginlikleri maden sanayinin gelişmesine esas teşkil eder. En iyi cinsten demir, bakır, kalay ve başka madenleri vardır. Aynı zamanda gündün güne gelişen pamukçuluk ve ipekçilik, dokumacılık sanayinin geleceğini sağlamaktadır; bunun gibi alunit, bakır hâzımı ve petrolden alınan türlü cevher de kimya sanayinin geleceğini sağlar.

Bütün dünyaca meşhur olan petrol sanayi dünya ölçüsünde, Amerika'dan sonra, ikinci yeri tutmaktadır. Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nde çıkarılan petrolün % 90'ına ulaşmıştır. Yıllık hasılat 30.000.000 tonu bulmaktadır. Petrolden başka Bakü'de yerden çıkan doğal gaz dahi sanayide kullanılmaktadır.

Bakü petrolünden sonra, Azerbaycan Cumhuriyeti, memleketin ikinci sanayi merkezi hâline gelen Gence şehri çevresinde merkezleşen başka kıymetli madenlere de sahiptir. Daşkesen ocaklarındaki de-

mir ihtiyatının mevcudu 7.000.000 tonu bulmaktadır. Buradaki maden % 60 halis demir verir. Gedebe bakır ocakları yılda 150 ton halis bakır sağlar. Zakatla bakır, Yevlah çinko ve Nahçıvan kalay madenleri dahi matuftur. Bakü'de yod ve brom fabrikaları vardır. Azerbaycan çimentosu bütün Kafkasya'nın ihtiyacını görecektir bir durumdadır. Kaya tuzu (Nahçıvan) ile göl tuzu (Apşeron) bakımından da Azerbaycan önemlidir.

Büyük petrol rafinerileri ile petrolden alınan türlü yağ ve cevherleri işleyen tesislerden başka, Bakü'de, Gence'de ve Şeki'de bez, çuha, ipek ve saire gibi fabrikaları vardır.

Yüz ölçümü 92.160 kilometre kare olup 3.500.000 nüfusa malik bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü, nüfusu 809.300'dür.

Eski Romalılar zamanında Albanya, Orta Çağlarda Aran veya Şirvan diye anılan bu memleket Yakın Doğu'nun eski tarihinde karşılıklı çetin muharebeler esnasında büyük bir dayanıklılık göstermiştir.

XII. yüzyılda saltanat süren Azerbaycan Atabekleri (veya Pehlevaniler) sülalesi zamanı ile ara vermeden bin yıldan ziyade hüküm süren Şirvanşahlar devri Azerbaycan tarihinde şanlı sayfeler kaydeder.

Daha VIII. yüzyılda, İslamı kabul ettiği sıralarda, kültür birliğine ermiş bulunan Azerbaycan'ın Yakın Şark'ta etnik devrim devri olan XIII. yüzyılda, kavmi teşekkülü tamamlandı.

XVIII. yüzyılda ayrı ayrı feodal hanlıklara ayrılmış bir hâlde bulunan Azerbaycan şiddetli ve sürekli savaşlardan sonra 1828'de Çar Rusya'sının hâkimiyeti altına düştü. Bu hâkimiyet Azerbaycan'da Birinci Dünya Harbi'nin darbeleri altında ezilen Rusya imparatorluğunun çökmesine kadar devam etti.

İslami Doğu kültürü sahasında Azerbaycan'ın küçümsenmeyen bir rolü vardır. İbn-i Sina okulunun mü-

messilllerinden, Avrupalılarca meşhur olan X. yüzyıl filozofu *Benmenyâr* bir Azerbaycanlıdır. XII. yüzyılda, Şirvanşahlılar ile Atabekler sülalesi zamanında, Azerbaycan bir sıra divan sahibi şairler yetiştirmiştir. Bunlardan büyük hümanist *Genceli Nizami*, dünya edebiyatının en meşhur simaları arasında ünlü yer işgal eder. Goethe onun hakkında büyük bir hürmet ve takdirle bahsetmiştir (Das West-Ostlicher Diwan). Daha sonra biz XVI. yüzyılın ilahi aşk şairi Fuzulî'ye malik bulunuyoruz. Türk edebiyatının meşhur bilgini Mr. Gibb bütün Doğu'da onun lirizmine rekabet edecek başka bir şair görmemektedir.

Azerbaycan tarihinin mimari anıtları onun edebî gelenekleriyle tam bir ahenktedir. Bakü'de Şirvanşahlılar devrinden kalma XIV. yüzyıla ait *Bakü Akropolü* adını alan bir grup bina vardır. Bunlardan *Divanhane* adını taşıyanı ihtisas sahiplerini bilhassa teshir ediyor; bunlardan biri divanhane için *taşa dönmüş musiki* demiştir. Akıllara hayret veren bu gibi mimari anıtlar Azerbaycan'ın diğer bölgelerini dahi süslemektedir. Nahçıvan'da XII. yüzyıla ait *Mümine Hatun* ve *Atababa* türbeleri güzel mimari sevenlerin umumi takdirlerini kazanmaktadır.¹

Azerbaycan XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı istilaya kalkan Rusya İmparatorluğu Güney Kafkasya'da hanlıklarla uğraşmıştır. XVIII. yüzyılda istiklallerini ilan eden ve kanlı mücadelelerden sonra Rusya esaretine giren hanlıklar ki bunlar Derbent Hanlığı, Kuba Hanlığı, Bakü Hanlığı, Lenkeran Hanlığı, Şirvan Hanlığı, Şeki Hanlığı, Gence Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı, İrevan Hanlığı² dışında sultanlık ve meliklikler de işgal edilmiştir.³

1770'lerden sonra Rusya, Doğu siyasetini yeniden hareketlendirerek, özellikle İran'da Kerim Han Zend'in ölümünden sonra sertleşen iç çekişmeler, Rusya'nın Doğu'da iktisadi meraklarını daha da arttırmış, bu da peşinden ekonomik iştahları kabarttığı gibi, özellikle 1774'te, Osmanlı Devleti'ne karşı kazanılan savaş ve 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, Rusya tekrar Kafkasya ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. 1783 yılında Kırım'ı diplomatik yollarla ele geçiren Rusya, Kuzey Gürcistan'ı da kendi himayesine almayı başarmıştır. Bu dönemde Gürcü Kralı olan II. İrakli'nin Rusya'nın himayesini kabul etmekteki maksadı ise Rus ordusunun yardımı ile Gence ve İrevan Hanlıklarına sahip olmak istemesiydi.⁴

Rusya, 1780'lerde biri Derbent'ten geçerek Azerbaycan'ın Hazar Denizine kıyısı olan şehirlerini ele geçirmek maksadı ile, diğeri de Deryal geçidin-

den geçerek Gürcistan'a ulaşacak iki kuvveti harekete geçirmiştir. Bu hareketin amacı ise İran'da durumu bir hayli sağlam olan Ali Murad Han'ın da yardımı ile Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmek idi. Hatta, 1783 sonlarından itibaren de bu planı hayata geçirmek için harekete geçmiştir. Ancak, 1785 tarihinde Ali Murad Han'ın ölümü sonucu İran'da yönetimi ele geçiren Kaçarlarla⁵ düşman olmuş, bunun neticesinde de Rusya – İran yakınlaşması hayata geçmemiştir. İran ile hesapların bozulmasına rağmen Rusya, bazen kendisinin hazırladığı fitne yolları, bazen de hanlıkların zaten var olan aralarındaki rekabetten istifade ederek onları ele geçirmek için harekete geçmiştir.⁶

Ancak, 1796 yılının Kasım ayında Katerina'nın ölümü sonrasında tahta çıkan I Pavel⁷ annesinin, Kafkasya'daki faaliyetlerine son vererek, Rus askerlerinin Azerbaycan'dan geri çekilmesini emretmiştir. 1797 yılı baharında Zubov'un komutasında son Rus kuvvetleri de Azerbaycan'ı terk etmiştir. Ancak, II. Katerina'nın torunu Aleksandr 1801 yılında babası Pavel I'i öldürerek tahta çıkmıştır. Aleksandr tahta çıktıktan sonra, II. Katerina'nın koyduğu esaslara geri dönmüş ve bunun neticesinde de Kafkasya meselesi de tekrar ele alınmıştır. Kafkasya meselesinde ilk iş olarak Kuzey Gürcistan tekrar ilhak edilmiş, 1803 yılından itibaren de Azerbaycan'ın Kuzey Batı topraklarının işgal edilmesi için izin verilmiştir. I. Aleksandr, Aralık 1801'de Kafkas kuvvetlerinin Baş Komutanı General Knorrig'e şunları yazmıştır; "komşu hakimler ve hanlıklar ile münasebet kurarak, Rusya taraftarlarının sayısını artırmaya çalışmalı, özellikle de üzerlerinde şimdilik Feteli Şah'ın hâkimiyet kuramadığı İrevan, Gence, Şeki, Şirvan, Bakü ve diğer hanları çağırmalı." Bu emre binaen, General Korring 1802 yılının Eylül–Aralık aylarında Kuzey Kafkasya'da Georgiyevsk şehrinde siyasi ve ticaret meseleleri üzre görüşmek için Çar komutanlığının Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının ve Kafkasya'nın diğer hâkimlerinin temsilcileri ile görüşmüştür. Ancak görüşmelere Terki Şamhalı, Karakaytag usmisi, Tabasaran hâkimi, bazı dağlı hakimlerin temsilcileri ile Kuba ve Taliş (Lenkeran) hanlıklarının temsilcileri katılmıştır. Bu görüşmeler sonucunda da 26 Aralık 1802 tarihinde imzalanan mukaveleye göre; İran'a Rusya saldırdığında buna karşı çıkmayacaklardır.⁸

Önce, 1804-1813 yıllarında İran ile yapılan savaşlar neticesinde İran'ın mağlup olması ile imzalanan Gülistan antlaşması ve 1826-1828 yıllarında devam eden yeni İran savaşları esnasında bazı hanlar topraklarına dönüp, hâkimiyetlerini ilan etseler de İran'ın yine yenilip, Türkmençay antlaşmasını

imzalaması ile bir nevi Azerbaycan Hanlıklarının işgali tamamlanmıştır. İşgalin tamamlanması ile de Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sının başlattığı sömürgecilik siyasetine karşı, bazı itiraz ve isyanlar olmuşsa da bu dönemde halklar yaşadığı toprakları terk ederler, ama çoğu tutuklanarak hapis edilmişlerdir. Yine Türkmençay antlaşması ile İran, Erivan şehri ve bölgesi dâhil olmak üzere, Aras nehrinin sol sahil tarafını Rusya'ya bırakmıştır. Ayrıca Hazar Denizi de tamamen bir Rus denizi hâline getirilmiştir.⁹

Araz nehri ile ikiye bölünen Azerbaycan'ın kuzey kesimleri devamlı şekilde yerli halkın Ruslarla mücadelesine sahne olmuştur. 1830, 1840 ve 1850'li yıllarda Çarlık Rusyası Azerbaycan'da sömürgecilik maksadı taşıyan sosyal ve kültürel baskılarda bulunmuştur.¹⁰

1904-1905 yıllarında, Rusların Japonya karşısında aldığı mağlubiyet, Rusya'da ihtilale sebep olmuştur. Tüm Rusya mahkûmu topluluklar bu durumdan mümkün olduğunca istifade ederek gazete ve mecmua yayınları başta olmak üzere, eğitim alanında da kendi dillerinde okullar açmaya ve bir nevi bağımsızlığın gerektirdiği müesseseleri oluşturmaya çalışmışlardır. Bu bir nevi hazırlık şeklinde de düşünülebilir. Burada, medeni ve millî uyanışın sağlanmasında basın büyük bir rol üstlenmiştir.¹¹

Azerbaycan, 1905 yılı ihtilalini azami derecede istifade ederek siyasi Türklük mücadelesine de hazırlanmaya başlamıştır. Merkezleri, Bakü ve Gence'de olmak üzere millî şuuru ve varlığı himaye eden yeni siyasi Türk partileri kurulmaya başlamıştır. Ayrıca, kurulan hayır müesseseleri, maarif cemiyetleri ve difai teşkilatları, kültürel uyanış yanında, millî harekât hazırlığını da organize etmişlerdir. Bu yüzden Çarlık Rusya'sı tarafından yasaklanan Türkiye-Azerbaycan münasebetleri ciddi bir canlanma sürecine girmiştir. İstanbul'dan Bakü'ye ve Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerine getirilen öğretmenler, yeni usul mekteplerde, İstanbul şivesine aşına yeni bir aydın sınıf oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle, Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'nin Rusya'ya karşı savaş açması, Türkiye'ye karşı zaten üst düzeyde olan sevgi ve alakayı daha da üst seviyelere çıkarmıştır. Tüm engelleme ve yasaklamalara rağmen, Türkiye ile Azerbaycan arasında gizlice de olsa seyahat etmek, ne pahasına olursa olsun İstanbul'u görmek en büyük bahtiyarlıklardan biri sayılmıştır.¹²

Büyük kültür terekesi, Rusya Çarlığının sistemli surette tatbik ettiği Ruslaştırma siyasetine karşı mukavemetle, Azerbaycan'ın kendi benliğini muhafazaya yardım etti. XIX. yüzyılda feodal ayrılıkların ortadan

kalkması ve ağır da olsa, gelişen ekonomik münasebetlerin olgunlaşması neticesinde, başta aydınlar zümresi olmak üzere, meydana içtimaî yeni bir sınıf çıktı. Bu aydınlar vasıtasıyla Azerbaycan, XVIII. yüzyılın aydın fikirleriyle temasa geldi. Memlekette yeni rasyonel fikirler yayılarak, realist bir edebiyat doğdu. İslam dünyasının ilk dramaturgu, Avrupalıların *Doğunun Molyeri* dedikleri *Mirza Fetali Ahundzade* bu edebiyatın kurucusudur. O, aynı zamanda Arap harflerinin değiştirilmesini talep eden ilk ıslahatçıdır. Bu ıslahat yalnız bizim zamanımızda tatbik sahasına konulmuştur. Publisistik yazılarında Ahundzade, cemiyet hayatının kökünden değişmesini talep ediyordu. Bundan seksen yıl evvel vuku bulan bu talebe göre, *cemiyet her iki cinsin tam hürriyet ve müsavattını gerektiren, terakki ve medeniyet ruhuna uyar bir şekilde ıslah olunmalı; Doğu istibdadı makul müesseselerle tâdil edilmeli, Müslüman erkekler gibi, Müslüman kadınlar dahi mecburi surette okuma ve yazma bilmelidirler.*

Büyük mütefekkir ve ıslahatçının izinden yürüyen zekâ sahibi aydınlar sayesinde terakki hareketi derinleşerek genişliyor ve hayatın her sahasında parlak neticeler veriyor.

Ağır şartlar ve şiddetli sansür kayıtları altında başlangıçta çok yavaş adımlarla yürüyen bu hareket, Rusya'da patlak veren 1905 ihtilalinden sonra süratli bir tempo ile ilerliyor. Gazeteler, dernekler, millî okullar ve her türlü sosyal tesisler meydana geliyor. Tiyatro sahnesi orijinal ve tercüme dram ve komedi eserleriyle zenginleşiyor. İlk defa olarak Azerbaycan'da, Müslüman dünyasının alışık olmadığı opera sahneye konuluyor. Azerbaycan kompozitörü Üzeyir Hacıbeyli'nin adı milletlerarası bir şöret kazanıyor.

Müsavat Partisi'nin Kurulması

Mehmet Emin Resulzade, daha İstanbul'da bulunduğu dönemde, Azerbaycan'daki gelişmeleri yakından takip etmeye çalışmıştır. Çarlık Rusya'sının her an yıkılacağını hesaplayarak, ileriki yıllarda yapacakları mücadelelerini sürdüreceği gizli bir teşkilatın kurulmasını yakın dost ve arkadaşlarına tavsiyede bulunmuş, bu şekilde Millî Müsavat Halk Partisi'nin kurulmasını sağlamıştır. Gelecekte, Azerbaycan'ın istiklalini gerçekleştirecek bu parti, yani millî Müsavat Partisi Mehmet Ali Resuloğlu, Abbas Kazımzade ve Azerbaycan'ın sayılı zenginlerinden Taki Nakioglu tarafından 1911 yılında Bakü'de kurulmuştur.¹³

Müsavat Partisi'nin kurulmasını, kuruculardan Mehmet Ali Resuloğlu şöyle anlatmaktadır: "1911

yılıının son baharı idi. Arkadaşların gizli toplantı ve müşavere yeri olan Kazımzade Abbas Beyin kırtasiye dükkanının arka odasında Abbas Bey ile beraber oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan Taki Nakioglu geldi ve bize: "Gürcülerin, Ermenilerin ve Rusların siyasi partileri var. Bizim neden bir partimiz olmasın, biz de bir parti kuralım" dedi. Birkaç gün müzakere ve müşavere sonrası Müsavat Partisi'ni kurmaya karar verdik. Zaten, Resulzade de o tarihlerde bulunduğu İstanbul'dan bizlere imalarla siyasi bir teşekküle ihtiyaç olduğu hususunda yazılar yazmakta idi.¹⁴

Bir siyasi partiden çok ileri olan Müsavat hakkında Azerbaycan Türklüğü çok şey düşünmüştür. Müsavat nedir? diye sordüğümüzde ise "Müsavat, aynı zamanda binlerce Azerbaycan Türkü'nün sevgili idealine çevrilip onu kendisinin vurgunu etti. Müsavat yıllarca zulüm altında inleyen Türklüğün umudu oldu. Müsavat Azerbaycan Türklerinin başı üzerinde üç renkli, aylı yıldızlı istiklal ateşini yaktı. Halk sevdi, bağı yanık kalbine basıp bu bayrağın ışığına toplandı. Gözlerde sevinç pırıltıları, ömürlerde güneşe döndü Müsavat. Akidesinin sağlamlığı, dönmezliği, sarsılmazlığı ile Müsavatçılar halkın ebedî sevgisini kazandı. Bu ışığı yüreklerine kazıyanlar, dayanılmaz işkencelere maruz kalsalar da, tuttıkları yoldan dönmeler. Müsavat halkın ömrüne, gücüne, yaşayışına yirmi üç ay bağımsızlık getirdi. Ona bütünlük, dayanıklılık, "senin de yer yüzünde yaşama hakkın var", sen şanlı ve büyüksün", "esaretle inlememelisin, bugünden kurtulup, ak günlere çıkacak gücün var" gibi fikirleri aşıladı. Müsavat, yüz yıldan fazla esaret altında kalan, tarihi karanlıkta yatan bir halkı dünyanın yirmi üç büyük devletine tanıttı. Müsavat, yıllarca hukuku elinden alınan halkın evlatlarını asker yaparak, onları vatanın bütünlüğü ve onun emrinde durma sevgisini kazandırdı. Yiğitlerin kollarındaki kanlı esaret zincirini kırıp attı ve onun yerine bağımsızlığını koruma silahı verdi. Müsavat yıllarca halkın, karlı-buzlu kuzeye taşınan altınını, petrolünü, bütün servetini onun kendi sahibi yaptı. Mekteplerde okuyanlar İvan'ın, Petro'nun değil, kendisinin tarihini öğrenmeye başladı. Babek'in bağımsızlık yolunda kellesini verdiğini, Hatai'nin birleşik Azerbaycan'ı kurduğunu, Cavad Han'ın son nefesine kadar vuruşup, "ölmek var, dönmek yok" dediğini işitti. Müsavat, kızıl emperyalizmin ülkeyi işgalinden sonra da mücadeleden vazgeçmedi.¹⁵

Müsavat Partisi kurulduktan sonra sadece Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'da değil, aynı zamanda Güney Azerbaycan'da da şubelerini açmış idi. Müsavatın önce kabul ettiği program İslam fikri üzerinde kurul-

muştur. Programda kendi istiklalini kaybetmiş Müslüman halklara yardım ve istiklalini kazanan Müslüman memleketleri ile ittifaklar asıl yeri tutuyor idi. İlk zamanlar programda Türkçülük fikri henüz yeterince yer almamaktadır. Sonra, Resulzade programa Türkçülük fikrini de ilave etmiştir.

Bu dönemde, Müsavat Partisi önemli işlere de imza atmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı dolayısı ile alakalı olarak Türkiye'ye yardım edilmesi gerektiğini halka duyurdu. Bunun üzerine Azerbaycan gençleri Türkiye'ye savaşmaya gittiler. Halk, altın, gümüş, para toplayarak Türkiye'ye yardım etmeye çalıştı.¹⁶

Açık Söz'ün Yayın Hayatına Başlaması

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra cephe işleri ile uğraşan Rusya'nın birçok bölgesinde kontrollerin zayıflaması ile birlikte basın hayatında da rahatlama görülmüştür. Bu rahatlamadan istifade edenler arasında Türklerin de olması kaçınılmazdır. Diğer Rusya mahkûmu milletlerin bir kısmında olduğu gibi, Türkler arasında da matbuat ve neşriyattaki maksat millî kültür unsurlarını muhafaza ederek bağımsızlığa giden yolu açmaktır. Millî matbuat, millî mektep ve millî din işlerinin millî teşkilat elinde olmasını davaya başlayan bir halkın nihayet iktisadi ve siyasi işlerinde de davacısı olacağı tabii idi. Nitekim öyle de olmuştur. Savaş sırasında yayımlanan Azerbaycan'daki Türk gazeteleri millî muhtariyetten bahsetmeye başlamış, Rusya'da 1917 Bolşevik ihtilalleri başladığı zaman da, Azerbaycan düşüncesini ortaya atmışlardır.¹⁷

Mehmet Emin Resulzade'nin yönetiminde, 1915 yılında Açık Söz¹⁸ gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Logonun altında, siyasi, içtimai ve edebi Türk gazetesi ve "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şiarı ile yayınlanmaya başlayan, Açık Söz Gazetesi Azerbaycan Türkçülerinin fikirlerini yayan bir yayın organı olmuştur. Bu gazete artık millî ve kültür müesseselerindeki "Müslüman" sıfatı yerine "Türk" sıfatını kullanmıştır.¹⁹ Bu durumu Resulzade'nin şu sözleri daha da açık bir hâle getirmektedir: "Açık Söz ilk defa olarak o vakte kadar Kafkasya Müslümanı veyahut Tatarı denilen halkın Türk olduğunu açıkça ve ısrarla meydana atmış ve bu hususta savaş senzoru ile mücadele etmek zaruretinde kalmıştır."²⁰

Ayrıca, Resulzade, Açık Söz Gazetesi'ndeki yazılarında yalnız Azeri Türkü'nün değil, genellikle Çar emperyalizminin esareti altında ezilen Türklerin problemlerini yazar, gerekirse tenkit ederek kendi fikrini de bildirmiştir. Türkleri cesaretli olmaya, hak

yolunda mücadeleye çağırıştır. Makalelerinin birinde de Türkistan'ın Çar'ın esareti altına düşmesinden ve elli yıldır, hak ve hukukundan mahrum yaşamalarını yazmış ve Türkistan'da yayımlanan, "Türkistan Eyaletinin Gazetesi"ni tenkit etmiştir.²¹

Açık Söz Gazetesi'nin, millete "sen Türksün! Rus hükümetine de biz Türküz! diye hitap etmiş ve kendisini de, gündelik Türk gazetesidir şeklinde ilan etmiştir.²² Resulzade'nin Azerbaycan'da çıkardığı ilk gazete olan Açık Söz Gazetesi'nin belirgin özelliklerinden biri de millî bir ruh taşımasıdır.

Bu millî ruh, Türkçülük ilhamı idi. Resulzade, adını unutmuş olan milletine, Türk olduklarını anlatmayı seviyor ve bu yolda telkinlerde de bulunuyordu. O, bu telkinlerinden son derece elverişsiz şartlar içinde bile başarmıştır.²³

Açık Söz'ün ekim ayında yayımlanan sayısında baş yazıyı yazan Resulzade, "Bizim İhtiyaçlarımız" başlıklı yazıda;

1. Aşağı sınıflı mekteplerin açılıp millileştirilmesi,
2. Ruhani akademinin açılması,
3. Dindarlar tarafından ruhanilerin seçilmesi,
4. Müslümanlardan aldıklarının geri verilmesi,

Resulzade'nin ileri sürdüğü bu fikirlere, devrin tanınmış aydınlarından Eynalı Sultanov, Zakafaskiy Reç gazetesinde, cevap vererek Resulzade'yi tenkit etmiştir.²⁴

Resulzade'nin ileri sürdüğü bu görüşleri daha sonra Azerbaycan misak-ı millî beyannamesi olarak değerlendirdiği şeylerin şifreleri olarak düşünebiliriz. Bu yazıda, çatışmaların, ezilmiş ülkelerin bağımsızlıklarını güvence altına alacak bir barışla çözüme kavuşturulmasını ümit ediyordu ve aksi taktirde barışın kısa süreli olacağını da²⁵ ifade etmiştir. Kısaca Açık Söz Gazetesi, Millî Azeri Demokrat muhtariyetçilerinin, sonradan ihtilalcilerinin tam açık bir sözcüsü olmuştur.²⁶ Açık Söz Gazetesi 1918 yılı Mart ayına kadar çıkmaya devam etmiştir.²⁷

Kafkasya Müslümanları Kurultayı: Nisan 1917

Şubat ihtilalleri ile Rus Çarlığı'nın devrilmesinin üzerinden kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen, 1917 yılının Nisan ayı başlarında Bakü'deki İsmailiye Sarayı'nda Kafkasya Müslümanları Kurultayı toplanmıştır. Burada Çarlığın yıkılması ile onun yerine konulacak rejim hususunda Türklerin alacakları durum tartışılmıştır. Ancak, dinî ve kültürel muhtariyetle yetinen *Vahid* ve *Merkeziyetçi Rusya Cumhuriyeti*

tafafları olanların, sağdan ve soldan hücumlarına karşı, Türk topluluklarının millî devletlerini kurmaları gerektiği tezini Yusufbeyli Nesib Bey ile beraber, sadece Resulzade'nin savunduğu görülmüştür.²⁸

Resulzade bu hususta şunları belirtmektedir;

"Bakü'de 15 Nisan'da ilk defa olarak, Kurultay adı ile Kafkasya Müslüman Kongresi toplanıyor. Kurultay her şeyden evvel ve her meseleden daha ateşli bir surette hür Rusya'nın alacağı yönetim şeklini tartıştıktan sonra şu kararları alıyordu:

- a. Kafkasya Müslüman Kurultayı millî – siyasî maksada ait meseleleri müzakere ederek, Müslüman toplulukların menfaatlerini en iyi şekilde sağlayan, Rusya yönetim şeklinin mahalli federasyon esası üzerine kurulacak cumhuriyet idaresi olduğunu kabule karar verdi.
- b. İslam dininden olan bütün kavimlerin ruhani ve medeni dikkate alarak Kafkasya Müslüman Kurultayı, bütün Rusya Müslümanları için mevcut kanunlar salahiyetine sahip bir idarenin kurulmasını gerekli görmektedir."²⁹

Toplanan kurultayın daha ilk gününden itibaren yönetim ve alınacak kararlarda iki parti öne çıkmıştır. Bunlardan biri Müsavat Halk Partisi, öteki de Türk Adem-i Merkeziyet Partisi idi. İlkinin fikirlerini Mehmet Emin Resulzade, ikincisinin fikirlerine de Yusufbeyli Nesip Bey tercüman olmuştur.³⁰

Kafkasya kurultayında Resulzade'nin, Kafkasya'nın siyasi ve coğrafi bakımdan Rusya'dan ayrılmasını, Azerbaycan'ın da kendi kendisini idare etmesi gerektiği tezini büyük bir heyecanla savunmuştur.³¹

Umum Rusya Müslümanları Kongresi: 1-11 Mayıs 1917

1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Moskova'da yapılmıştır. Bu Bütün Rusya Müslümanları I. Kurultayı olarak bilinmektedir. Bu kurultayı düzenleyenler, kurultaya 400-500 kişi beklerlerken, katılım daha fazla olmuş ve 900 kişi civarında bir sayı tespit edilmiştir. Rusya'nın muhtelif bölgelerinden gelen bu Türk ve Müslümanlar Moskova Müslümanlarının evlerinde misafir edilmişlerdir. Kurultayın dikkat çeken bir yönü de delegelerin 112 tanesinin kadın olmasıdır. Rusya Müslümanlarının Geçici Merkezi Bürosu'nun başkanını Ahmed Salih tarafından yapılan açış konuşmasından sonra ilk söz Musa Carullah Bigi(yev)'e verilmiştir. Bigi, toplantının Kur'an okunarak başlaması gerektiğini belirterek, Eçi imamı İbrahim Orman(ov)'u kürsüye davet etmiştir. Okunan Kur'an'dan sonra, Bi-

gi, Türklerin hürriyet mücadelesinde çok kurbanlar verdiğini, bu toplantının Rusya Müslümanlarının 5. genel toplantısı olduğunu hatırlattıktan sonra başarılar dilemiştir. Müslümanların şimdiye kadar üçüncü sınıf vatandaşı sayıldıklarını, artık hürriyete kavuştuklarını belirterek, hürriyet şehitleri için saygı duruşundan sonra, Kurultay'da başkanlık divanı için seçimler yapılmış ve 12 kişi seçilmiştir.

Kongreye başarı diliklerini bildiren çeşitli heyetler ve telgraflar gelmiştir. Kongrede geçici hükümet adına Yabancı Dinler Dairesi Başkanı Prof. Kotlayerski yaptığı uzun konuşmasında; "Rusya'nın bölünmesi gerektiğini, Rusya'da Hükümet bütün milletler için üvey ana değil, öz abla olmalıdır" diyerek Rusların kendilerinin dışında hiç kimseye özel haklar vermeye veya onların Rusya imparatorluğundan ayrılıp çıkmalarına razı olamayacağını ifade etmiştir. Yapılan diğer iyi niyet, dilek ve tebrik konuşmalarından sonra Başkanlık Divanı, Geçici Büro tarafından hazırlanan şu programı görüşmüştür:

1. Rusya'nın gelecekteki idaresi ne olmalıdır?
2. Medeni ve mahalli idareler nasıl olmalıdır?
3. Kadınların durumu nasıl olacaktır?
4. İşçilerin durumu nasıl olacaktır?
5. Toprak meselesi nasıl halledilecektir?
6. Kafkasya, Türkistan ve Kazakistan meselesi nasıl olacaktır?
7. Askerî teşkilatlanma nasıl olacaktır?
8. Siyasi teşkilatlanma nasıl olacaktır?
9. Kurucu Meclis'e karşı seçim öncesi nasıl bir taktik uygulanacaktır?
10. Savaşın zarar gören insanlara nasıl yardım yapılacaktır?
11. Bütün Rusya Müslümanlarının Millî Komitesi nasıl oluşturulacaktır?³²

Bu başlıklar altında kurultay on gün boyunca meseleleri tartışmıştır. Ancak yaptırım gücü olmadığından bağlayıcı kararlar alınamamıştır. Fakat, Türk boylarının değişik görüşlerdeki temsilcileri fikirlerini ilk defa açıkça birbirlerine karşı belirtmiş olmaları açısından önemlidir. Kongrede, muhafazakârlar, dinî görüşte olanlar, liberal görüştekiler, Türk birliği görüşünde olanlar ve değişik tip sosyalistlerden oluşmaktadır. Kurultay eksiklerine rağmen devrine göre önemli kararlar almıştır. Ancak buraya gelen temsilcilerin yaptırım gücü olmadığından bağlayıcı değillerdir. Kaldı ki, bağlayıcı kararlar alınmış olsa da bunlar gelişen olaylar nedeniyle uygulanamayacaktır. Çünkü, kısa

bir süre sonra Ekim devrimi ile ortaya çıkan Bolşevik devrimi sonucu iç savaş başlayacaktır.

1917 yılında Rus Çarlığının çöküşü, hürriyet havası Türk topluluklarının Ruslara karşı Türk birliği kurmaları gerçeğini engellemiştir. Türklerde, bu şuur ne yazık ki pek gelişmemiştir. Birlikte hareket etmek yerine her topluluk kendi problemine eğilmiştir. Yani, Kazak Türklerinin kendi, Özbek Türklerinin kendi problemlerine eğilmeleri gibi. Oysa, kurultayın 3 Mayıs tarihinde yapılan oturumunda, Ahmet Salih, "millî-medeni muhtariyet hakkını kazanmak daha mühim demekte, federasyon sisteminin Müslümanları parçalayacağını, federasyon kurulduğu takdirde Rusya Müslümanlarının birliği yerine Kazanlılık, Kazaklık, Kırmıllık, Başkurtluk, Taciklik, Azerbaycanlılık gibi hisler doğacağını, Müslümanların kabilevi ayrılmasına sebep olacağını" söylemekte idi. Özetle Ahmet Salih'e göre;

1. Rusya adem-i merkeziyet usulüne dayanan bir halk cumhuriyeti olmalı.
2. Müslümanların millî-medeni muhtariyeti Rusya anayasası ile garanti altına alınmalı idi.

Kurultayda söz alan bir diğer önemli isim Mehmet Emin Resulzade de adem-i merkeziyet sistemi talep etmekle beraber, o bunu gerçek manada federasyon kurulması şeklinde yorumlamakta idi. Resulzade, İslamiyet'te bir millet birliği görüşü olmadığını söyleyerek, "Biz, Türk-Tatar kavimleri, her ne kadar aynı soydan Türk oğlu Türk olmakla beraber ayrı şivelere ve çeşitli özelliklere de sahip olduğumuz inkâr edilemez. Bugün Volga boyundaki Tatarların kendine mahsus edebiyatı, basını, yazar ve şairleri vardır. Türkistan Çağataycası zengin bir edebiyata maliktir. Kazak ve Kırgızların matbuatı da gelişmektedir. Bunlardan hiçbirisi kuvvete teslim olup kendi özelliğini kaybetmez. Azerbaycan Türk'ü de kendi diline, edebiyatına ve âdetlerine elveda diyemez. Bu özelliklerden sarf-ı nazar etmeleri, ne lüzumludur ne de faydalıdır. Herkes kendi tabii yolunda yürümelidir. Türk nehirlerinin akıp ulaştığı bir deniz vardır; bu deniz Türk denizidir. İşte bu nedenle, millî – mahallî muhtariyet esasına dayanan Azerbaycan ile Dağıstan, Türkistan, Kırgızistan gibi ayrı, mahallî özelliklere sahip Türk kavimleri için muhtariyetler istiyoruz." şeklinde görüşlerini belirtmiştir.³³

Kurultayda konuşan Zeki Velidi Togan da; "doğu, orta, güney Türklerini ayrı federasyonlar usulünde birleştirirken, onların tarih, âdet örf ve nüfuslarını, hangi vilayetlerde ekseriyeti teşkil ettiklerini dikkate almak icap etmektedir. Doğu Türklerinden Uranhaylar, Kazak Bozkırları ve Türkistan Vilayetleri fe-

derasyon kurabilirler. Çünkü, bu Türkler yaşadıkları vilayetlerde ekseriyeti teşkil etmektedirler (%64-96) iç Rusya'da azınlıkta kalanlar millî federasyon kuramazlar. Bunlar federasyon kuran kardeşlerine katılmadıkları" diyerek görüşlerini açıklamıştır.

7 Mayıs tarihli oturumda söz alan 18 delege federasyon fikrini savunurken, 14 delege de merkezîyetçilik fikrini desteklemişlerdir. O gün toplantıyı idare eden Hadi Atlasi, başkanlık divanına bu konu ile ilgili 200 kadar önergenin verildiğini, bunlardan ancak 15'inin Rusça, kalanların çeşitli Türk lehçelerinde yazıldığını, bunun Rusya Müslümanlarının birleşeceğine işaret ettiğini belirttiikten sonra, önerilerin 150'sinin millî-medeni muhtariyeti, 34'ünün federasyonu, 16'sının ise mutlak merkezi devlet sistemini desteklediklerini bildirmiştir. Yapılan oylama sonucunda Resulzade'nin federal düzen kurma sistemi 446 lehte 271 aleyhte oyla kabul edilmiştir. Salih'in kültürel muhtariyet iktifa eden ve merkezîyetçi devlet sistemini destekleyen görüşü 291 lehte 422 aleyhte oy almıştır. Bu sonuçlara göre, memleketin idare şekli hakkında şu kararlar kabul edilmiştir.

1. Müslüman milletlerin menfaatlerini gerçekleştirmek için en uygun rejim millî ittifak ve toprak muhtariyetine dayanan ve belli blokları mevcut olmayan milletlere millî – medeni muhtariyet temin eden halk cumhuriyetidir.
2. Rusya'da yaşayan Müslüman milletlerin bütün dinî ve medeni işlerini usule göre yürütmek ve Müslümanların birlikte hareket etmelerini sağlamak için kendileriyle ilgili kanunları çıkarma hakkına sahip Umum Rusya Müslümanlarının bir merkezi teşkilatı kurulmalıdır.³⁴

Bu teşkilat şekli, üyeleri ve yapacak işleri, Müslüman vilayetlerinin vekillerinin ilk Kurucu Meclis toplantısında kararlaştırılacaktır, denilmektedir.

İki maddede ifade edilen formül her iki görüşü de tatmin eder mahiyette olmakla beraber, beklenen şumulde olmaması, istenilen topraklı muhtariyetin nasıl gerçekleştirileceği, sınırların tespiti gibi hususları ihtiva etmemesi bakımından oldukça zayıftır. Kararın ikinci bendinde ifade edilen merkezî teşkilat kurma hususu da sadece temenni ve tavsiye mahiyetini arz etmektedir. Gerçi bu kurultayda alınan kararların bağlayıcı bir yönü de yoktur. Bu nokta kısa bir süre sonra da görüleceği gibi, Rusya Türklerinin çeşitli görüşteki değişik bölgelerinin ayrı ayrı yollardan gitmesine sebep olmuştur.³⁵

Bu kurultay, bütün Türk boylarının çeşitli görüşteki temsilcilerinin fikirlerini, ilk defa olarak birbirle-

ri önünde açıkça belirtebilmiş olmaları bakımından önemlidir. Kongre süresince konuşan üyeler arasında muhafazakârlar, aşırı dinciler, liberaller, Türk birliği taraftarı olanlar, en aşırı uçlara mensup sosyalistler de bulunuyordu. Kurultay bazı eksikliklerine rağmen devrine göre mühim kararlar da almıştır. Fakat hiçbirinin bağlayıcı gücü yoktur. Zaten kurultaydan sonraki siyasi gelişmeler, kurultayı düzenleyenlerin şahsi istek ve arzularına göre gelişmemiştir. Çarlığın çöküşü geniş bir hürriyet havasının esmesi Türk boylarında ortak düşman, yani Rusya'ya karşı, Türk Birliği kurmak gerektiği gerçeğini görmelerine mâni olmuştur. Daha doğrusu bu şuur gelişmediğinden dolayı her boy kendi mahallî menfaat ve problemlerine eğilmiştir. Sonuçta Bakü ve Taşkent'te yapılması planlanan Müslüman kongrelerin toplamak şöyle dursun, mesela Kafkasyalılarla Kazaklar, Kazan'da 1917 Temmuz'unda toplanan II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılmamışlardır. Ayrı ayrı Rusya'ya karşı mücadeleye giriştiklerinden dolayı da sonuçta hepsi teker teker Bolşeviklerin kurbanı olmuşlardır. Böylece, Çarlık Rusya imparatorluğu, bu sefer Bolşevik imparatorluğu olarak yeniden kurulmuştur.

Mavera-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin İlanı

Bolşeviklerin, 7 Kasım 1917 tarihinde yaptıkları darbe sonucu, Rusya'da idareyi ele geçirmeleri, Rusya'nın birçok bölgesinde olduğu gibi, Kafkasya'da da büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Bunun neticesinde de 28 Kasım 1917 tarihinde Zakavkom adı verilen, Mavera-yı Kafkasya Komiserliği teşkil edilmiştir. Bu Azerbaycanlı, Ermenistanlı ve Gürcistanlıların oluşturduğu federatif bir hükümettir. Zakavkom, kuruluşundan hemen sonra 1 Aralık tarihinde yayınladığı bir bildiri ile geçici olarak kurulduğunu ve Rusya Müessisler Meclisi'nin toplanmasına kadar görev yapacağını açıklamıştır. Bu nedenle komiserliğinin, kanun koyucu bir meclisi dahi mevcut değildir.³⁶

Kasım ayı boyunca Müessisler Meclisi için yapılan seçimler sonucu, kazanan partilerin temsilcileri belirlenmiş, ancak, 18 Ocak 1918 tarihinde yapılan açılıştan itibaren Lenin'in önderliğindeki Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılması planlandığından, 20 Ocak gecesi yapılan oylama sonucu feshedilmiştir. Böylece Bolşevikler, Rusya dahilinde bulunan tüm milletlerin temsilcisi olan Müessisler Meclisi'ni dağıtmak ile, aslında adı geçen bu milletlerle bağlarını koparmış da oluyorlardı.³⁷

Bu gelişmeler üzerine, Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, 23 Ocak 1918 tarihinde, Mavera-yı Kafkasya'dan Müessisler Meclisine seçilen mebusları toplantıya davet etmiştir. Bu şekilde, Kafkasya'nın

geleceği için tarihi adım atılmıştır. Seym ilk toplantısını 23 Şubat tarihinde yapmış ve 1917 seçim sonuçlarına göre Seym'in oluşturulacağı kararını almıştır. Bunun neticesinde de dağılım şu şekilde olmuştur;

Menşevik	33
Müsavat	30
Taşnaksütyun	27
Müslüman Sosyalist Blok	7
Es-Erler	5
Himmet	4
Rusya İttihad-ı İslam	3
Gürcü Nasyonal Demokrat	1
Gürcü Sosyal Demokrat	1
Kadetler	1

Görüldüğü gibi 112 kişiden ve 10 partiden oluşan Seym'in oluşumundan itibaren Bolşevikler de boş durmamışlar ve Seym'in açılacağı 23 Şubat günü Tiflis'teki Aleksandrovsky parkında büyük bir protesto mitingi düzenledikleri gibi, çıkabilecek olaylara karşı da Gegeçkori ve Jordanya'nın emirleri ile *Vahşi Tabur* Gence'den Tiflis'e getirilmiştir. Polisin kalabalığa dağılım emrine, kalabalık ateşle karşılık vermiş ve beş kişi hayatını kaybetmiştir. Bolşeviklerin bu hareketleri Maveraya-yı Kafkasya polis kuvvetlerince dağıtıldıktan sonra, Bolşevik liderleri Tiflis'i terk etmişlerdir.³⁸

23 Şubat'taki toplantıda, bütün partiler programlarını sunmuşlardır. Bundan sonraki toplantı 1 Mart tarihinde yapılmış olup, genel mevzu Türkiye ile yapılacak görüşmeler çerçevesinde şekillenmiştir.

Trabzon Konferansı

Osmanlı Devleti'nin III. Ordu Komutanı Vehip Paşa vasıtası ile Maveraya-yı Kafkasya Komiserliğinden görüşmeler yapılması hususunda taleplerde bulunmuştur. Bölgedeki ve Rusya'daki gelişmeler neticesinde, özellikle Rusya Müessisler Meclisi'nin zorla dağıtılmasından sonra, Maveraya-yı Kafkasyalılar da kendi meclislerini kurma faaliyetlerinin içine girmişler ve yaklaşık bir aylık bir çalışmadan sonra, Maveraya-yı Kafkasya'nın kendi meclisi olan Seym 23 Şubat 1918 tarihinde açılmıştır.³⁹

Maveraya-yı Kafkasya Seymi 23 Şubat'taki ilk toplantıda, şu kararları almıştır; Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği barış görüşmeleri için Trabzon şehrinde seçmiştir ve bu konuda Türk Ordusu Komutanlığına bilgi verilecektir. Şayet, Türk hükümeti bunu kabul

etmez ise başka bir tarafsız şehir teklif edilebilir. Maveraya-yı Kafkasya delegasyonu 17 Şubat/ 2 Mart akşamı Trabzon'a gidecektir.⁴⁰

Türkiye ile Maveraya-yı Kafkasya'nın barış görüşmeleri arefesinde buldukları bu sırada, Seym'deki Müslüman grubu da önemli bir karar almıştır. 12/25 Şubat 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında toplanan Müslüman mebuslar, barış konusunda şu kararı kabul etmişlerdir: "Maveraya-yı Kafkas Türkleri ile Osmanlı Türklerinin menafi-i hayatiye ve siyasiyeleri yekdiğerine bağlı olduğundan, Maveraya-yı Kafkas'ın mukadderat-ı siyasiyesini hal ederken, Osmanlı siyasetiyle tevakkuf-ı hareket etmek lazımdır."⁴¹

Maveraya-yı Kafkasya Seym hükümeti Türkiye ile görüşmelerde bulunmak üzere, on bir delege, sekiz askerî üye, diğerleri mali, ticari ve sanayi müşaviri ve tercümanları olmak üzere kırk üç üye görevlendirilmiştir. Bu heyette yer alan Müslüman üyeler ise şunlardır: Resulzade Mehmet Emin Bey (müşavir), İbrahim Haydarov (delege), Haydar Bey Ayaşınze (delege), Halil Bey Has-Muhammedov (delege), Mehmed Hasan Hacinskiy (delege), Ağa Şeyhülislamov (delege), Mir Yakup Mehdiyev (delege). Osmanlı Devleti adına da Adliye Nazırı Halil (Menteşe) ile Deniz Albayı Hüseyin Rauf (Orbay) katılmıştır.

Yapılan uzun görüşmelere rağmen antlaşma sağlanamamıştır. Çünkü, Osmanlı heyeti, Brest-Litovsk Antlaşması şartlarına uygun olarak üç sancağın tamamı ile Türkiye'ye katılması üzerinde ısrar etmiş ve Batum'dan asla vazgeçmemiştir. Nitekim Hüseyin Rauf Bey, 6 Nisan (1918) tarihinde, Kafkasya delegelerine ültimatoma mahiyetinde bir yazı göndererek; hem Brest-Litovsk antlaşmasının tanınmasını hem de Türkiye'de kat'i müzakerelerde bulunabilmek için, Maveraya-yı Kafkas Seym hükümetinin kendisini müstakil bir devlet olduğunu ve Rusya'dan ayrıldıklarını kesin bir şekilde ilan etmesini talep etmiştir. Bu ültimatoma üzerine Kafkasya delegeleri, meselenin geldiği noktayı kendi memleketlerinde görüşmelerde bulunmak maksadı ile Tiflis'e geri çağırılmışlardır. Tiflis'te yapılan görüşmeler neticesinde, Başbakan ve Harbiye Nazırı olan Gegeçkori, askerî uzmanların verdiği rapor doğrultusunda hareket edilmesini, yani Batum surlarının sağlamlığına ve Türklerin onları zorlamayacaklarını düşündüklerini söyleyerek karşı konulmasını istemişlerdir. Hatta, toplantıda yer alan, Türklerden başka herkes gerekirse savaşılabilirliği hususlarını bildirmişlerdir. 14 Nisan tarihinde de Seym hükümeti Türkiye'ye savaş ilan etmiştir. Seym

hükümetinin savaş kararı ile de, Osmanlı Devleti ile Trabzon'da gerçekleştirilmek istenilen konferans dağılmıştır.⁴²

Bakü'de Meydana Gelen Mart Hadiseleri⁴³

Bolşevikler tarafından büyük öneme haiz olan Bakü'yü elde tutma gayretleri hep devam etmiştir. Bölgeye fevkalade komiser olarak gönderilen Stephan Şaumyan, başarılı olamamış ve Bakü, Şaumyan'ı destekleyenler ile Bakü Belediyelerini destekleyenler şeklinde ikiye bölünmüştür. Buna rağmen, Sovyetler Bakü'de güçlü olan taraftır. Şaumyan, Bakü'deki Ermeniler ile Rus asker ve işçilerine dayanarak, 18 Mart 1918 tarihinde bir hükümet darbesi gerçekleştirmiş ve kendi idaresini kurmayı başarmıştır.⁴⁴

Bundan sonra Şaumyan, Ermenileri ve Rus askerlerini, Azerbaycan Türklerine karşı kışkırtmaya başlamış ve onlara, "size Azerbaycan'ın istiklali yerine, bir mezarlık teslim edeceğim" diyerek Müslümanların aleyhine hareketlere başlamıştır. Bunun için bahaneler aramaya başlayan Şaumyan, 30 Mart 1918 tarihinde Hazar Denizi savaş gemilerinden Evelina adlı geminin Müslüman tayfalarının Bakü Sovyetine karşı ayaklanacakları haberini yayarak, harekete geçmiştir.⁴⁵ Bakü'de az sayıdaki Türk subayı kendilerine Lenkeran'dan gönderilen silahların Şaumyan kendilerine teslimini istemiştir. Azerbaycanlılar ise bu teklifi reddetmiş ve silahları gemiye yüklemişlerdir. Evelina gemisinin harekete hazırlandığı sırada, bazı askerlere katılan Ermeni birlikleri silahlara el koymaya kalkmışlardır. Azerbaycan askerleri buna engel olmak isteyince iki taraf da silaha davranmış ve kayıplar vermişlerdir.⁴⁶ Bundan sonra olayların önü alınamamış ve 2 Nisan tarihine kadar, yani dört gün, Bakü'de büyük bir Türk kıyımı yaşanmıştır. Limandaki gemiler şehri topa tutmuş, Müslüman mahalleleri ve camiler yerle bir edilmiştir. Kadınlara tecavüz edilmiş, yaşlı genç ayırmaksızın on iki bin civarında Müslüman feci şekilde katledilmiştir. Türk mimarisinin güzel örneklerinden olan İsmailiye binası Ermeniler tarafından yıkılmıştır. Açık Söz ve Kaspi Gazetelerinin basıldığı matbaalar yakılmıştır. Bakü'deki bu katliama paralel olarak Bolşevik ileri gelenlerinden Çaparidze, Amazaps, Avetisov ve Rus topçu subayı Petrov idaresindeki kuvvetlerle Şamahı, Kürdemir, Lenkeran, Salyan, Kuba ve Nevahi kazalarında da Müslüman – Türk ahali büyük ölçüde katledilmiştir.⁴⁷

Şüphesiz bu katliamların en ağırı 31 Mart tarihinde gerçekleştirilen ve tarihe de bu isimle geçen hadiselerdir.

Bakü faciasını yaşayanlarından;

Alisetter Babayev (84 yaşında) anlattıkları: "Rus-Tatar okulu dördüncü sınıfında okuyordum. Mart davası başladı. 17 Mart gecesi saat 10'da birden tartışma başladı. Zaman adında biri, "Garantiyi" caddesinde evinin damına otomatik silah ile çıkıp, Ermenilerin karşısına geçmişti. Ermeniler de arkadan dolanıp, dama çıkararak adamı vurdular. Eşini ve çocuklarını öldürdüler. Çocuklarından biri kaçarak çöp bidonuna girdi. Belki hâlâ sağdır. Sonra oraya Meşedibey (Azizbeyov) geldi ve başladı kışkırmaya ki, tartışmayın. Sonra da Meşedibey aramızdan bir aksakalın yüzünü göğe kaldırıp, barış, barış dedi. Ermeniler onu dikkate almadılar o, ise ben komiserim, ben komiserim diye bağıyordu. Geceyi, Elisson Ti-yatrosunda geçirdik. Tatarski'de Ermeniler bir sürü ev ve adam yaktılar. Yanan adamları Yeni Pirin önüne koymuştular."

Cafer Remzi (85 yaşında); "Ermenilerin katliamından dolayı Bakü'den Merdekan'daki evimize gitmiştik. Bir gün faytonla Merdekan'dan geliyorduk. Yolda bir çocuğun var gücü ile bağıarak:

*"Havla değil tiyandı,
Çahır içip piyandı,
Kentte bir eşeğim var,
Adı da Şaumyan'dı."* okuduğunu duyduk.

Katliam bittiğinde gayet memnun bir hâlde; "Biz savaşta parlak neticeler elde ettik. Düşman tamamıyla darmadağın edilmiştir" ve devamında da "eğer onlar Bakü'de üstün gelseydiler, şehir Azerbaycan'ın başkenti ilan edilirdi. Bütün Müslüman olmayanlar silahsızlandırılıp kırılırdı." ⁴⁸ diyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı

Gürcistan Mavaera-yı Kafkasya Seymiden ayrılıp, bağımsızlığını ilan edince, Seym'de bulunan Azerbaycan Türkleri de hemen toplanmışlar ve Azerbaycan millî Şurasını ilan ederek, başkanlığına Mehmet Emin Resulzade'yi seçerek, 28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te Azerbaycan Misak-ı Millisini ilan etmişlerdir.⁴⁹

Azerbaycan Misak-ı Millisi şu maddelerden oluşmaktadır:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi, Güneydoğu Mavera-yı Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi kamülü'l-hukuk müstakil bir devlettir.
2. Müstakil Azerbaycan Devleti'nin şekli-i idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrür eder.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, bilhassa komşu olduğu millet ve devletlerle münasebeti hasane tesisine azmeder.
4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, meslek ve cins farkı gözetmeden hududu dahilinde yaşayan bütün vatandaşlara hukukî millîye ve vataniye temin eder.
5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dahilinde yaşayan bilcümle milletlere serbest inkişafı için geniş meydan bırakır.
6. Meclis-i Mebusan toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında arayı umumiye ile intihap olunmuş Şurayimillî ve Şurayimillîye karşı mesul hükümet-i muvakkat durur.

Yaklaşık yüz sene süren Rus işgal ve istilasına karşı verilen büyük mücadele neticesinde, Azerbaycan Türkleri, Mehmet Emin Resulzade önderliğinde 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Azerbaycan Millî Şurası'nın kurduğu bu ilk Türk Cumhuriyeti'nin hükümet başkanlığına ise Fethali Han Hoyski seçilmiştir. Fethali Han'ın ilk işi büyük devletlerin merkezlerine bir telgraf çekip istiklal ilanını bildirmek olmuştur.

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, kendisini bekleyen bir hayli problemle başa çıkabilmek için destek aramış ve 4 Haziran 1918 tarihinde Türkiye ile karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma çerçevesinde Türkiye, Azerbaycan'a askerî, iktisadi ve kültürel yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir. Nitekim, bir müddet sonra hükümet adına Azerbaycan Millî Şurası Reisi Mehmet Emin Resulzade, Türkiye'ye müracaat ederek, 4 Haziran 1918 antlaşması çerçevesinde askerî yardım talebinde bulunmuştur. Azerbaycan'ın bu talebini kabul eden Türkiye, buraya Nuri Paşa komutasında bir birliği göndermiş, bu birlik 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü, İngiliz işgalinden kurtarmış ve Azerbaycan'ın başkenti de Gence'den, Bakü'ye taşınmıştır.

Batum Konferansı ve Barışı (11 Mayıs – 4 Haziran 1918)

Mavera-yı Kafkasya Seymi'nin dağılıp, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, bu üç devlet Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı anlaşmalar imzalamışlardır. Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı ve Mentеше Mebusu Halil Bey ile III. Kolordu Kumandanı Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti namına da Şura-yı Millî Başkanı Resulzade Mehmet Emin ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Beyler tarafından imzalanan bu anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Azerbaycan

Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tasdik ve kabul ettiği takdirde (4. madde) Azerbaycan'a askerî yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu.⁵⁰

Bir müddet sonra Resulzade, İstanbul'da yapılması planlanan İstanbul Konferansı için İstanbul'a gelmiştir. Ancak, planlanan bu konferans ne yazık ki yapılamamıştır. Buna rağmen, Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan heyeti, İstanbul'da temaslarına devam etmişler ve Padişah VI. Mehmet tarafından Resulzade, Şafikurdski ve Hasmemmedov'u 6 Eylül tarihinde resmen kabul etmiştir.⁵¹ Ayrıca, Azerbaycan heyeti, İstanbul'da bulunduğu günlerde, 12 Eylül 1918 tarihinde, Almanya – Rusya anlaşmasını protesto etmek üzere, buradaki Alman Büyükelçiliğine, müttefiklerine ve tarafsız devletlere birer nota vermiştir.⁵²

Resulzade, Bakü'nün geri alındığı 15 Eylül 1918 tarihinde hâlâ İstanbul'da bulunmaktadır. Nitekim, bu sevindirici haberi, bizzat Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa vermiştir.⁵³

Resulzade konferans için geldiği İstanbul'dan çeşitli temaslar da bulunduktan sonra ayrılışını şu cümlelerle ifade etmektedir; “Biz de beklediğimiz konferansın inikadını görmeden geri dönüyorduk. Yörük Vapuru şimalden şiddetle esen bir rüzgara karşı boğazdan çıkıyor, bizi Batum'a doğru götürüyordu. Teşrin-i evvel sonlarına doğru da Bakü'de idik.”⁵⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Millî Şura başkanlığına Türk Adem-i Merkeziyet Millî Müsavat Partisi Genel Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Millet Meclisi Başkanlığına, Rusya Müslümanları İttifakı Kurultayı Başkanı Ali Merdan Topçubaşı, Başbakanlığa Fethali Han Hoyslu, Dışişleri Bakanlığında, bir süre sonra da Başbakanlığa Yusufbeyli Nesip Bey getirilmişlerdir. Azerbaycan Türk milliyetçiliği bu suretle uzun bir mücadeleden sonra millî devletlerini kurmuş ve Türk milliyetçiliği ideolojisini devletin temeli yapmıştır.⁵⁵

Azerbaycan Millî Şura yetkilileri, Millî Şura'da bulunmayan Azerbaycan'ın azınlıklarına temsilci göndermek hakkı veriliyor ve bu suretle 120 mebusan ibaret bir parlamento toplanması planlanmıştır. 7 Aralık 1918 tarihinde de bu parlamento toplanmıştır. Mehmet Emin Resulzade'nin parlamentonun açılışında söylediği nutuk esnasında, Azerbaycan bayrağına hitaben söylediği, “Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez” sözü millî bir parola hâlini almıştır.⁵⁶

Bugünlerin en önemli temsilcisi olan Resulzade, Azerbaycan'ın işgalini ve sonraki gelişmeleri hatıralarında şu şekilde ifade etmektedir.

Kızılordu Azerbaycan'ı Nasıl İşgal etti?⁵⁷

Vaktiyle Rus Çarlığı tarafından Türk esirlerine bir ölüm yeri teşkil eden Bakû limanındaki adaları bu defa Türk dostluğu namına hareket eden hain bir kuvvet Azerbaycan gençliğinin mezarı haline koyuyordu.

Bakû'nün Kızıl Ordu tarafından işgalinden iki gün sonra Türk kumandanlar, Rus yoldaşlar ile yer değiştirdi. Fakat iş bununla da kalmadı. Emrihayrı tes'îd eden ne kadar Osmanlı zabiti varsa, ya hapis veyahut kapı dışarı ettiler. Bu siyaset, bilhassa Mustafa Subhi⁵⁸'nin Bakû'ye gelmesinden sonra şiddetlenmişti.

Şartnamenin diğer maddeleri de aynı kazaya uğradı. Ordunun zabitlerini hapse ve kendisini muhtelif bahanelerle dağıtmaya başladılar. Eski rical ve sabık mebuslar birer birer tevkif edildi. Bir kısmı da memleketi terk eylemek zorunda kaldı. Ne kadar gözde münevver varsa, hepsi sıkı tarassut ve tevkif altına alındı. Şehrin ileri gelenleri ve yüksek memurluklarda bulunan zevat sokak süpürmek, çöplük ve saire temizlemek gibi işlerde cebren istihdam edildi.

İdamlar Dehşet Saçıyor

Hükûmetin en mesul mevkilerini Rus, Ermeni, Gürcü ve Türk olmayan amele ile hariçten gelen yabancılarla verdiler. Kızıl Ordu'nun teşkilat ve özelliklerine tabi ÇEKA'lar tesis edildi. Mukabil ihtilal için teşkilatlanacak şahıslara karşı mücadele eden bu kanlı müessese müthiş bir surette idamlara başladı. Pankratof adlı bir celladın ismi herkesi titretiyor, idam edilenlerin sayıya gelmez listeleri her tarafa dehşetler saçıyordu.

Artık herkes aldandığını gördü. Bu hususta aldananlar yalnız Osmanlı misafirlerimiz değildi. Bolşeviklerde bütün İslam aleminin kurtarıcılığını gören ve buna göre de bütün kuvvetini onlara takdim eden İttihad Fırkası'na Bolşevik gazetesi *mucib-i âr bir müttefik* (Utanç getiren bir dost) diye mukabele etti. (Bakû'de münteşir *Komünist gazetesinin* 1920 senesi Mayıs ayı nüshalarında) Müsavatçılardan bir kısmı dahi, sol Müsavatçı namı ile vaziyete bir derece olsun, tesir icra etmek istedilerse de kendilerine *ylanın ağına da, garasına da lânet* dediler.

Bir ay evvel Müsavatçı ve sair milliyetperverlerin tahmin eyledikleri tehlike bütün çıplaklığı ile zuhur ediyordu. Rus Bolşevikleri eski Rusya hudutlarını tutuyorlardı.

Azerbaycanlılar Durumu Geç Anlıyor

İhtilalden bir ay sonra artık bütün Azerbaycan, memleketin müthiş bir istilaya maruz kaldığını acı

bir surette idrak eylemişti. Türkiye'ye yardıma gidiyor diye tahammül eylediği Rus ordusunun memlekette fesat ika etmekte berdevam görünce; sevgili ordusunun, kendisine her yürüyüşü ile dünyalar kadar ruh ve izzetinefis veren bu genç askerlerin, tertipli bir surette dağıldığını, münevverlerin kendisi ile münasebetten menedildiğini, servet ve sâmanın yağmaya gittiğini, millî adab ve erkânının fena surette tahkire maruz kaldığını duyunca tabiatı ile halk tahammül edemedi. İsyân etti.

Bu isyan önce Gence'den başladı. Çarizmin gaddar Generali Kinyaz Çiçyanof'a parça parça doğranıncaya kadar mukavemet gösteren Cevad Han'ın şehri bu defa da kendisini gösterdi. Milletın tahammül edemediği tecavüzlere karşı isyankâr ruh ile köpürdü. Burada daha silahlarını teslim etmemiş bulunan Azerbaycan askerleri isyanın kökünü teşkil ettiler. İsyân bir hafta kadar devam etti. Ruslar burada divizyonlarını (firkalarını) kaybettiler. Bakû'den imdat kuvvetleri aldılar. Diğer taraftan da Gence Ermenileri, isyancıları arkadan vurmaya başlayınca şehir sukut etmek mecburiyetinde kaldı. Çekiliş yolları taşkın nehirle kesilen ahali müthiş bir katliama maruz kaldı. Şehir yakıldı, Pazar yeri yağma edildi. Yırtılmadık ırz ve namus kalmadı.

Kızıl Ordu'ya karşı Mukavemet Artıyor

Gence isyanı ile beraber Terter, Ağdam, Şuşa kasaba ve şehirlerinde bulunan Azerbaycan askeri kıtaları da etraftaki ahalinin isyanına birer merkez ve başlangıç teşkil ediyordu. Terter'de Kızıl Ordu'nun bir alayı mahvedildi. Ağdam'da keza oldukça mühim telefât verdiler.

Karabağ, Şeki, Zakatala, Lenkeran, Kuba ve sair yerler dahi birkaç kere isyan etti. Lenkeran kazasındaki isyanlar aylarla devam eyledi. Zakatala ve Şeki isyanları pek kanlı bir surette bastırıldı. Biz burada az çok mühim bir mikyasta zuhur eden isyanları kaydediyoruz. Yoksa isyan edilmedik bir yer kalmamıştır. Hainane bir surette indirilen ani darbe ile düzenli kuvvetlerden mahrum ve gayrı muntazam bir surette zuhur eden bu hadiseler arasında öyleleri var ki, hakikaten birer hamâset destanıdır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihini yazacak tarihçi bu isyanları tetkik ve tafsilatı ile elbette tahrir edecektir. Bu isyanların beyhude olduğunu ve umumî selamete zarar getirdiğini iddia edenler var. Fakat bu isyanlar dahi olmasa idi Azerbaycan halkı bilmem hangi vak'alarla kendi namusunu müdafaa etmiş olduğunu ispat edecekti.

Azerbaycan Soygunu

Rusların Azerbaycan'ı soyması, daha Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girdiğinin ertesi günü başlamıştır. Rus Kızıl Ordusu ve Hazar Denizi'ndeki Rus filosu, Bakü'ye girer girmez, kendilerine yardımcı olan Rus amelesi ile iş birliğine başladı. Bunların mümessillerinden bir *ihtilal komitesi* kurdu ve bu komitenin ilk faaliyeti de Azerbaycan ülkesini iktisaden yağmalama oldu.

Hemen o gün, ilk iş olarak Bakü'deki depolarda mevcut bulunan 450 milyon pud (yani bir pud 1.6 kilo hesabıyla 7 milyon 200 bin ton) miktarındaki petrol *Bakü proleteriyasının Lenin'e hediyesi* diye, hazineye bir kuruş bile ödmeden, Moskova'ya götürüldü.

Yine o günlerde şeker ve çay kıtlığı çeken Azerbaycan Türklerini başka bir el çabukluğu bekliyordu. Türkler Kızıl Ordu istilasının ilk şaşkınlığı içinde iken Sovyet gazeteleri *Bakü işçileri Moskovalı kardeşlerine, hediye olarak 125 vagon şeker, çay, kahve ve kakao gönderdi* diye yazıyorlardı. Bu ilk üç gün içinde Moskova'ya gönderilen malın tam miktarı ise, 325 vagon tutmaktadır.

İşte böyle, *el kesesinden sultanım develer olsun kurbanım* atasözüne uygun olarak, *hediye* adı altında Azerbaycan soygunu sırasında, sadece mal değil, Lenin'e para da gönderilmiştir. Rus istilasının ilk üç günü içinde, bütün devlet dairelerinde bulunan paralar soyulmuş ve *Bakü'den Lenin'e hediye olarak, 800 milyon ruble nakit para* gönderilmiştir.

Azerbaycan Niçin İsyan Ediyordu?

Azerbaycan nasıl isyan etmeyeydi ki, Yunan karşısına gidiyor diye vatanına bir dost ve müttefik gibi giren bir orduyu memlekette kardaşı kardaşına saldıran istilacı ve zalim bir kuvvet olarak görüyordu? Genç Azerbaycan askeri nasıl göre idi ki, zabitlerini hiçbir sebep olmadan hapsilere tikiyor, haksız yere kurşuna diziyorlardı? Halkın vicdanı nasıl tahammül edeydi ki, namusluca hizmet etmekten başka günahı olmayan fedakâr memur ve generaller kurşuna diziliyor, milliyetine bağlılıklarından başka cinayetleri bulunmayan muallimleri, muharrirleri, münevver gençleri hatta muallimeyi bile istisna etmeyerek caniyane bir surette mahvediyorlardı. Halkın sabrı nasıl taşmamaydı ki, vaktiyle Rus Çarlığı tarafından Türk esirlerine bir ölüm yeri teşkil eden Bakü limanındaki adaları bu defa Türk dostluğu namına hareket eden hain bir kuvvet Azerbaycan gençliğinin mezarı hâline koyuyordu.

Azerbaycan halkı nasıl tahammül göstereydi ki, âdet ve anelerine karşı bir idare usulü tesisi ile Rus mujiki kendisine tasallut ediyor, tanımadığı bilmediği aşağılık kimseleri başına hâkimi mutlak kestiriyorlardı. Kendi millî hayat ve dinî âdetleri ile yaşayan bir Müslüman nasıl reva göre idi ki, ailesine, harim-i ismetine yabancılar giriyor, bir Müslüman ailesinin bulunduğu oda ile komşu –ekseriya medhalleri de müşterek- ta Rusya'nın bilmem hangi köşesinden gelme bir Kızıl Ordu zabiti ikamet ettiriliyordu. Senelerden beri teessüs eden millî itiyatlara, komünizm teşkilatı namına, tasavvuru kabil olmayan darbeler indiriliyordu. İşte dost diye, memlekete giren bir kuvvetin bir aydan daha az bir tecrübe ile manen ve maddeten müthiş bir istila kuvveti olduğunu görünce, tabiatıyla uykuda iken üstüne kâbus çöken bir adam gibi, Azerbaycan halkı yeniden bütün hüsnî ile kalkmıştı.

Artık millet kıyam etmişti. Namus ve milliyet müdafaası namına zuhur eden bu kıyama, yüzüne ihtilal ve hürriyet maskesi takan Rus kuvveti, Neron'a rahmet okutturacak bir şiddet ve zulüm ile bastırıyor, her tarafta faaliyete başlayan ÇEKA'lar gece – gündüz kanlı işlerine devam ediyorlardı. Geldiklerinin ilk günlerinde *ihtilâlin kansız olduğuna* teessüs eden bu kan içiciler artık cellatlık zevkini tatmak için fırsat bulmuştu. Yalnız isyan çıkan yerlerde değil, isyan ile alakadar olmayan yerlerde dahi kurşuna dizilenlerin had ve hesabı yok idi.

Gence'de isyan zuhur edince, Bakü'de mevcut mevkıfların ekserisi öldürüldü. Şehirlerde, büyük kasabalarda mevcut muteber kişiler, *milliyetperverliğin kökünü bir defalık kesmek için* hemen sorgusuz sualsiz kurşuna dizildi. Bu kurbanların mühim bir kısmı zabıt, muharrir, muallim, doktor, talebe, memur ve sair bu gibi münevverlerden idi. Azerbaycan'ın hakiki diktatörü, cellatbaşı Pankratof idi. Pankratof'un emri üstünde bir emir yok idi. ÇEKA memurlarının fodulluğu o dereceyi bulmuştu ki, Azerbaycan komiseri reisi bulunan Neriman Nerimanof'un kendisini bile tevkif eylemişlerdi.

Bu tatbikat üzerine Azerbaycan milliyetçiliği fikrinden ayrılmadıkları için Bolşeviklikten kaçan ve tekrar fırsat bulup da istiklallerinin iadesi için mücadeleye hazırlanan vatan evladı artık İran'a, Türkiye'ye ve bütün Avrupa memleketlerine iltica eylemiş, müsait bir zamanı bekleyip duruyorlar.

Yukarıda mezkûr isyanları ve ekseriya da kendileri tarafından bilhassa uydurulan hareketleri bahane ile Bolşeviklerin Azerbaycan şehir ve kasabalarında yaptıkları tahribat, Yunanistan'ın Anadolu'ya verdi-

ği haraplıktan aşağı kalmadığı gibi, Gence'de ihdas olunan facia da İzmir faciasının pek aşağısında değildir. Bu hadiselerde açlık ve sefalet yüzünden ölenler müstesna, yalnız tenkil ve ceza birlikleri tarafından katledilenlerin sayısı 10 bini mutlaka geçmektedir.

Ruslar Azerbaycan'a Hâkim Oluyor

İhtilal, hükümeti Azerbaycan Komünist Fırkasına vermişti. Bu hükümet, kurnazca kâmilan Müslüman azadan teşekkül ettirilmişti. Hükümet reisi Nerimanof, eskiden Azerbaycan'da biraz maruf bir sima idiye de diğer arkadaşları tamamı ile türedi idiler. Hakikatte ise asıl siyaset çeviren kuvvet, Komünist Fırkasının Azerbaycan merkezi heyeti kâtibi, Kızıl Ordu kumandanlığı ve ÇEKA idi ki, bunlar tamamıyla Ruslar ile diğer ecnebilerden ibaret idi.

Azeri Toprakları Ermenilere Veriliyor

İlk günler halkın kandırılması için manevralar, yalnız büyük ve askerî memuriyetlerin Osmanlı Türklerine tevcihi ile kalmadı. Malum ya, Kızıl Ordu Ermeni isyanını dahi bir defada bitirecek, yolunu temizleyerek Anadolu imdadına gidecek idi. Buna göre Karabağ'da daha mukavemet göstermekte olan Ermeni asiler üzerine hücum edildi. Aynı zamanda Gürcistan da tehdit edildi. Fakat bu, görünürde Azerbaycan millî siyasetini müdafaa etmek maskesi yalnız, Ermenistan'ın Bolşevikler tarafından istila edilmesine kadar takıldı. Ermenistan'da dahi Bolşevik hükümeti teessüs eder etmez, Rus siyaseti, Nerimanof'un cömert ağzı ile, iki gün evvel Azerbaycan için müdafaa eylediği Zengezur ile Nahçıvan kazasını tantanalı bir surette Ermenistan'a hediye etti.

Borçalı Gürcistan'a Bağlanıyor

Gürcistan ile açılan muharebe dahi sulh ile neticelendi. Gürcistan'ı tehdit eden Azerbaycan Bolşevik hükümeti yaptığı bu sulhte *Müsavat Fırkası* hükümeti ile Gürcistan *Menşevik Hükümeti* arasında evvelce mevcut bulunan anlaşmaya göre kati surette halli hakeme havale olunacak *Borçalı arazisini* tereddütsüz Gürcistan'a terk etti. Ve eskiden Azerbaycan arazisinden olduğu Gürcistan tarafından kabul olunan *Zakatala* arazisi için hakeme müracaat eylemek formülünü kabul eyledi.

Azerbaycan'ın siyasi menfaatleri namına harbe başlayacak hükümet, neticede memleket parçalarını hediye etmekle sulh yapıyor, delil olmak üzere amele için hudut farkının olmadığını ileri sürüyordu. Hem hakikaten de Rusya için bir kazanın Ermeni de mi, yoksa Türk'te mi kaldığının ne ehemmiyeti ola-

bilirdi?!... Yetişir ki, bunların hepsi Rusya'nın olsun ve ortadaki ihtilafı halledilsin. Bu hâlde kaybeden Müslüman olursa ne âlâ!

Bolşevik siyasetinin kurnaz manevralarından birisi de ihtilali müteakip Lenin tarafından Azerbaycan'ın istiklalini beyan eden bir telgrafın neşri ile Azerbaycan hükümeti ve isyan eden amele ve köylüsü namına Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a daveti keyfiyeti idi. Bu davet, ekseriya Çiçer'in tarafından müdafaa makamında zikrolunarak öyle tesir hâsil ettiriliyor ki, Kızılordu, Azerbaycan'a Azerbaycanlıların daveti ile gelmiştir. Halbuki davet eden de kendileri, icabet eden de kendileridir.

Görünürde böyle süslerle göz boyayan herifler aslında Azerbaycan ihtilalinden beklenen gizli maksatları tasfiye etmek için Şahtahinski Behput ile Azerbaycan Millî Cumhuriyeti tarihî yıkılışının en mesul faili bulunan Hacinski Mehmed Hasan Moskova'ya gitmişlerdi. Bunların Moskova seferini halk, şu veçhile tevil ediyordu: *gitmişler, Lenin'e söylesinler ki, bu idare Azerbaycan'a yaramaz!* Halbuki onlar daha çok zaman tafsilatı herkesten, hatta Azerbaycan komünistlerinden bile gizli saklanan birtakım muahedeler akdederek geri dönmüşlerdi. Sadece Şahtahinski imzasını taşıyan bu muahedelere göre Azerbaycan, askerî, haricî, iktisadi işler ve iaşenin tanzimini tamamıyla Rusya'ya veriyor, aynı zamanda demir yolları ile petrol müesseselerinin idaresini de onlara terk ediyordu. Bu muahedelere göre Azerbaycan, iktisadi meselelerde ve hatta iaşeye ait hususlarda Rusya'da neşrolunan bütün emirnameleri aynıyle Azerbaycan'a tatbik etmek zorunda idi. Saydığımız nezaretlerin Azerbaycan komiserler heyetinde birer murahhası bulunacak ve bu murahhasların kendi nezaretlerine ait meselelerde reyleri bütün heyet azasının reyleri üstünde olacak idi. Halbuki Azerbaycan'ın Moskova hükümetine hiçbir türlü iştiraki yok idi.

Sonuç

Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez şiarının verdiği huzur dönemi ne yazık ki, 23 ay kadar devam etmiştir. Komünist Ruslar, Bakü petrollerini ele geçirmek için fırsat beklemişlerdir. Bu fırsatta, Anadolu Türklerinin Millî Mücadelesi'ni verdikleri günlerde, Anadolu'ya yardım edilmekte olduğu dönemde ellerine geçmiştir. Azerbaycan, Komünist Rus orduları tarafından istila edilmeden kısa bir süre önce, Azerbaycan Millî Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade, başta Halil Paşa olmak üzere, diğer Türkiyeli siyasi mültecilere, Rus komünistlerinin Anadolu'ya yardımını bahane ederek, Azerbaycan'ı istilaya yeltene-

ceklerini bildirerek, Ruslara inanmamalarını, halkın maneviyatını kırmamalarını istemiş ve şu sözleri söylemiştir; “Yapmayınız, bizi kendi halimize bırakınız. Yüz seneden beri taht-ı esaretinde bulunduğumuz Rusları biz sizden daha iyi biliriz. Onlar hile ile gelir sonra bizi ezerler.”⁵⁹

Ancak, Resulzade ve Azerbaycanlı yetkililerin bu uyarıları yeterince anlaşılammış ve Ruslar 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan’ı istila ederek ortadan kaldırmışlardır. Bu sırada Rusların her girdiği yerde kırgınlar, yağmalar ve vahşetler bol bol yapılmıştır.⁶⁰

7 Aralık 1918 tarihinde de bu parlamento toplantısı açılış konuşmasında Mehmet Emin Resulzade’nin konuşması esnasında, Azerbaycan Bayrağına hitaben söylediği, “Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez!” sözü millî bir parola hâlini almış, aradan geçen yaklaşık yüz yıla rağmen unutulmamış ve o günkü hâletiruhiyeyi ayakta tutan Azerbaycan Türkleri 1991 yılında bağımsızlıklarını tekrar ilan ederek, tarih ve ecdatlarına karşı sorumluluklarını yerine getirmişlerdir.

- * Metin içinde Mehmet Emin Resulzade’nin hatıralarında verdiği bilgiler ve kullandığı dile sadık kalınmıştır.
- ** Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Balıkesir. sebahattinsirsir@gmail.com.
- 1 Resulzade, Mehmet Emin, (Haz. Sebahattin Şimşir), *Hatıralar ve Kafkasya*, İstanbul, 2011. 134-136.
 - 2 Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan Tarihi”, İslam-Türk Ansiklopedisi, C.1 S. 717; A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul, 1940, s. 18; --, “Azerbaycan Hanlıkları”, *Türk (Inönü) Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara, 1950, s. 422.; Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 320.; Ayrıca Hanlıklar için bkz.; Tofiq Mustafazade, *Qarabağ Xanlığı*, Bakı, 2010.; Naile Bayramova, Şamahı Hanlığı, Bakı, 2009, Yakub Mahmudov vd, İrevan Hanlığı, Bakı, 2010.
 - 3 Hüseyinov, İ. A. v.d, *Azerbaycan Tarihi I*, Bakı, 1958. 356.; Bunyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 1984, s. 522.
 - 4 Markova, O.P, *Rossiya, Zakavkazye i Mejdunarodniye atnoseniya v VVI veke*, Moskova, 1966, s.173.
 - 5 Kaçarlar için bkz.; Karadeniz, Yılmaz, İran’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925), İstanbul, 2006.
 - 6 Gadjeva, S., *Azerbaïdjan vo vremya vneşney politike pravitelstva Ekaterini II*, Bakı, 2004, s., 48-49.
 - 7 Şimşir, N., *Rus Devleti Tarihi XVI – XX. yüzyıllar*, İstanbul, 2010, s. 105-106.
 - 8 *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, 2000 c. 4, s.16.
 - 9 Akdes, N.K., *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1927’ye Kadar*, Ankara, 1987, s.323.
 - 10 Bunyadov, a.g.m., s. 320.
 - 11 Caferoğlu, a.g.m., s. 29-30.
 - 12 Caferoğlu, a.g.m., s. 34-35.
 - 13 Aküzüm, F., *M. Emin Resulzade’ye göre Çeşitli Cepheleri ile Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, Ankara, 1970, s.13.
 - 14 Resuloğlu, Mehmet Ali, “Müsavat Partisi’nin Kuruluşu”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 40, S. 282, Kasım-Aralık 1991, s. 38.
 - 15 Yağublu, a.g.e., s. 46-47.
 - 16 Yağublu, a.g.e., s. 49.
 - 17 “28 Mayıs Nedir?”, *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y. 3, S. 16, 17 Zilkade 1344, s.1-2.
 - 18 Gazetenin çıkış tarihi ile ilgili olarak Yağublu Ekim 1915 (a.g.e. s. 52); Aliyev, M., Ağustos 1915 (a.g.m. s.10); Swetochowski, Ekim 1915 (a.g.e. s.116), bilgi vermektedirler.
 - 19 Resulzade, M. E., *Azerbaycan Kültür Celenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1984, s. 33.; Bala, M., *millî Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991, s. 46.; Taymas, A., a.g.m., s. 7.
 - 20 Yağublu, a.g.e., s.52.
 - 21 Yağublu, a.g.e., s. 53.
 - 22 Bala, a.g.e. s. 46; Baykara, a.g.e., s. 205.
 - 23 Taymas, A., a.g.m. s.7; “Ankara Türk Ocağı’nda Abdullah Battal Taymas tarafından 18 Nisan 1955 tarihinde verilen konferans”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 12 (37), Nisan 1955, s. 9-10.
 - 24 Yağublu, a.g.e., s. 52-53.
 - 25 Swetochowski, a.g.e., s. 116.
 - 26 Caferoğlu, A., a.g.m., s. 17.
 - 27 Bala, M., “Resulzade 70..”, s. 9.
 - 28 Bala, “Resulzade 70..”, s.10.; Hostler C.W., a.g.e., s.216.
 - 29 Yağublu, a.g.e., s.58.
 - 30 Devlet, N., a.g.e., s. 269.
 - 31 Aküzüm, a.g.m., s. 14-15.; *Türk Ansiklopedisi*, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, C. 4, Ankara, 1950, s. 421.

- 32 Ilgar, İhsan, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara, 1988, s. XIII-XIV.; Devlet, a.g.e., 251.
- 33 Baymirza, Hayit, *Türkistan Rusya ve Çin Arasında*, yyy, 1975.; Ilgar, a.g.e., s. 166.
- 34 Devlet, a.g.e. 253-4.
- 35 Devlet, a.g.e., s. 255-6.
- 36 Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, 2002.
- 37 Şahin, E., a.g.e., s. 129.; Sürmeli, Serpil, *Türk – Gürcü İlişkileri 1918 – 1921*, Ankara, 2001, s. 50.
- 38 Şahin, E., a.g.e., s. 136.
- 39 Şahin, E., a.g.e. s. 234.
- 40 Şahin, E., a.g.e., s. 236.
- 41 Şahin, E., a.g.e., s. 242-3.
- 42 Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 457-463.; Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, C. III, Kısım 4, Ankara, 1983, s. 186-189.
- 43 Mart hadiseleri ile alakalı en kapsamlı çalışma, Rustemova-Togjdi, Solmaz, *Mart 1918 g. Baky, Azerbaïdžanskije pagromi v dokumentah*, Baky, 2009.
- 44 Kurat, A. N., a.g.e., s. 479.
- 45 Baykara, H, a.g.e., s.250, Bayur, a.g.e., C. III, Kısım 4, s. 207.
- 46 Baykara, a.g.e., s. 716.
- 47 Şahin, E., a.g.e., s. 393.
- 48 Yağublu, a.g.e., s. 73.
- 49 Mehmetzade M.B., *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, Ankara, 2002.; Baykara, H., a.g.e., s.,259; Sünbül, T, a.g.e., s.89.; Swietochowski, a.g.e., s. 177.; Bala, M., “Resulzade 70 ..”, s. 12.
- 50 Resulzade, M. E., “Kafkasya Türkleri”, *Türk Yılı*, 1928, s. 520.; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1341, s. 61.; Bala, M, “Resulzade 70..” s.12.
- 51 Swietochowski, T., a.g.e., s. 189.
- 52 Mehmetzade, M.B., a.g.e., s.97; Bayur, a.g.e. s.228.
- 53 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 66.; Kurat, ag.e., s. 228.
- 54 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 68.
- 55 Karaca, Ahmet, “Azerbaycan millî Hareketinin İdeolojik Karakteri”, *millî Eğitim ve Kültür*, Y.2. S. 7, Haziran-Temmuz-Ağustos 1980, s. 98.
- 56 Mehmetzade, M. B., a.g.e., s. 100.
- 57 Azerbaycan Cumhuriyeti’nin önde gelen devlet adamlarından Musavat Fırkası Lideri Resil-Zade Mehmet Emin’in hatıralarının kendi kaleminden bu yazı serisinde Rusların, Azerbaycanlı bir avuç hain sayesinde bu güzel Türk yurdunu nasıl işgal ettikleri anlatılmaktadır. (Yazı dizisi, millî ışık dergisi Temmuz 1969 27. Sayı, Ağustos 1969, 28. sayı ve Eylül 1969 29. sayılarında neşredilmiştir.)
- 58 Mustafa Subhi tanınmış komünistlerdendir. 1908 inkılabından sonra Türkiye’ye dönmüş, yazarlık ve öğretmenlik yapmış, bir taraftan da sol faaliyette bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya’ya kaçmış, orada ihtilal hareketlerine karışmış, Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’ı işgaline katılmıştır. Bakü’de Türkiye Komünist Fırkası umumi merkezini kurmuştur. Millî Mücadeleyi Rus emperyalizminin istediği sol istikamete sevk etmeye çalışmak üzere Ankara’ya gelmeye kalkışmış, fakat Trabzon’da, buranın milliyetçi halkı tarafından 28 Ocak 1921’de öldürülmüştür. Cumhuriyet gazetesinde İlhan Selçuk gibi kimselerin kaleminden bir millî kahraman olarak tanıtılmak istenen bu azıllı komünist hakkında ileride daha geniş bilgi verilecektir.
- 59 Karaca, A., “Azerbaycan millî hareketinin..”, s. 99.
- 60 Atsiz, *Makaleler I*, İstanbul, 1992, s. 179.

AZERBAJCAN İSTİKLAL MÜCADELESİ'NİN MUHACERETTEKİ HAFIZASI MEHMET KENGERLİ (KARABAĞ 1914 – ANKARA 2006)

Sebahattin ŞİMŞİR

Azerbaycan İstiklal davasına uzun süre hizmet eden ve bu mücadelenin neticeye ulaştığını gören önemli şahsiyetlerden biri Dr. Mehmet Kengerli 10 Ocak 1914 tarihinde Karabağ'da dünyaya gelmiştir.

27 Nisan 1920 tarihi itibarı ile Azerbaycan'ın Rus kuvvetlerinin işgaline uğraması ile Rus işgal kuvvetlerine karşı Karabağ'da çıkan halk ayaklanmalarına yakınlarının katılması nedeni ile Kengerli ilk, orta ve lise tahsilini değişik okullarda yapmak zorunda kalmıştır. 1933 yılında Tıp Fakültesi'nin Rusça bölümüne girmesine rağmen, daha önce öğrenci hareketlerine katıldığı için kaydını sildirek, aile dostlarının yardımı ile Leningrad Askeri Tıp Akademisine kaydolmayı başarmış ve burayı başarı ile bitirerek 1938-1939 öğretim yılında mezun olmuştur.

Kengerli ilk siyasi hareketini daha 14 yaşında iken, 1928 yılında Azerbaycan millî Musavat Halk Partisi'nin yer altı teşkilatlarından olan Genç Azer teşkilatına katılarak göstermiştir. İlk görevi, Karabağ'ın Akdere, Terter, Berde, Ağdam rayonlarında Rus kuvvetlerine karşı gizli faaliyet gösteren Musavat Partisi grupları arasında kuryelik olmuştur.

Mehmet Kengerli Sovyetler Birliği ordusunda (Voyenvrač Tretyova Ranga) Dr. Yüzbaşı rütbesi ile görevde iken, Kasım 1939'da başlayan Sovyet – Fin savaşında Primorski'den cepheye sevk edilmiş, 19.2.1940 tarihinde Kokta şehri civarında Finlilere esir düşmüştür. 1940 yılı Mart ayında taraflarca yapılan esir değişimi neticesinde iade edilen Kengerli, Novgorod'a götürülerek *neden esir düştün* diye sorgulanarak, takibe alınmıştır.

1940 Ağustos ayının ilk haftası, Sovyetler Birliği'nin Baltık ülkelerine karşı başlattığı harekâta, Estonya'nın Tartu şehrine gönderilen Kengerli, daha sonra Viljandi'ye, oradan Purnu'ya, Eylül 1940 tarihinde de Estonya'dan Letonya'nın Sigulda kasabasına sevk edilmiş ve kısa bir süre sonra da Belarusya'nın Gomel şehrine nakledilerek, yerli halkla temas ettiği gerekçesi ile Rusların işgal ettiği bölgelerden uzaklaştırılmıştır.

21 Haziran 1941 tarihinde Rus – Alman savaşının başlamasından sonra 44. Ordu'ya bağlı Kolordu ile Ağustos 1941'de İran'a gönderilen Kengerli, ikinci bir emir ile buradan geri çekilerek 404. Tümen ile Kırım cephesine sevk edilmiştir.

1942 yılı Şubat ayında Feodosya Kefe yakınındaki bir köyde rejim aleyhtarı 15 Kırımlı mücahidin, cephe gerisinde herkesin gözü önünde, Stalin'in Kırım'a fevkalade selahiyetle gönderdiği Yahudi asıllı Mehli's'in hain kurşunları ile şehit edilmeleri Kengerli'yi derinden etkilemiştir. Bu hâletiruhiye içinde bulunduğu bir sırada, içinden Almanlar tarafına geçme arzusu belirmiştir. Ancak, buna lüzum kalmamış, Almanların gerçekleştirdiği yıldırım taarruzu sonucu, yaralı olarak Almanlara esir düşmüştür. Bu Alman taarruzlarında % 80'ini Türk ve Müslümanların teşkil ettiği 400.000'den fazla ölü, yaralı ve esiri geride bırakarak Ruslar Kırım'ı terk etmişlerdir.

Almanlar tarafından Haziran 1942'de Berlin'in banliyösü Wustrau'ya götürülen kısa bir tedaviden sonra, aynı tarihlerde Berlin'de bulunan Azerbaycan millî Şurası reisi Mehmet Emin Resulzade ile tanışma şansını elde eden Kengerli, Resulzade'nin 6 Mart 1955 tarihinde Ankara'da

vefatına kadar onun çizgisinde kendisini yetiştirme fırsatı bulmuştur.

Bu arada, Ruslara karşı her türlü fırsattan istifade etmek isteyen Almanya, 6-9 Kasım 1943 tarihinde Berlin’de Azerbaycan Sivil ve Askeri Örgütlerinin Birinci Kurultayı’na müşahit sıfatı ile katılmıştır.

Kengerli yine Almanya’da bulunduğu dönemde hem mesleğini devam ettirmiş hem de mesleğinin imkânlarından istifade etmiştir. Ukrayna’nın Herson, Nikolayev ve Odessa şehirlerinde kurulmuş bulunan Sahra hastanelerinde bir süre görev yaptıktan sonra, Romanya’nın Köstence şehrine gönderilmiş ve burada yakaladığı fırsattan istifade ederek, zamanın Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver’in misafiri bulunan Resulzade’yi sık sık ziyaret ederek görüşme imkânı bulmuştur.

Romanya’da bulunduğu 1944 yılında Romanya kralı aleyhine başlayan ayaklanma hareketinden sonra Macaristan’a geçen Kengerli, Platonsee – Platon gölü yakınlarında bulunan Balkardi bölgesine yapılan bir hava saldırısında yaralanmış, Avusturya’nın Granz kentinde tedavi edildikten sonra, Mayıs ayının ilk haftasında Amerikan Silahlı Kuvvetlerinin eline geçmiştir.

Savaşın sona ermesini müteakip, Resulzade’nin talimatı ile, 1946 yılında Munchen’de başkanlığını üstlendiği *Azerbaycan Demokratlar Birliği* adında bir cemiyet kurarak, II. Dünya Savaşı esnasında Almanya’ya esir düşen veya gönüllü geçen, Azerbaycan Türklerinin ülkelerine geri dönmelerini önlemeye çalışarak, onların Türkiye’ye gelmeleri için büyük çaba sarf etmiştir.

Bu faaliyetler neticesinde, 1947 yılı kışında Almanya’nın Mittenwald Toplama Kampında bulunan 101 Azerbaycan Türkü’nün, “Almanlar tarafından zorla göçe tabi tutulan milletlerden” sayılmayacakları ve Sovyetler Birliği vatandaşları oldukları gerekçesi ile Melrichstadt’ta Ruslara teslim edilmek üzere götürülürken de devreye giren Kengerli Amerikalı yetkililer ile yaptığı görüşmeler sonucu bu felaketi önlemiş ve 101 Azerbaycan Türkü’nün Amerikan işgal bölgesinde kalmalarını sağlamıştır. Bu olay, zamanın Alman basınında *101’ler idamdan döndü* şeklinde yankı bulmuştur.

Resulzade 1947 yılının ikinci yarısında Türkiye’ye döndüğü zaman Kengerli’yi Avrupa’daki Uluslararası Kuruluşlarla Rusya mahkûmu gayri Rus milletlerinin millî Teşkilatlarında Azerbaycan millî merkezini temsilen görevlendirmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası askerî yönetime karşı büyük bir risk alan Kengerli, toplantı ve gösteri yapmak yasaklanmış olmasına rağmen, Amerikan işgal bölgesi altında bulunan Munchen şehrinde, 28 Mayıs 1948 tarihinde, Azerbaycan’ın bağımsızlığının 30. yılını kutlama toplantısı tertiplemiş, Kafkasya, Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Baltık ülkeleri temsilcilerinin katılımları ile savaş sonrası millî ve siyasi ilk toplantı oluşu nedeni ile de basında geniş yer almış ve mütteliklerin dikkatini de çekmiş olacak ki, ABD’den bir bilim heyeti beş gün boyunca Azerbaycan konusu üzerine Kengerli ile görüşmüştür.

1948 yılında Munchen’deki Baader Strasse No: 74’te bulunan ikametgâhı Rus askerleri tarafından basılmıştır. Ancak, baskından bir gün önce Rus ordusunda görevli bir Tataristanlı Türk’ün baskını kendisine haber vermesi üzerine ele geçmemiştir. Baskına gelen Ruslar, baskın esnasında ele geçirdikleri teşkilata ait bazı belgeleri götürmüşlerdir.

1949 yılında Bielefeld kentinde İngiliz Silahlı Kuvvetleri Biriminde bir müddet danışman olarak çalışan Kengerli, yaşadığı bazı rahatsızlıklardan dolayı Munchen’in banliyösü olan Gauting Sanatoryum’unda tedavi amacıyla yatmıştır. Burada çoğunluğunu Yahudilerin teşkil ettiği 1700 yatak kapasiteli hastanede Patienten Komite (Hastalar Komitesi) başkanlığına seçilmiştir.

1950 yılı Kasım ayında Rusya mahkûmu gayri Rus milletlerin siyasi misyonlarını oluşturan Ukrayna, Belarusya, Kazan, Kırım, Gürcistan, Türkistan ve Azerbaycan Millî Merkezlerinin Munchen’de düzenledikleri müşterek antisovyet konferansına Azerbaycan millî Merkezi’ni temsilen Kengerli katılmıştır. Konferans sonunda Birleşmiş Milletler ve Batı Dünyası’na yönelik olarak hazırlanan ve ülkelerinin Sovyet işgalinden kurtarılmasını amaçlamak maksadı ile yayımlanan deklarasyona da Millî Merkez adına Kengerli imza atmıştır. Aynı zamanda, Halkların Antibolşevik Blokunda da Azerbaycan’ı temsil etmiştir.

Amerikan Komünizm ile Mücadele Komitesi Başkanı Yahudi asıllı Don Levin ile, 1951 yılında Munchen’de gerçekleştirilen görüşme esnasında, Komite Başkanının, Azerbaycan’ın Millî İstiklali konusunda gayri ciddi bir tavır takınması ve bu kanaatini sürdürmesi üzerine, görüşmeyi yarıda keserek, salonu terk etmiştir.

1952 yılında Türkiye’ye gelen Kengerli, Müsavat Partisi, Azerbaycan Millî Merkezi ve Azerbaycan Kültür Derneği’nin çeşitli kademelerinde aktif görev almıştır. Azerbaycan Millî İstiklal Davası konusunda gerek Türkiye’de gerekse de dış dünyada ciddi ve prensipli çalışmaları ile kendisini güvenilir bir şahsiyet olarak kabul ettirmeyi başarmıştır.

1952 yılından başlayan çalışma hayatından 1979 yılında fiilen emekli oluncaya kadar, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın çeşitli hastanelerinde Başhekim, Sağlık Müdürü, Kızılay Genel Müdür Yardımcılığı, Genel Merkez Kurulu Üyeliği, Kan Merkezi Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Enstitüsü’nde Öğretim Görevlisi olarak görev yapan Kengerli, ayrıca Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nda İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Müfettişliği, aynı kurumda müdürlük, Türkiye’nin Bonn Büyükelçiliğinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Başmüşaviri görevlerinde çalıştıktan sonra emekli olmuştur.

1963 senesinde Kıbrıs’ta Rumların adada bulunan Türklere karşı giriştikleri katliamlarda, Türkiye Kızılay Derneği ve Uluslararası Kızılhaç’ı temsilen adaya giden ve Lefkoşe’de Kızılay hastanesinin kurulmasını sağlayan Kengerli, bu faaliyetleri neticesinde, İngilizler tarafından adada 72 saat enterne edilmiştir.

Ayrıca, Kengerli, 1965 senesinde Pakistan ile Hindistan arasında çıkan Keşmir savaşında, sağlık ekibi başkanı olarak Pakistan’a gitmiş ve cephe ve cephe gerisindeki hastanelerde hizmet vermiştir. Bu çalışmaları sonucu Pakistan Parlamentosu kendisini, Yüksek Liyakat Madalyası ile ödüllendirmiştir.

Emeklilik hayatına başladığı 1979 yılından sonra da boş duramayan Kengerli, 1984 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, İşçi Sendikaları ve İşveren Sendikaları tarafından Toplu İş

Sözleşmeleri Uyuşmazlıklarında arabulucu olarak seçilmiş ve 12 yıl boyunca bu görevi başarılı ve adil bir şekilde sürdürmüştür.

Kengerli, Türkiye’ye geldikten sonra Kızılay Şube Başkanlıkları, Genel Merkez Kurulu Üyeliği, Güzelleştirme Cemiyeti Şube Başkanlığı, Ankara Tabip Odası Yönetim Kurulu Üyeliği, Türkiye Kaza ve Yangınlarından Koruma Kurumu Başkanı, UNESCO Türkiye millî Komitesi Sağlık Komisyonu ve Azerbaycan Kültür Derneği Başkanlığı gibi sosyal, kültürel ve sanat içerikli birçok sivil toplum örgütlerinde görev aldığı gibi, Türkiye Anıtlar Derneği Genel Başkanı ve Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı (TÜDEV) Kurucu Üyesi ve Denetleme Kurulu başkanlığı görevlerinde de bulunmuştur.

Yine Kengerli, Federal Almanya İşhekimliği Cemiyeti asil üyesi, Uluslararası Medichem Kimya Endüstrisinde İşçi Sağlığı ve Endüstri Hekimliği Konseyi Üyesi, Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi Medeniyet Abideleri Muhafaza Cemiyeti Üyesi, Azerbaycan Eski Müsavatçılar Cemiyeti Fahri Başkanlığı görevlerini de ifa etmiştir.

Kengerli, Türkiye’de ve Türkiye dışında yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı plaket, şilt, takdirname ve uluslararası nişanlara birçok ödüller almıştır.

Kendisi ile 1990’ların başlarında tanıştığımız Kengerli Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım *Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye’deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri* ile Doktora tezi olarak hazırladığım *Azerbaycanlıların Türkiye’deki Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri 1920 – 1991* adlı çalışmaların her safhasında yanımda olmak dışında, her iki tezi de birkaç defa okuyarak mümkün olduğunca eksiksiz hazırlamam için büyük bir gayret içinde olmuş, bazen bulamadığım bir makaleye ulaşma konusunda bile benden daha hassas olarak âdeta etrafını seferber etmiş idi.

Kengerli, 17 Ağustos 2006 tarihinde beklenmedik bir anda Marmaris’te aramızdan ayrılmıştır. Cenazesi Ankara’ya getirilmiş ve 22 Ağustos 1922 tarihinde Ankara Kocatepe Camii’nde kılınan namazdan sonra, Karşıyaka Mezarlığına defnedilmiştir.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ - 100 ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV - CÜMHURİYYƏT DİPLOMATI

Vilayət QULİYEV

Milli dövlətçiliyin yaranması - Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarix səhnəsinə gəlişi xalqını və vətəni sevməyən millî ziyalıların ən böyük arzularından birinin çin olması idi. XIX əsrin ortalarından – islam dünyasının böyük islahatçısı Mirzə Fətəli Axundzadədən başlanan müasirləşmə və ictimai tərəqqi yolu tarix baxımından sürətlə keçilmiş, xüsusən də 1905-ci ildən sonra ziyalılar cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdilər. Odur ki, İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 1918-ci il mayın 28-dən sonra onların çoxu əsla tərəddüd etmədən dövlətçilik yolunu tutmuş, xalqa faydalı olmaq, hökumətə sözü və əməli fəaliyyəti ilə xidmət etmək yolunu seçmişdi.

Qocaman yazıçı və maarif xadimi Sultan Məcid Qənizadə, ilk ədəbiyyat tarixçimiz Firudin bəy Köçərli, türkçülük ideyasının atəşin tərəfdarı Əhməd Ağaoğlu, şair və nasir Hacıkərim Sanılı, tanınmış publisist Qarabəy Qarabəyov, şərqşünas-alim Muxtar Əfəndizadə və başqaları Azərbaycan Məclisi-Məbusanının (Parlament) üzvü idilər. Tarixi vətəndəki istiqlal havasını tənəffüs etmək istəyi ilə 1918-ci ilin yayında İstanbuldan Gəncəyə gələn “Türkçülüğün babası” Əli bəy Hüseynzadə üçrəngli bayrağımızın ideya müəllifi və ilk dizayneri kimi tanınmışdı.

Rusdilli Azərbaycan jurnalistikasının fəal nümayəndələrindən Mirzə Şərif Mirzəyev Mətbuat Baş İdarəsinə rəhbərlik etmişdi. Publisist Cəmo bəy Hacinski, sonralar bolşevik cəbhəsinə keçən Səmədağa Ağamalioğlu Parlamentin üzvü idilər.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan himninin musiqisini bəstələmişdi; vətənpərvərlik ruhlu hərbi marşlar, millî hakimiyyətin mövqeyini müdafiə edən məqalələr yazırdı. Eyni zamanda ana dilində nəşr olunan rəsmi hökumət qəzetinin - “Azərbaycan”ın sərmühərriri (baş redaktoru) və əsas müəlliflərindən biri idi.

Gənc şair Əhməd Cavad Cümhuriyyətin dövlət himninin sözlərini yazmışdı. Ondan da gənc olan şair

və dramaturq Cəfər Cabbarlı millî dövlətçilik, türkçülük ideyasının qızğın tərəfdarı, “Müsavat” partiyasının fəal üzvü kimi tanınırdı.

Adının siyasət adamları ilə bir sırada çəkilməsi ilk baxışdan qeyri-adi görünən Hüseyn Cavid 1919-cu ildə qurulan Araz Türk Respublikasının rəsmi nümayəndə heyətinin üzvü kimi Naxçıvandan Bakıya gəlmişdi (Hökumətin mətbu orqanı – rus dilində nəşr edilən “Azərbaycan” qəzeti 9 mart 1919-cu il tarixli 52-ci sayında missiyanın tərkibinə “Bakı əhalisinə pedaqoji fəaliyyəti ilə yaxşı tanış olan populyar dramaturq və şair Hüseyn Cavid əfəndinin də daxil olduğunu” xüsusi vurğulamışdı). Cümhuriyyət hökumətinin (və təbii ki, müstəqil dövlətimizin) Azərbaycanın ən odlu nöqtələrdən sayılan Naxçıvandakı idarəçilərindən birini – yazıçı, tərçüməçi Əli Səbri Qasimov 1970-ci illərin sonunda Azərbaycan Yazıçılar Birliyində dəfələrlə gördüyümü indi də qeyri-adi hadisə kimi xatırlayıram. Təbii ki, o zaman Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı dövlətin mövcudluğu haqda heç bir təsəvvürüm yox idi. Sadəcə, bizim günlərdə dövrün tarixə çevrilmiş sənədlərində bu balaca boylu qocanın adına rast gələndə onun nə qədər qeyri-adi bir ömür yolu keçdiyi barədə düşündüm...

Ədəbiyyat xadimlərinin, söz adamlarının bəziləri isə xalqa və dövlətə xidmət üçün diplomatiya sahəsinə seçmişdilər. 1930-cu illər nəsrinin diqqətəlayiq nümunələrindən birinin - məşhur “Can yangısı” povestinin müəllifi, pedaqoq və ictimai xadim Abdulla bəy Sübhənxanov (ədəbi təxəllüsü Divanbəyov) Cümhuriyyətin xarici işlər nazirliyinin dəftərxanasına rəhbərlik etmişdi.

Kiyev universiteti hüquq fakültəsinin məzunu Yusif Vəzir Çəmənəziminli əvvəlcə Polşa və Ukraynada (yarlanmış vəziyyətə görə xidmət yerinə gedə bilməmişdi), sonra isə Osmanlı imperiyasında diplomatik nümayəndə olmuşdu.

Çağdaş türk memuar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan əsilli yazıçı və dövlət adamı Səməd Ağaoğlu «Həyat bir macərə!» kitabında Cümhuriyyətin Osmanlı səfiri və Anadolu türklərinin ona bəslədikləri maraq haqda belə söz açmışdı: «Düşman çizmeleri altında İstanbul, yeni Türk devletinin səfiri Yusif Vəzir Çemenzeminlini heyecanla bağrına bastı. Azərbaycan özgürlüğü Türklük dünyasının karanlıqları içinde parlamıştı. İstanbul'un aydın Türkleri matemlərinin bir tesellisini de yeni devletin bayrağında ve onu İstanbul'da temsil eden adamda bulmuşlardı. Nişantaşı'ndan Osmanbey'e giden yolda, Rumeli caddesinin sağında, küçük bir bahçe içindeki iki katlı köşk yazarlar, şairler, komandanlar, romançılarla dolub taşıyordu».

Nəhayət “odlu nöqtələrdə” – əvvəlcə Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikasında, sonra isə yarandığı gündən Azərbaycanla permanent müharibə vəziyyətində olan Ermənistanda diplomatik təmsilçilik vəzifəsi görkəmli yazıçı və dramaturq, XX əsrin əvvəllərində milli teatr və ədəbiyyatın canlı klassiklərindən biri kimi tanınan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə (1870-1933) tapşırılmışdı.

Sovet dövründə Ə. Haqverdiyev barədə meydana çıxan araşdırmalarda bəlli səbəblərdən həyatının bu mərhələsi üzərindən tam sükutla keçilmişdir. Görkəmli yazıçının diplomatik fəaliyyəti müstəqillik illərində də diqqət çəkməmişdir. Bu baxımdan təqdim olunan yazı ilk Cümhuriyyət diplomatlarımızdan biri kimi tarixə Ə. Haqverdiyev - diplomatı öyrənmək baxımından ilk təşəbbüsdür.

Əvvəlcə Əbdürrəhim bəyin diplomatik nümayəndə (səfir) kimi Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil etdiyi Dağlı Respublikası haqda bir neçə söz...

Dağlı Respublikası Rusiya imperiyasının süqutundan sonra, 1917-ci ilin noyabrında Abxazistan, Dağıstan və Şimali Qafqaz Dağlılarının Birləşmiş İttifaqı tərəfindən elan olunmuş dövlət qurumu idi. İndiki Dağıstan, Çeçenistan, İnquşetiya, Qaraçay-Balkariya, Kabarda, Adıqey və Acarıstan torpaqlarını əhatə edirdi. Yarandığı dövrdə ərazisi 125 min kv.km., əhalisi 2,9 milyon nəfər idi. Çeçen milyonçusu və neft-mədən sənayecisi Əbdülməcidi Çermoyevin başçılıq etdiyi ilk Dağlı hökuməti 1917-ci ilin noyabrından 1918-ci ilin martına qədər mövcud olmuşdu.

İkinci Dağlı hökumətinin mövcudluğu 918-ci il mayından 1919-cu ilin mayına qədərki dövrü əhatə edir. Türk qoşunlarının Batumu tutmasından sonra arxalarında güvənli qüvvə görün Dağlı iderləri mayın

11-də Pşemaxo Kotsevin rəhbərliyi ilə Şimali Qafqaz Dağlı Respublikasının müstəqilliyini elan edib ikinci hökumət kabinəsi qurdular. Noyabr ayında Temirxanşura (indiki Buynaksk) şəhərinin türk ordularının nəzarətinə keçməsi nəticəsində paytaxt bura köçürüldü. Dağlı Respublikasının bir ilə yaxın sürən nisbi sabitlik dövrü Azərbaycan Cümhuriyyəti və Osmanlı dövlətinin davamlı yardımları sayəsində mümkün olmuşdu. Dağlı hökuməti yanında Quzey Kafkasya Kolordusu komutanı və əsgəri təmsilçisi kimi türk ordusunun generalı Yusif İzzət paşa bu prosesdə mühüm rol oynamışdı. Amma Mudros [Mondros] sülh müqaviləsinin imzalanması və türk hərbi qüvvələrinin Qafqazdan çəkilmək məcburiyyətində qalması Dağlı Respublikasının süqutunu sürətləndirən amillər sırasında yer almışdı. General A. İ. Denikin ağqvardiyaçı qüvvələrinə müqavimət göstərə bilməyən Dağlı hökuməti 1918-ci il mayın 18-də özünü buraxmışdı.

Bir neçə kəlmə də mürəkkəb dövrdə, eyni dərəcədə mürəkkəb regionda Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətini təmsil etmiş Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və onun diplomatik fəaliyyətə başlayana qədər keçdiyi ömür yolu barəsində.

XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə yazıçı, dramaturq, ədəbiyyatşünas, pedaqoq, tərcüməçi və ictimai xadim kimi daxil olan Əbdürrəhim bəy Qarabağ bölgəsində, əsilzadə ailəsində doğulmuşdu. Şuşada, Tiflis real məktəbində, daha sonra Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almışdı. Eyni zamanda universitetin Şərq dilləri fakültəsinin məşğələlərinə azad dinləyici sifəti ilə davam etmişdi. İlk dram əsərlərini – “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” və “Dağılan tifaq” pyeslərini Peterburqda yazmış, ilk kitabını burada çap etdirmişdi. Peterburq mühiti onun həqiqi ziyalı və Azərbaycan vətənpərvəri kimi yetişməsinə mühüm təsir göstərmişdi.

Ə. Haqverdiyev bədii yaradıcılıqla bir sırada ictimai fəaliyyətə və dövlət qulluğuna gənc yaşlarından başlamışdı. 1904-cü ildə doğulduğu Şuşanın şəhər idarəsinə (“uprava”) seçilmiş, başqa sözlə desək, şəhərin rəhbərləri arasında yer almışdı. Eyni zamanda burada maarif və mədəniyyət sahəsində də fəal çalışmışdı. Yalnız Azərbaycan deyil, bütün müsəlman Şərqində ilk operanın “Leyli və Məcnun” əsərinin meydana çıxmasına Şuşada onun təşkilatçılığında biri olduğu “Şərq konsertləri” ciddi təsir göstərmişdi. Yeri gəlmişkən, “Leyli və Məcnun”un ilk tamaşası zamanı dirijor pultu arxasında da Əbdürrəhim bəy dayanmışdı.

Birinci rus inqilabının təsiri altında Rusiya imperiyasında yaranan qanunverici orqana – ilk Dövlət Dumasına seçkilərdə (1906) Yelizavetpol (indiki Gəncə)

quberniyasının sakinləri onu öz vəkilləri kimi Peterburqa göndərmişdilər. 1917-ci il fevral inqilabına qədər səmərəli ədəbi-mədəni fəaliyyətlə bir sırada müxtəlif qurumlarda məmur kimi də çalışmışdı. Satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə yaxından əməkdaşlıq etmiş, adını şöhrətləndirən "Ağa Məhəmməd şah Qacar" tarixi dramını, çoxsaylı hekayə və məqalələri, "Xortdanın cəhənnəm məktubları" satirik silsiləsini bu dövrdə qələmə almışdı. Fevral inqilabı ərəfəsində Tiflisdə "Şəhərlər şurası" adlı ictimai təşkilatın rus dilində çıxan mətbu orqanının baş redaktoru idi. 1917-ci ilin martında bölgənin yeni hakimiyyəti - Xüsusi Zaqafqaziya Komissarlığı hökuməti onu öz komissarı sifətində Gürcüstan azərbaycanlılarının kompakt yaşadığı Borçalı qəzasının Şulaver qəsəbəsinə göndərmişdi. Gürcüstanın müstəqilliyi elan olunandan sonra isə soydaşları tanınmış həmvətənlərini gürcü parlamentinə seçmişdilər. Amma Tiflisdəki parlamentar fəaliyyəti o qədər də uzun sürməmişdi. Cümhuriyyət hökumətinin millî ruhlu ziyalılara ehtiyacı olduğundan onu Bakıya çağırmışdılar.

Əbdürrəhman bəyin Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründəki fəaliyyətindən aşağıda bəhs olunacaq. Ölkədə zorakı hakimiyyət dəyişikliyi baş verəndə -şimaldan gələn XI Qırmızı [Qızıl] ordu millî hakimiyyəti devirib bolşevik rejimi quranda Ə. Haqverdiyev yeni iqtidarı xüsusi rəğbətlə qarşılamamışdı. Amma vətəninə atıb getməyi də ağına gətirməmişdi. Sovet Azərbaycanında qalib yazıçı, pedaqoq, alim və elm təşkilatçısı kimi xalqına xidmətini davam etdirmişdi. 1921-1931-ci illərdə Bakı Universitetinin müəllimi və Şərq fakültəsinin elmi katibi olmuşdu. Gələcək Elmlər Akademiyasının proobrazı sayıla biləcək Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində sədr müavini və sədr kimi çalışmışdı. Ədəbi yaradıcılığını davam etdirməklə bir sırada incəsənət, xüsusilə teatrşünaslıq sahəsində aktiv fəaliyyət göstərmişdi. Sovet dövründə bir sıra orijinal səhnə əsərləri, maraqlı hekayələr yazmaqla bir sırada bədii tərcüməyə də mühüm diqqət yetirmiş, Şekspir, Şiller, Volter, Emil Zolya, Maksim Qorki, Çexov, Korolenko kimi dünya və rus klassiklərinin əsərlərini ana dilinə çevirmişdi.

Yəqin ki, millî ruhlu ziyalılara kütləvi şəkildə divan tutulduğu "böyük terror" dövrünə - 1937-ci ilə qədər həyatda qalsaydı, bir çox dostları və həmkarları kimi Ə. Haqverdiyev də həyatının millî hökumətin xidmətində keçən bir neçə ayı üçün cavab verməli, başdan-başa uydurma ittihamlara sinə gərməli olacaqdı.

Amma tale ona dəhşətli günləri göstərməmişdi. Əbdürrəhman bəy sovet cəza məşinının kütləvi insan ovuna başlamasından əvvəl (amma özünə müəyyən

soyuq və laqeyd münasibətlə qarşılaşaraq!) 1933-cü ildə vəfat etmişdi.

Ölümündən bir il əvvəl qələmə aldığı tərcümeyi-halında həyatının o zaman bir qayda olaraq "müsavat hökuməti" adlandırılan Azərbaycan Cümhuriyyətinə xidmət kimi sovet ideologiyasına əsla "xoş" görünməyən dövründən söz açaraq yazırdı: "1919-cu sənədə Müsavat hökuməti məni Bakıya çağıraraq Dağıstana göndərdi. Orada mənim işləməyim Denikinə xoş gəlməyib onun əmri ilə 24 saatda Bakıya sürgün olundum. Bakıda bir az qaldıqdan sonra Ermənistana göndərildilər. Lakin orada mənim hərəkətim hökumətin xətti-hərəkətinə müğayir gəldikdən və Xan Xoyski ilə uzun-uzadı mübahisədən sonra istefa verdim" (Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 2005, səh. 496)

Tərcümeyi-hal "böyük terror" bir neçə il əvvəl yazılsa da, Əbdürrəhman bəyin söz və ifadələri son dərəcə diqqətlə seçdiyi göz önündədir. Məsələn, çox güman, bilərəkdən "Cümhuriyyət", yaxud "Cümhuriyyət hökuməti" deyil, o dövrdə artıq bolşevik təbliğatının klişeyə çevirdiyi "müsavat hökuməti" ifadəsindən istifadə etmişdi. Dağıstanda, yaxud Ermənistanda hansı vəzifəni daşdığını, ora nə üçün göndərildiyini açıqlamır. Fətəli xanın adını çəksə də, onun xarici işlər naziri, özünün isə həmin nazirliyin əməkdaşı olduğunu nəzərə çarpdırmamağa çalışmışdı.

Cümhuriyyət hökumətinin rəhbərliyində təmsil olunan əqidə dostları Əbdürrəhman bəyi yeni qurulan xarici işlər nazirliyi sistemində çalışmaq üçün Tiflisdən Bakıya çağırmaqla düzgün seçim etmişdilər. Çünki diplomatik təyinat baxımından həqiqətən də yetərinə uğurlu namizəd idi. Geniş erudisiyası, eləcə Şərq və Qərbbə hərtərəfli bələdliyi, kübar görünüşü və ədaləti, türk, fars, rus və fransız dillərini mükəmməl bilməsi, siyasi proseslərdən yaxşı baş çıxarması onu səfir kimi istənilən Avropa, yaxud Asiya ölkəsinə göndərməyə imkan verirdi. Lakin hələlik heç bir dövlətin rəsmən tanımadığı Azərbaycan Cümhuriyyəti böyük Avropa siyasətinə nə qədər böyük şövqlə can atsa da, ilk növbədə və daha çox qonşularla münasibətləri tənzimləməli, mövcud münaqişələri aradan qaldırmaqlı, bölgədə sülhə nail olmaq üçün rəqibləri müttəfiqə çevirməyi bacarmalı idi. Bir sözlə, dünya miqyasına çıxmağın yolu regionda tanınmaqdan və nüfuz sahibi olmaqdan, ən başlıcası isə özünü, millî maraqlarını qorumaqdan, təbliğ etməkdən keçirdi. Bu isə ilk növbədə qonşularla fəal və işlək diplomatik mexanizm qurmağı zərurətə çevirirdi.

Ə. Haqverdiyevin diplomatik nümayəndə kimi göndərildiyi Dağlı Respublikası hələ müstəqil dövlət kimi

tanınmasa da, geostrateji nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Müstəqilliyini Qafqazda birincilər sırasında elan etmiş müsəlman Dağlı dövləti ilk növbədə Azərbaycanla Rusiya (siyasi sistemin mahiyyətindən asılı olmayaraq) arasında bufer zona və təhlükəsizlik zolağı idi. Bunu Bakıda yaxşı başa düşürdülər. Ona görə də Cümhuriyyət hökuməti hətta özünün ciddi çətinliklərlə qarşılaşdığı vaxtlarda da dağlılara maliyyə, bəzi məqamlarda isə hərbi yardım göstərməkdən çəkinməmişdi.

Azərbaycan tərəfi Ə. Haqverdiyevin diplomatik nümayəndə təyin olunması ilə əlaqədar Dağlı hökumətinə çox güman ki, 1919-cu ilin yanvarında müraciət etmişdi. Çünki həmin il fevralın əvvəlində Dağlı Respublikası Nazirlər Şurasının sədri vəzifəsini icra edən knyaz Nuhbəy Tarkovskinin imzası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskiyə göndərilən məktubda hökumətinin bu təyinatla hər hansı etirazının olmadığı bildirilirdi. (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi – ARDA, fond 970, iş 46, vərəq 2) Yəni müasir terminologiyaya çevirsək, təyinatı nəzərdə tutulan diplomatik nümayəndənin aqremanına müsbət cavab verilmişdi.

Həmin razılıq əsasında Ə. Haqverdiyev 1919-cu il fevralın 25-də Azərbaycanın Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndəsi təyin olunmuşdu. Xarici işlər naziri F. Xoyski və nazirliyin dəftərxana rəisi A. Sübhanverdixanovun imzası ilə ona aşağıdakı məzmununda diplomatik xidmət vəsiqəsi verilmişdi: “Bu sənədin sahibi Əbdürrəhman bəy (yanlıq yazılmışdır, Əbdürrəhim bəy olmalıdır – V.Q.) Haqverdiyev Qafqazın Dağlı Xalqları Respublikasında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin diplomatik nümayəndəsi təyin olunub və təyinat yerinə - Temirxanşura şəhərinə gedir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər nazirliyi müvafiq hakimiyyət dairələrindən səfər zamanı ona hər cür kömək göstərməyi və sərhəd məntəqələrində gömrük rüsumundan azad etməyi xahiş edir” (ARDA, fond 970, iş 46, vərəq 1).

Xarici işlər Nazirliyinin 5 aprel 1919-cu il tarixli 2 sayılı sirkulyarına əsasən Nəsim bəy Yusifbəylinin yeni hökumət qurduğu həmin dövrdə Azərbaycanın xaricdə artıq 7 diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan biri də Dağlı Respublikasında idi. Bu sənəddə Ə. Haqverdiyevin xidmətə başlama tarixi kimi 11 fevral olaraq göstərilmişdi. Çox güman, həmin müddət qarşı tərəfin aqremana müsbət cavab verdiyi vaxtdan etibarən hesablanmışdı.

Ə. Haqverdiyev Dağlılar Respublikasına son dərəcə çətin və mürəkkəb vaxtda göndərilmişdi. 1919-cu ildə

Könüllü ordunun Dağıstana doğru irəliləməsi və bir sıra mühüm yaşayış məntəqələrini, strateji nöqtələri nəzarəti altına götürməsi müstəqil Dağlı dövlətinin mövcudluğunu böyük sual altında qoymuşdu. Hadisələrin belə şəkil alması təbii ki, Azərbaycanda da ciddi həyəcan və əndişə doğurmuşdu. Məclisi-Məbusanın (Parlament) 6 mart 1919-cu il tarixli iclasında Şimali Qafqazdakı vəziyyət xüsusi müzakirə mövzusunda çəkilmişdi. İclasda Müsavat fraksiyası adından danışan M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycanla Dağlı xalqların tarixi taleyinin və müstəqillik mübarizəsinin biri-biri ilə sıx bağlı olduğunu, hər iki ölkəyə qarşı yönələn təhlükənin eyni mənbədən qaynaqlandığını göstərərək demişdi: “Biz bildirik ki, düşmən ordusu “qəlyanaltısı”nı Dağıstanda eləyə “naharını” Bakıda yeyəcəkdir. Ona görə də bütün millət və məclis bir tək vahid kimi var qüvvəsi ilə çalışıb bu qara qüvvə qarşısında dayanmalıdır. Və dağıstanlı qardaşlarımıza deməli ki, buraxmayın o qara qüvvəyi, qoymayın o istibdadı gəlsin, müharibə edin! Biz də sizinlə varıq!” (Azərbaycan Parlamenti, Stenoqrafik hesabat, Bakı, 1998, s.307)

Uzun illər Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin inspektoru vəzifəsində çalışmış Məclisi-Məbusan üzvü S. M. Qənizadə də çıxışında tək Dağıstanın deyil, Azərbaycanın da istiqlalı naminə bu çətin günlərdə Dağlı xalqları ilə birlikdə olmağın, birgə mübarizə aparmağın vacibliyi üzərində dayanmışdı: “Çünki onlara vurulan zərbə bizim ciyərimizə və ürəyimizə dəyən kimidir. Onlar ayrı, biz ayrı deyiliz. Xudanəkərdə, Dağıstana bir tələfat olarsa, bizə olmuş kimidir. Bir az fasilə ilə onların başına gələn bizim də başımıza gələ bilər. Bu Azərbaycan bayrağının bir ucu Dağıstan hökumətinin çiynindədir. Onlar yıxılar isə bizim bayrağımız da yıxılar”.

Parlamentin iclasına qatılan baş nazir F.Xoyski hökumətin müzakirəyə çıxarılan məsələyə qətiyyətli münasibətini belə açıqlamışdı: “... bir millət o birinin ixtiyarının əlindən alınmasına aşkardır ki, bitərəf baxa bilməz. Aşkardır ki, Dağıstan hökumətinə dəyən zərbə bizə dəymiş kimidir. Mən bizim hökumət və parlamentimizin Dağıstan hökumətinə kömək edəcəyini onların səfirinə xəbər verdim. Azərbaycanın nə hökuməti, nə də parlamenti qoymayacaqdır onların hüququ tapdalansın. Var qüvvəmizlə onlara kömək edəcəyik”. (Azərbaycan Parlamenti, Stenoqrafik hesabat, Bakı, 1998, s. 308)

Martın 10-da Təzəpir məscidinin həyətində Bakı sakinlərinin Dağıstan müsəlmanları ilə kütləvi həmrəylik mitinqinin keçirilməsi Parlamentdə edilən çağırışların xalqın ürəyindən səs verdiyini göstərirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik

nümayəndəsinin Dağlı Respublikasına göndərilməsi təkcə millətin iradəsinin yerinə yetirilməsi deyildi, həm də işğalçı Könüllü orduya və qara niyyətlərində ondan geri qalmayan bolşeviklərə açıq mesaj idi.

Ə. Haqverdiyevin xarici işlər naziri M. Y. Cəfərova “məxfi” qurifi ilə göndərdiyi məlumatdan onun Temirxanşuraya martın 28-də çatdığı, martın 30-da isə Dağlı dövlətinin hökumət başçısı ilə görüşərək etimadnaməsəni təqdim etdiyi məlum olur. Lakin maraqlıdır ki, o, diplomatik nümayəndə kimi Bakıya ilk məlumatını elə təyinat yerinə gəldiyi gün – martın 28-də yola salmışdı. Sənəddə Denikin Şimali Qafqaz ərazisindəki Könüllü ordu hissələri ilə yerli özünümüdafiə qüvvələri arasında baş vermiş qarşıdurmadan bəhs edilirdi. İlk tanışlıq və təmaslardan aydın olmuşdu ki, Dağlılar düşükləri çətin vəziyyətdə yeganə etibarlı dayaq kimi Azərbaycana arxalanır və bu səbəbdən də onun nümayəndəsini səbirsizliklə gözləyirmişlər. Odur ki, Şimali Qafqaz Dağlı Respublikasının baş naziri, Kabardin əsilli ictimai-siyasi xadim Pşemaxo Kotsevin Əbdürrəhim bəyi Teymurxanşuraya gəldiyi gün qəbul etməyə imkan tapmadığı üçün üzrxahlıq bildirməsində qeyri-adi heç nə yox idi... Formal prosedurun yerinə yetirilməsi – etimadnamə təqdimi, ardınca da geniş fikir mübadiləsinin aparıldığı görüş martın 30-da baş tutmuşdu.

1919-cu il martın 31-də artıq rəsmi diplomatik nümayəndə kimi fəaliyyətə başlayan Ə. Haqverdiyev hökumətin bütün nazirləri ilə nəzakət görüşündə olmuş, Dağlı İttifaq Şurasının (Parlament) iclasında iştirak etmişdi. Parlament üzvləri onun şəxsində Azərbaycan dövlətini və hökumətini uzun-uzadı alqışlamışdılar. “İttifaq Şurasında ziyalı qüvvələr çox azdır, - deyə Ə. Haqverdiyev ölkəsinin XİN-nə yazırdı: - Üzvlərin çoxu ya ruhanilər, ya da var-dövlətlərinə, qohumluq əlaqələrinə görə cəmiyyətdə nüfuz sahibi sayılan insanlardır. Amma onları heç bir halda siyasi xadim hesab etmək olmaz. Siyasi partiyalar yoxdur, yalnız millî əlamətlərə görə yaranan fraksiyalar var: məsələn, çeçenlər, inquşlar, kumiklər və s. İttifaq Şurasının indiki tərkibi təsadüfidir. Seçki keçirmək isə mümkün deyil; əvvəla pul yoxdur, ikincisi də Çeçenistanda və Tersk əyalətində baş verən hadisələr buna imkan vermir”. (ARDA, f.970, t.1, v.7)

Dağlılar arasında keçirdiyi ilk günlərdən Ə. Haqverdiyev onların yenidən Rusiya işğalına uğramamaq, eləcə də iqtisadi sabitlik və mənəvi əlaqələr baxımından Bakıya meyilli olduqlarını hiss etmişdi: “... bir sıra nüfuzlu dairələrdə Azərbaycanla birləşmək tendensiyası nəzərə çarpır. Eyni fikri bu gün yanıma gələn hərbi nazirin müavini general Xəlilov da açıq ifadə etdi” - deyə məlumatda daha sonra yazırdı. Bu cəhət

Dağıstanı, ümumən bütün Qafqazı yenidən Rusiyanın tərkibinə qaytarmaq iddiası ilə savaşa açan çar generalı A. İ. Denikin də diqqətindən yayınmamışdı. O özünün çoxcildli “Rus qarğaşasının oçerkləri” (“Oçerki ruskoy smuti”) adlı hərbi-tarixi memuarlarının 3-cü cildində “böhrandan çıxış yolu axtaran Dağlı parlamentinin dini inancları mühafizə etmək və Dağıstanın özünəməxsusluğunu qorumaq üçün Azərbaycanla siyasi birliyə can atdığını” xüsusi vurğulamışdı.

Təbii ki, yaranmış ekstremal şəraitdə Əbdürrəhim bəy klassik kabinet diplomatı kimi hərəkət edə bilməzdi. Ona görə də fəaliyyətinin ilk günündən Şimali Qafqazdakı müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət yaratmağa, mürəkkəb Dağlı cəmiyyətinin nə ilə nəfəs aldığı, nəyə can atdığını öyrənməyə çalışmışdı. Müəyyən təhlükənin mövcudluğuna baxmayaraq daim hadisələrin ən qızgın yerində olmaqdan çəkinməmişdi. Bunu müxtəlif millətlərə mənsub təhsilli gənclərin yaratdığı “Qafqaz Dağlılarının birliyi və müstəqilliyi liqası”nın Temirxanşurada təsis mitinqində iştirakı, onları Azərbaycan hökuməti adından salamlaması və müəyyən məbləğdə pul yardımını göstərməsi də aydın sübuta yetirir. Əbdürrəhim bəy uzaqgörən bir siyasətçi kimi, gələcəkdə Dağlı cəmiyyəti ilə daha sıx, intensiv əlaqələr qurmaq baxımından öz hökumətinə həmin liqa ilə əməkdaşlıq yolunu tutmağı təklif edirdi.

Nəhayət, diplomatik xidmət yeri kimi gəldiyi Temirxanşurada fəaliyyətə başlayandan bir neçə gün sonra o, şəhərdəki Azərbaycan vətəndaşlarını toplayıb görüş keçirmiş, onlara Bakının yürütdüyü siyasət barəsində geniş bilgi vermiş, istək və ehtiyacları ilə maraqlanmış, hamını missiyada qeydiyyatdan keçməyə çağırırmışdı. Xarici İşlər Nazirliyinə məlumatında Ə. Haqverdiyev soydaşlara yardım göstərmək və işlək agentura şəbəkəsi qurmaq üçün müəyyən maliyyə vəsaitinin ayrılması məsələsinə də toxunmuşdu. Bu fakt onun öz işinə nə qədər ciddiyyətlə yanaşdığı, miqyaslı və gələcəyə yönəlik düşündüyü haqda təsəvvür əldə etməyə kifayətdir.

Məlumatdan kiçik Azərbaycan missiyasının o zamankı ünvanını da öyrənmək mümkündür. İlk günlər Ə. Haqverdiyev, xanımı və nümayəndəliyin iki əməkdaşı Temirxanşurada “Kryanev qardaşları” adlı mehmanxanada qalmışdılar.

Aprelin 15-də Xarici İşlər Naziri M. Y. Cəfərova göndərilən növbəti məlumatın daha çox təhlili xarakter daşması Əbdürrəhim bəyin artıq situasiyaya kifayət qədər nüfuz etdiyini, proseslərin mahiyyətinə varmağı bacardığını göstərir. Burada əsas diqqət konkret faktlar əsasında Dağlı hökumətinin vəziyyətə nəzarət edə

bilməsinə, kütlələrdə vətənpərvərlik düşüncəsinin, “yuxarılarda” isə təşkilatçılıq qabiliyyətinin yetərli olmamasına yönəldilir: “Cəbhədə bir dənə də olsun nizami hissə yoxdur, əsgərlər zabit heyətinə tabeçilik haqqında yerli-dibli düşüncülər. Xüsusi ilə bu sonuncu vəziyyət barədə cəbhədən dönan türk zabiti göz yaşları içərisində danışır. İşin ağıllı şəkildə təşkili və savaşa nizami hissələrin göndərilməsi sayəsində Denikin əsgərləri üzərində asanlıqla qələbə çalmaq mümkündür. Lakin yeganə nizami qoşun hissəsi – Dağıstan süvari alayı Şurada (Temirxanşura nəzərdə tutulur – V.Q.) rahat məskən salıb. Keçmiş qayğısız həyat və ordudakı danışıqsız nüfuzları ilə bağlı xatirələrə dalan zabitlər isə kütləvi şəkildə Denikin yanına can atırlar. Dağlı Respublikasının hökuməti özünü cinayətkarına ətalətli aparır, hökumətin bütün fəaliyyəti yalnız sırf dəftərxana işindən ibarətdir. Təbii ki, yerlərdə də heç bir iş görülmür”. Şimali Qafqaz və Dağıstanın o zaman içərisində olduğu xaosu, hökumət qurumlarının sadəcə görüntü, vitrin xarakteri daşmasını, arxasında heç bir fəaliyyət və məsuliyyət dayanmayan gurultulu vəzifə adlarının bir çoxlarını sərməst vəziyyətə salmasını bundan daha dəqiq təsvir etmək mümkün deyildi.

Peşəsinin xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olan Ə.Haqqverdiyev yalnız Dağlı iqtidarı, hökumət rəsmiləri ilə deyil, “müxalif” dairələrlə əlaqə yaratmağı da məqsədəuyğun saymışdı. Bu mənada Azərbaycan diplomatının Dağıstanın dini və siyasi lideri, həyatının son ilində özünü Şimali Qafqaz Əmirliyinin başçısı elan edən Uzun Hacı ilə görüş və danışıqları diqqətəlayiqdir. “Dünən onun yanında oldum, - deyər rusca da ana dilindəki kimi axıcı və şirin təhkiyə ilə yazmağı bacaran Əbdürrəhim bəy xarici işlər nazirinə məlumat verirdi. – Məni çox səmimi qarşıladı, Azərbaycana salamını çatdırmağı xahiş etdi. Bildirdi ki, müstəqilliyimizi təbrik üçün tezliklə Bakıya xüsusi heyət göndərəcək. Hacı balaca boylu (əleyhdarları onu ələ salmaq üçün bilərəkdən adının əvvəlinə malik olmadığı keyfiyyəti- “uzun” sifətini əlavə etmişdilər –V.Q.), gözləri qarıb işıqla parıldayan, eyni zamanda güc və qüdrətinin fərqi ilə olan qocadır. Təsiri tək Dağıstanda deyil, bütün Çeçenistanda çox güclüdür. Bu baxımdan ona bəslənən ümidlər də böyükdür. Parlamenta yuxarıdan aşağı baxır. Yaxın əhatəsinin dediyinə görə, hökumətdən Azərbaycandan alınmış pulların (1919-cu ilin əvvəlində Bakı, Dağlılar Respublikasına 10 milyon manat miqdarında uzunmüddətli borc vermişdi – V.Q.) hara xərclənməsi ilə bağlı hesabat tələb edir. Göründüyü kimi, dağlılar arasında ikinci Şamil olmaq, Dağıstan və Çeçenistan üzərində hakimiyyəti ələ keçirmək niyyətindədir”. (Azərbaycan Demokratik

Respublikası (1918-1920), Xarici siyasət. Bakı, 1998, s. 199) (rus dilində).

Ə. Haqqverdiyevin Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndə kimi qaldığı müddət ərzində gündəlikdə dayanan ən mühüm məsələ hələlik dövlət kimi formalaşa bilməyən bu qurumun Azərbaycanın siyasi himayəsini qəbul etməsi, yaxud onun tərkibinə daxil olması idi. Dağlı dövləti həm Denikin, həm də bolşeviklərin hədəfinə tuş gəlmişdi. General Tomsonun başçılığı altındaki Britaniya hərbi qüvvələrinin Bakıda yerləşdiyi və yeganə fəaliyyət qabiliyyətli dövlət qurumu kimi Fətəli xan Xoyski hökumətini tanıdığı Azərbaycanın tərkib hissəsi sayılmaq həmin təhlükələri müəyyən qədər azalda, hətta sovuşdura bilərdi. Hər halda, 1919-cu ilin birinci yarısında belə görünürdü. İlhaq məsələsi ilə bağlı diplomatik nümayəndə kimi ona hətta açıq mətnlə də müraciət edirdilər. “Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsi çox ciddi şəkildə müzakirə olunur, - deyər Əbdürrəhim bəy hökumətə yazırdı: - Bir çox ictimai xadimlərin istəyi ilə sizə şifrəli teleqram göndərmişəm. Azərbaycan tərəfin prinsipial razılığını xahiş etmişəm. Müvafiq zəmin hazırdır. Ölkədəki 10 ərazi dairəsindən 4-ü artıq birləşmənin lehinə səs verib. Qalanları da gizli şəkildə eyni şeyi arzulayırlar. Bu istiqamətdə istisnasız olaraq yerli adamlar özləri işləyirlər. Yaxın günlərdə məsələ ilə bağlı general Xəlilov – hərbi nazirin keçmiş müavini Bakıya gəlmək niyyətindədir. Cavabı sürətləndirməyiniz rica olunur”. (ARDA, f. 970, t. 1, iş 59, v.15)

1919-cu il aprelin 16-da Dağlı hökuməti Baş nazir Pşemaxo Kotsevin sədrliyi altında keçən toplantısında Dağıstanın Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil olması haqqında qərar qəbul etmişdi. Daha sonra məsələ İttifaq Şurasının - Parlamentin müzakirəsinə verilmişdi. Həmin gün, yəni aprelin 28-də Ə. Haqqverdiyev öz ölkəsinin XİN-nə yazırdı: “Dağıstan hərbiçiləri bölgənin Azərbaycana birləşdirilməsi ilə bağlı parlament qarşısında məsələ qaldırıblar. Təklif bu gün hərbiçilərin, parlament üzvlərinin, ruhanilərin və ziyalıların birgə iclasında müzakirəyə çıxarılıb. İclasın davamı sabah axşam olacaq. Xahiş edirəm, müsbət qərar verildiyi təqdirdə necə hərəkət edəcəyimizə bağlı mənə lazımı təlimat göndərsiniz”.

Hökumətdən Azərbaycan tərəfinin mövqeyi ilə bağlı şifrəli teleqram alandan sonra Ə. Haqqverdiyev nazir M. Y. Cəfərova 9 may 1919-cu il tarixli 6 sayılı məxfi məktubunda məsələ ilə əlaqədar daha geniş məlumat vermişdi. Məktubdan parlament müzakirələrinin demək olar ki, üç gün çəkdiyi, ortaya fərqli mövqelər qoyulduğu aşkara çıxır. Bunlardan biri hərbiçilərin, digəri ziyalıların, üçüncüsü isə inqış nümayəndəsi

Vassan Cabaqiyevin təklifi idi. Əvvəllər yalnız Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsini istəyən zabitlər mövqelərini dəyişmişdilər: indi onlar birləşmiş hərbi qüvvə ilə Könüllü orduya qarşı çıxmaq, Denikin təhlükəsi aradan qaldırıldıktan sonra iki müsəlman respublikasını federasiya, yaxud konfederasiya prinsipi əsasında birləşdirməsi, yaxud Dağıstan üzərində Azərbaycanın hakimiyyətini tanınması fikrini müdafiə edirdilər. Lakin bu zaman şərt kimi Azərbaycanın Dağıstana daxili muxtariyyət verməsi, habelə şəriət məhkəmələrini qüvvədə saxlaması təklifi irəli sürülürdü. Bəziləri isə vəziyyət sabitləşənə qədər gözləmək, birləşmə qərarını bütün Şimali Qafqaz xalqlarının təmsil olunduğu İttifaq Şurasında səsəndirmək fikrinə tərəfdar çıxırdılar. Əvvəl özünü Azərbaycanın dostu kimi qələmə verən, hətta danışıq aparmaq üçün Bakıya gəlməyə hazırlaşan general Xəlilov isə mövqeyini tam dəyişmişdi: indi o, Dağıstanın Dağlı İttifaqından ayrılıb Azərbaycanın ağısuna atılmasını bölgənin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış Həməzət bəy, Şeyx Şamil kimi xalq qəhrəmanlarının ruhuna xəyanət sayırdı.

Ə. Haqverdiyevin əldə etdiyi məlumatla görə Çeçenlər də Azərbaycanla birlikdə olmağın tərəfdarı idilər. Dağlı xalqlarının tanınmış liderləri - Qazı Dibirov, Uzun Hacı kimi kütlələri öz arxasınca aparmağı bacaran nüfuzlu şəxslər hətta tək Dağıstan deyil, bütün Şimali Qafqazda Azərbaycanın idarəçiliyinin yayılmasını istəyirdilər. Eyni səciyyəli müzakirələr Parisdə, Versal Sülh Konfransının Azərbaycan və Dağlı nümayəndə heyətləri arasında da aparılmışdı. Ağıllı və uzaqgörən diplomat kimi Əbdürrəhim bəy Dağlı Respublikasının Azərbaycana birləşdirilməsinə ilk növbədə öz ölkəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət kimi baxırdı. Hətta daha irəli gedərək Könüllü ordunun cənuba doğru irəliləmək fikrinə düşəcəyi təqdirdə millî silahlı qüvvələrin bir alayanın Temirxanşuraya göndərilməsi təklifini irəli sürür və bu məsələ ətrafında Dağlı hökuməti ilə danışıq aparmaq üçün səlahiyyət istəyirdi. Çünki çox doğru müşahidə etdiyi kimi "Azərbaycanın taleyi Dağıstanın etibarlı müdafiəsindən asılı idi". Yerlərdən aldığı informasiya, sırayı insanlarla ünsiyyət əsasında o, qəti əmin idi ki, dağlı əhali, yerli əhali yenidən rus işğalı altına düşməkdənsə dini dinindən olan Azərbaycan əsgərinin xilaskar kimi qarşılayacaq.

Lakin məsələ ilk baxışdan göründüyü qədər sadə deyildi. Burada hər şeyi Dağlı, yaxud azərbaycanlı əhalinin niyyəti və istəyi həll etmirdi. Birləşmə məsələsinin müzakirə predmeti olduğu günlərdə xarici işlər naziri M. Y. Cəfərov baş nazir N. Yusifbəyliyə 7 may 1919-cu il tarixli məlumatında Zaqafqaziya konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin

rəhbəri F. Xoyskinin Bakıdakı Müttəfiq qoşunların komandanı general Tomsonla görüşü ilə bağlı məlumat göndərmişdi. Məlumatda bildirilirdi ki, Britaniya hərbcisi ictimai fikrin ifadəsi kimi Dağlı Respublikasına silahlı yardım haqqında rəsmi "Azərbaycan" qəzetində çıxan yazılardan narahat olub. Dediynə görə, Müttəfiq qüvvələr bolşeviklərə qarşı mübarizədə Denikini dəstəkləyir. Azərbaycan isə açıq şəkildə Denikinə qarşı çıxmaqla əslində Antantaya müharibə elan etmiş olur. Generalın fikrincə, məhz bu amili nəzərə alıb Dağlı Respublikasına hərbi yardım fikrindən hər vəchlə uzaq durmaq lazım idi. Eyni zamanda Tomson həmin görüşdə Dağıstanın Azərbaycana birləşməsinə mümkün saymış, lakin Şimali Qafqazda mütəşəkkil dövlət qurulmasının mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşmışdı. Söhbətin sonunda o, Denikinin müttəfiqlər tərəfindən müəyyən olunmuş demarkasiya xəttini keçməyəcəyi və Azərbaycan ərazisinə girməyəcəyi ilə bağlı zəmanət vermişdi.

Təbii ki, ölkənin taleyi ilə bağlı yaranan fikir ayrılığı Dağlı liderləri də narahat edir və vəziyyətdən çıxmaq üçün "həlledici addımlar" atmağa şirnikləndirirdi. Mayın 19-da Azərbaycan XİN başçısına "məxfi" qrifi ilə göndərdiyi məlumatda Ə. Haqverdiyev Dağlı Respublikasında hakimiyyət dəyişikliyi, daha doğrusu, özünün dəqiq ifadəsi ilə desək, "dövlət çevrilişi" baş verdiyini bildirdi: "Bu kabinet dəyişikliyi dövlət çevrilişi və maskalanmış hərbi diktatura cəhdi kimi dəyərləndirmək lazımdır. Son günlər hamı fəal şəkildə belə bir diktatura haqqında danışırdı. Əvvəl də xəbər verdiyim kimi P. Kotsev hökumətinin üzvləri baş nazirin yürütdüyü siyasətlə razı olmadıqlarından bundan sonra birlikdə işləyə bilməyəcəkləri ilə bağlı kollektiv müraciət təqdim etmişdilər". Hökumətə təsir gücünə malik zabıt korpusu mülki və hərbi hakimiyyətin bir nəfərin əlində cəmləşdiyi diktaturanın tərəfdarı idilər. Onlar Dağlı Respublikasının yeni diktatoru rolunda Çeçenistanın hərbi qubernatoru polkovnik Cəfərovu görürdülər. Lakin onun bir qədər də istehzal tərzdə təklifdən qətiyyətlə boyun qaçırmasından sonra general Xəlilov, polkovnik Cəfərov və Uzun Hacıdan ibarət direktoriya yaratmaq qərara alınmışdı. Burada isə tezliklə çar generalı, Denikinin əlaltısı, "vahid və bölünməz Rusiya" mövqeyində dayanan M. Xəlilovun "birinci skripka" olduğu aşkara çıxmışdı.

Yeni hökumətin formal tərkibi haqda məlumat verdikdən sonra Ə. Haqverdiyev yazırdı: "Beləliklə, hakimiyyət faktiki surətdə Könüllü ordu ilə əlaqədə şübhəli bilinən zabitlərin əlinə keçib. Lakin general Xəlilov bu fikri qətiyyətlə rədd edir. Mən hər ehtimala qarşı xarici işlər nazirliyinə sorğu hazırlamışam".

Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə. Topçubaşov Müttəfiq dövlətlərin hökumətlərinə göndərdiyi 28 may 1919-cu il tarixli notada Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyətə malik bir sıra məsələlərlə birlikdə artıq süquta uğramış Dağlı Respublikasına da münasibət bildirmişdi. Notada Könüllü ordunun işğalına məruz qalan qonşu dövlətin taleyi ilə bağlı deyirdi: “Azərbaycan əhalisi başdan-başə müsəlmanlardan ibarət Dağıstan, İnquşetiya, Kabarda, Osetiya, Çeçenistan və b. ərazilərin daxil olduğu Dağlı Respublikasının öz müqəddəratını sərbəst təyin etmə hüququ əsasında müstəqil dövlət kimi formalaşması məsələsində qətiyyətli mövqə tutur və bu ölkəyə hər hansı bir iddiası yoxdur. Lakin Dağlı Respublikasının gələcək taleyinin xalqın istəyinə uyğun olmayan tərzdə həll ediləcəyi təqdirdə yuxarıda adlarını çəkdiyim ərazilərin əhalisi Azərbaycan hakimiyyətindən başqa hər hansı özgə hakimiyyəti tanımaq niyyətində deyil” (Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920), Xarici siyasət. Bakı, 1998, s. 227, rus dilində)

Təəssüf ki, hadisələr nə Azərbaycana dost münasibəti bəsləyən Dağlı liderlərin, nə də Azərbaycan hökumətinin istəyinə uyğun ssenari üzrə inkişaf edirdi. Əbdürrəhim bəy 7 iyun 1919-cu il tarixli digər “məxfi” qrifli məktubda son zamanlara qədər yalnız kağız üzərində mövcud olan Dağlı Respublikasının parçalandığı, Şimali Qafqazın nəzarətdən çıxdığı, general Xəlilovun isə Könüllü ordu komandanlığı tərəfindən sadəcə Dağıstan hakimi kimi təsəvvür edildiyini xəbər verirdi. Təsədüfi deyil ki, Temirxanşurada Denikin nüməyəndəsi general Erdelini duz-çörək, ikona, musiqi, hərbi marşlar və əsgəri rəsmi-keçidlə qarşılayan Xəlilov “ali qonağı” üçün verdiyi, Azərbaycan təmsilçisinin dəvət edilmədiyini dəbdəbəli ziyafətdə “vahid və bölünməz Rusiyanın” şərafinə badə qaldırmışdı. Görünür, onun yarınmaq baxımından lap ağıni çıxardığını və çox qabağa getdiyini düşünən Erdeli, Könüllü ordunun Azərbaycan sərhədlərini pozmaq niyyətində olmadığını, yalnız əvvəlcədən müəyyən edilmiş Qızılburun-Zaqatala xəttinə qədər irəliləyəcəyini bildirmişdi.

Öz hökumətinə göndərdiyi məlumatlar Əbdürrəhim bəyin qısa müddət ərzində müxtəlif yerlərdə və əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında etibarlı məlumat qaynaqları təmin etməyi bacardığını göstərir. Məsələn, daimi əlaqə saxladığı keçmiş hərbi nazir polkovnik Nuhbəy Tarkovski Dağıstana gələn Könüllü ordu hissələrində 5 min nəfərə yaxın əsgər və zabitin olduğunu xəbər vermişdi. Lakin polkovnikin onu qəsdən yanlış məcraya yönəldə biləcəyini düşünən Ə. Haqverdiyev alternativ qaynaqlardan da məlumat əldə etməyə çalışmış və

sonda məqsədinə çatmışdı. Hərbiçilərin sayı polkovnikin bildirdiyi qədər böyük olmasa da ciddi təhlükə mənbəyi idi. Vəziyyətə denikinpərəst qüvvələrin nəzarət etməsi həmin təhlükəni daha da artırırdı. Petrovskla (Mahaçqala) Rostovu birləşdirən dəmiryol xəttinin Könüllü ordunun nəzarətinə keçməsi də bir vaxtlar Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almış Əbdürrəhim bəyin fikrincə denikinçi hərbi birləşmələri mütəmadi şəkildə yeni canlı hərbi qüvvə və silah-sursatla təmin etmək baxımından geniş imkanlar açırdı. Bir sözlə, dost ölkədəki xoşagəlməz dəyişikliklər həm də Azərbaycana qarşı kobud hərbi müdaxilə riskinin artmasından xəbər verirdi.

1919-cu il iyun ayının ilk günlərində vəziyyət nisbətən aydınlaşmışdı. Məharətlə həyata keçirilən «parçala və hökm sür!» siyasəti gözlənilən nəticəyə varmağa imkan yaratmışdı. Parlamentin Dağıstan fraksiyası general Xəlilovun başçılığı altında ayrıca hökumətin qurulmasına səs vermişdi. Çeçenistanda həyata keçirilən qanlı cəza əməliyyatlarından sonra Petrovsk və Dərbənd üzərində nəzarəti ələ alan ağqvardiyaçı general D. P. Dratsenko dərhal “dağıstanlıları müdrik qərar münasibəti təbrik etmiş” və bir neçə aylıq hakimiyyət üçün ruslara satılmış “Dağıstan hərbi hakiminin” – milliyətcə lak olan general Mikayıl Xəlilovun (həyatını mühacir kimi yaşadığı Türkiyədə başa vurmuşdu - V.Q.) ziyarətinə tələmişdi.

Artıq Dağıstanın guya Azərbaycanın nüfuz dairəsinə veriləcəyi ilə bağlı Müttəfiq qüvvələr komandanlığının dəfələrlə təkrarlanan vədinin boş bir illüziyaya, ilğıma çevrildiyini görəən Ə. Haqverdiyev öz hökumətinə “Könüllü ordu hissələrini Dağlı Respublikasının ərazisindən vurub çıxarmaq” üçün təcili şəkildə təsirli, zəruri və kifayət qədər radikal tədbirlər görməyə çağırılmışdı. Hətta vəziyyətə bələdlikdən irəli gələn bir hərəkət planı da cızmışdı: “Güman edirəm ki, Kürə, Qaytaq-Tabasaran, Samur vilayətləri əhalisinin Azərbaycana birləşmək istəyinə əsaslanaraq bu əraziləri və Petrovsku tutmaq, eyni zamanda müvazi şəkildə ingilis komandanlığı qarşısında Xəzər sahilini bolşevik hücumlarından qorumaqla bağlı öz üzərimizə təhəddüd götürmək məqsəduyğun olardı. Petrovsk əlimizə keçəndən sonra Dağıstanın qalan hissələri, Çeçenistan və İnquşetiya da Azərbaycan hakimiyyətini qəbul edəcək. Əhali hadisələrin bu tərzdə inkişafına hazırlanıb. Daha sonra isə Azərbaycanın protektoratı altında Dağlı Respublikasını bərpa etmək olar. Xilasımız yalnız bundadır!” (ARDA, f. 970, t. 1, iş 48, v.44)

Könüllü ordunun Petrovsk və Dərbəndi işğal edərək Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşması, general Xəlilovun xəyanəti Azərbaycan Məclisi-Məbusanının 25 may 1919-cu il tarixli iclasında geniş müzakirə edilmişdi. Millət

vəkillərinin tələbi ilə Parlamentin iclasına gələn baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli Dağıstanda cərəyan edən son hadisələrdən danışmış və fikirlərini əsaslandırmaq üçün Ə. Haqverdiyevin hökumətə göndərdiyi son teleqrama istinad etmişdi. Baş nazir Könüllü ordunun tək bir əsgərinin də Azərbaycan torpağına ayaq basmayacağına dönə-dönə zəmanət versə də, bütünlükdə Dağıstan hadisələrinin Azərbaycana xoşagəlməz təsiri ilə bağlı qayğılı və nigaran atmosferi aradan qaldırmaq mümkün olmamışdı.

Öz diplomatik nümayəndəsinin ısrarlı çağırışlarını nəzərə alan Azərbaycan hökuməti nəhayət Müttəfiq qüvvələrin amorf vədləri ilə hesablaşmayaraq ciddi addımlar atmaq qərarına gəlmişdi. Xarici işlər nazirinin müavini A. Ziyadxanın imzası ilə 1919-cu il iyunun 16-da Temirxanşuraya, Ə. Haqverdiyevə göndərilən 1686 nömrəli şifrəli teleqramda Azərbaycanın hərbi və diplomatik uğurlarını təbliğ etmək, Dağıl Respublikasında müvəqqəti Azərbaycan hərbi kontingenti yerləşdirməklə bağlı müvafiq zəmin hazırlamaq və lazımı danışıqlar aparmaq tövsiyə olunurdu. Denikin Müttəfiqlərin müəyyən etdiyi demarkasiya xəttinə qədər geri çəkildikdə Dərbəndin və digər ərazilərin Azərbaycan ordusunun nəzarətinə keçməsi üçün əhali arasında hazırlıq işləri görülməsi, silahlı qüvvələrin Dağıstana mümkün qədər problemsiz girməsi istiqamətində mümkün olan hər şeyin edilməsi tapşırılırdı.

Lakin artıq gec idi. Denikin yaxın silahdaşlarından biri, Tersk-Dağıstan vilayətinin komandanı general İ. Q. Erdeli Ə. Haqverdiyevə 30 iyun 1919-cu il tarixli teleqramda onun «tanınmamış Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəsi» kimi Temirxanşuradakı fəaliyyətinin qanunazidd və yolverilməz olduğunu bildirir, dərhal (ədibin özünün tərcümeyi-halında göstərdiyi kimi, “24 saat ərzində”) Azərbaycan hüduclarına qayıtmasını tələb edirdi. Ə. Haqverdiyev Dağıstanın hərbi hakimi general M.Xəlilova Temirxanşurada iki ölkənin hökuməti arasındakı razılıq nəticəsində qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərdiyini, özünə qarşı atılan addımın zorakılıq və ədalətsizlik olduğunu bildirsə də, həyatının üç gərgin, məsuliyyətli ayını keçirdiyi Şimali Qafqazdan ayrılmaqdan başqa çıxış yolu qalmamışdı. Sadəcə generaldan qonşu ölkənin diplomati və ziyalı şəxslə centlmencəsinə davranmağı, missiyanı köçürmək üçün sərəncamına vaqon ayırmağı xahiş etmişdi... (ARDA, f. 970, t. 1, iş 48, v. 59)

Xarici işlər naziri M. Y. Cəfərovun 6 noyabr 1919-cu il tarixli 69 sayılı əmri ilə noyabrın 1-dən etibarən Dağıl Respublikası hökuməti yanında Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi ləğv edilmədi. Əslinə baxanda artıq Dağıl

Respublikası da daha mövcud deyildi. Qısa müddətdə özünü mahir diplomat kimi göstərmiş Ə. Haqverdiyev isə Bakıya qayıdandan az sonra ölkənin və xalqın maraqları baxımından daha mühüm yerə - Ermənistana diplomatik nümayəndə təyin edilmişdi.

P.S.

Xaosun hökm sürdüyü Şimali Qafqaz Respublikası həmin dövrə qədər ictimai fikir və ədəbiyyatda yetərinə yaxşı tanınan, təəssübkeş millî ziyalı imici qazanan Ə. Haqverdiyevin diplomatik sahədə debütü idi. Lakin o, ilk gündən özünü heç nədən qorxub çəkinməyən, cəsarətlə ölkəsinin maraqları keşiyində dayanmağı bacaran yüksək peşəkarlığa malik diplomat kimi göstərə bilmişdi. Yaşına, bilik və təcrübəsinə arxalanaraq bəzən hətta yenicə təşəkkül tapmış ölkə XİN-nin mərkəzi aparatında çalışan həmkarlarına məsləhət verməkdən, yol göstərməkdən də çəkinməmişdi. Məsələn, 7 iyun 1919-cu il tarixli “məxfi” qrifli məktubdan götürülən aşağıdakı sətirlər onun işinə nə qədər məsuliyyətlə yanaşdığını göstərir: “Dünən aldığım şifrəli teleqramda nazirlik mənə yalnız ciddi şəkildə yoxlanmış məlumatları mərkəzə göndərməyi tövsiyyə edir. Belə bir mühüm vəzifə tutduğum halda yoxlanmamış məlumat göndərilməsinin yolverilməz olduğunu yaxşı bilirəm və məsuliyyətimi tam şəkildə başa düşürəm. Dəqiqliyinə inanmadığım məlumat heç bir halda göndərilmir, doğru təsiri bağışlayan şayiələrə əsaslananlar isə xüsusi qeyd-şərtlə diqqətə çatdırılır”.

Heç şübhəsiz, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti daha uzun ömürlü olsaydı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev onu dünyanın istənilən ölkəsində, istənilən beynəlxalq təşkilat yanında yüksək peşəkarlıq və ləyaqətlə təmsil edə bilərdi. Amma Şimali Qafqaz və Ermənistandakı qısa müddətli fəaliyyəti də onun adının Azərbaycan diplomatiyası tarixində yerini tutmasına əsas verir.

Qaynaqlar (Kaynaklar)

- “Azərbaycan” qəzeti (Rusca), 9 mart 1919, № 52
ARDA [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxiv], fond 970, iş 46, vərəq 2
ARDA, f. 970, t. 1, iş 46, vərəq 1
ARDA, f. 970, t. 1, iş 48, v. 44
ARDA, f. 970, t. 1, iş 48, v. 59
ARDA, f. 970, t. 1, iş 59, v. 15
ARDA, f. 970, t. 1, v. 7
Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920), *Xarici Siyasət*, Bakı, 1998
Azərbaycan Xarici İşlər Naziri M. Y. Cəfərov'un Baş nazir N. Yusifbəyliyə göndərdiyi 7 may 1919-cu il tarixli məktub
Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinin 07.06.1919 tarixli “məxfi” qrifli məktubu
Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinin müavini A. Ziyadxan'ın 16.06.1919 tarixli, 1686 nömrəli şifrəli teleqramı
Azərbaycan Məclisi-Məbusanının 25 may 1919-cu il tarixli toplantısının stenogramı
Azərbaycan Parlamenti, *Stenoqrafik Hesabat*, Bakı, 1998
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, *Seçilmiş Əsərləri*, II cildə, II cild, Bakı, 2005
Samet Ağaoğlu, *Hayat Bir Macera – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, YKY Yayınları, 2013
A. И. Деникин, *Очерки русской смуты*, Наука, Москва, 1990

Hüseyinzade Ali Turan'ın Arşivinden: KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN BİLDİRİSİ

Yavuz AKPINAR

Hüseyinzade Ali (Turan) Bey, 1918'de Ahmet Ağaoğlu ile birlikte Kafkasya'ya gönderilir. Celal Ünsizade de onlara katılır. Kafkasya'da cereyan eden sosyal, siyasi ve askerî hadiselerle yakından şahit olur, onlara kendi ölçülerinde yön verir ve Azerbaycan'ı istiklale götüren sürecin içinde bulunurlar. Ahmet Ağaoğlu'nun resmen Türk ordusuna "müşavir" olarak gönderildiği açıkça bilinse de Hüseyinzade'nin hangi sıfatla bulunduğu henüz açıklığa kavuşmamıştır.

Hüseyinzade'nin Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde muhafaza edilen arşivinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan hemen sonra Gence'de yazılan birkaç şiirle (birisi Celal Ünsizade'ye ait büyük bir manzumedir) birlikte fotokopisini ve metnini sunduğumuz 1918 yılında "Kafkas İslam Ordusu Kumandanı, yaveran-ı Hazret-i Şehriyar'den Ferik" [Nuri Paşa] imzasıyla yayımlanan bildiri de bulunmaktadır.

Bu bildirin Türkiye'de ve Azerbaycan arşivlerinde bulunma ihtimali olabilir ama biz şimdiye kadar Nuri Paşa'nın muhtemelen Gence'de iken Kafkas İslam Ordusu adına yayımladığı herhangi bir bildiri ile karşılaşmadık. Onun için yayımladığımız bu bildirin tarihî bir değere sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bildiride Allah'ın buyruklarına, Hz. Muhammed'in hadislerine ve İslam Halifesi'ne özel vurguda bulunularak, Kafkasya'da İslamların can ve mal emniyetine, beytümala, yağmacılığa özellikle vurguda bulunduğu görülür ki bu da gayet normaldir. Ordunun insanların can ve mallarını emniyete almayı ilk vazife olarak kabul ettiği anlaşılıyor. Bildiride halk Müslümanların düşmanlarına karşı var gücüyle karşı koymaya "cihada" davet edilmektedir. Bunlar yanında sevinç gösterileri sırasında havaya kurşun sıkmanın yasaklanması dikkati çeker. Çünkü o günlerde askerî malzemeye son derecede

ihtiyaç duyulmaktadır; bir kurşun bile boşa harcanmamalıdır!

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100. yılında Türkiye-Azerbaycan kardeş dayanışmasının en güzel delillerinden biri olan bu bildiri yayımlamayı uygun gördük. Böylece yakın tarihimize ışık tutan bir belge daha okuyucu ve araştırmacıların dikkatine sunulmuş oluyor.

Bismillahirrahmanirrahîm

Ulu Tanrının inayeti, Halife-i Resulullah Sultan Mehmet Han-ı Hâmis hazretlerinin iradesi ve baş kumandan vekili Enver Paşa'nın emirleriyle Kafkas İslamları üzerine kumandan olarak geldim. Kafkas'a ayak basıp İslam kardaşlarıma kavuştuğumdan dolayı Cenab-ı Zül-Celâl Hazretlerine hamd ve senalar olsun!

Müslümanlar!

Allahu azimüşşanın büyüklüğünü düşünüp ondan korkunuz, biliniz ki Cenab-ı Hak zâlimi dünya ve ahirette cesasız bırakmaz. Allahtan korkmayan millet batır, mahv olur gider.

رأس الحكمة مخافة الله

"Ra'su'l-hikmeti mehâfetu'l-lah" hikmetin başı Alah korkusudur¹. Her iyilik Alah korkusundan doğar.

İşittim ki bazı kimseler Tanrı'nın buyruğuna muhalif olarak ve Allah'tan korkmayarak İslam kardaşlarının malına, canına tecavüz etmişlerdir.

"وَلَا تَتَّبِعِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ" ve lâ tebğî'l-fesâde fi'l-ardi, innallâhe lâ yuhıbbü'l-müfsidîn"² Manayı şerifi: "Yer yüzünde fesad isteme. Muhakkaktır ki Cenab-ı Hak fesad çıkaranları sevmez". Fena işler işleyenler³, tövbe istiğfar ile fenalık yapmaktan çekinmeyenler, bundan böyle Allah'ın ve Peygamber'in rızası hılafına iş görenler şiddetle cezaya duçar olacaktır.

“Ve lâ taktulu’n-nefselletî harremallâhu illâ bi’l-hakki”⁴ nazm-ı celili mucibince Allahu teala hazretleri bi-gayr-i hakkin adam öldürmeği haram eder ve pek büyük günah kılan⁵ bir kimse diğer bir kimseyi öldürürse النَّفْسُ النَّفْسُ “e’-n-nefse bi’-n-nefsi”⁶ nazm-ı celili mucibince kısasen kendisi de idam olunacağından katil özünü hem de başkasını öldürmüştür olur.

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَتُهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا

“Ve men yaktul mu’minen muteammiden fecezâuhu cehennemu hâliden fi hâ ve gadıballâhu aleyhi ve lea-nehu ve eadde lehu azâben azimâ”⁷ nazm-ı celili mucibince “Bile bile Müslümanı öldüren kimse cehennemde pek çok kalır. Allah binası olan vücud-ı insanîyi yıkan indallah ve inde’n-nas menfur olunur. Dünya ve ahirette azab-ı azime müstahakk olur.”

Dindaşlar!

Aranızdaki nizayı kaldırın. Allahüteala hazretleri Kur’an’ı Kerim’inde buyurmuştur ki

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ

“Ve efüllah ve rasulehu vela tenazeû fetefşelû ve tezhebe rihüküm” Yani Allahüteala ve Resulüne itaat ediniz ve aranızda kavga etmeyiniz; eğer eylerseniz mağlub olursunuz, dağılırsız, adınız kalmaz, mahv olursunuz⁸. İki kimse arasındaki kavga olduğunu görürseniz

فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ

“Feaslihû beyne ehaveyküm”⁹ nazm celili mucibince heman aralarını bulmağa, ıslah etmeğe çalışınız, çünkü البين ذات الإصلاح “efdalü’-s-sadakati ıslahu zatü’l-beyni” hadis-i şerif mucibince en büyük sadaka iki kişi arasında kavgayı giderip barıştırmaktır.

المؤمنون كرجل واحد إن اشتكى رأسه اشتكى كله

“el-mü’minûne kereculin vahidin in iştekâ re’suhû iştekâ küllühû” ve

مثل المؤمنین فی تراحمهم وتوادهم کمثل جسد إن اشتكى meselü’l-

mü'minîne fi terahümihim ve tevaddihim kemeseli cesedin in iştakâ uzvun minhu tedââ lehû sairü'l-cesedi bi's-seheri ve'l-humma" ehadis-i şerifesinde buyurulduğu gibi Müslümanlar bir adam gibidir, bir cesed gibidir ki başı ya gözü mesela ağırırsa bütün azası ağrır ve bir uzv ağırırsa cesedin gayr-i uzuvları da ana tâbi olur. Uykuyu uyamıyor¹⁰ ve hummaya duçar olur. Bunun için İslam kardaşlarımıza gelen müsibet ve belayı kendinize gelmiş gibi biliniz, çare ve kömek ediniz.

Hükûmet-i sabıkadan veya sair suretle İslamlara kalan tarlalar, evler ve saire beytü'l-mâl-i Müslimi-ne aittir. Ber muceb-i şer'-i şerif ait olduğu mahal-line sarf edilecektir. Beytü'l-mâl umum ehl-i İslama emanettir, Peygamberimiz Muhammed Mustafa sal-lahlahu aleyhisselam hazretlerinin nehb ve yağma hakkında buyurduğu odur ki

إن الله ورسوله نهاكم عن النهبة ردوه

"İnnallahe ve Rasulehû nehâküm ani'n-nühbeti rüdduhu" manayı şerifi: "Allah ve Resulü sizi yağmadan gadağan eyler, yağma olunan malı geri veririz.

النهب لا يحل فاكفوا القدر

"en-Nehbü la yehillü fekleu'l-kudure" ya'ni yağma helal değildir, yağma olunan et çömleğini çevirin. Buna göre dünya ve ahiret azabından korkan kimse heman talan eylediği malı iade etsin.

ألا لا إيمان لمن لا أمانة له

"Elâ la-imâne limen la-emanete lehû" Hadis-i şerifi mucibince emanete hıyanet edenin imanı yoktur. Beytü'l-mâla ait olan emvâlin suret-i sarfı da hükûmete aittir. Cenab-ı Hakteala Hazretleri Kuran-ı Keriminde buyuruyor:

وَمَنْ يَخْلُلْ يَأْتِ بِمَا عَلَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"ve men yeğlül ye'ti bima ğalle yevme'l-kıyameti" Mâl-ı ganâime hıyanet eden kimse yevmü'l-kıyamette hıyanet zinciriyle bağlı olarak getirilir"¹¹. Mâl-ı mîriyi az olsun ya çok olsun ba'dema yağma edenler ve muhafazası için verilen emri dinlemeyenler ceza görecektir.

Kardaşlar!

Din ve namusunuzun müdafaası için elinize geçirdiğiniz tüfek ve fişegi ve patronu¹² muhafaza eyleyin Cenab-ı Hakteala hazretleri

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تظَلَمُونَ

"ve aiddû lehüm mestata'tüm min kuvvetin ve min rıbatı'l-hayli türhibune bihi aduvval-lahi ve aduvveküm ve aherîne min dünihim la ta'lemühüm Allahu ya'lemühüm ve ma tünfikû min şey'in fi sebîlillahi yüveffe ileyküm ve entüm la tuzlemûn" Nazm-i celîli ile Müslümanlara hitaben "Müslümanlar! Düşmanlarınıza karşı elden geldiği mertebe kuvvet, ahurlarınızda bağlı besili atlar hazırlayın çünkü bunlar ile Allah'ın ve sizin düşmanlarınızı ve Allah'ın bilip de sizin bilmediğiniz başka düşmanlarınızı korkutursunuz. Allah yolunda sarf ettiğiniz şeyin mükâfatı tamamen eda olunur. Bu babda asla zulme uğramazsınız"¹³ buyurur. Velakin siz maatteessüf bu ayet-i celîlenin hıfâfına olarak düşünlerde, toylarda, bayramlarda şenlik için havaya tüfek atarsınız. Sizin namusunuzu saklayacak olan o güllüye¹⁴ toplayınız, muhfaza ediniz ki lüzumu hâlinde düşmana karşı kullanacak cebhaneniz bulunsun. Cebhaneyi havaya atmak, bir İslam kardaşına karşı atmak kadar fenadır. Plevne, Edirne, İşkodra, Yanya kal'alarında aylarca arslanlar gibi vuruşan İslam kardaşlarınız sonunda cebhanesizlik yüzünden esarete giriftar olmuşlar. Havaya tüfek atanlar İslamiyete en büyük fenalık eder. Bunun için bu günden sonra boşuna fişek atanın şiddetle cezalanacağını ilan ederim. Fevkte mesrûd Ayat-ı Kuraniyeye ve ehâdis-i Nebeviyeye İslamiyet muktezasınca tâbi' olup evâmîr-i ilahiyeye imtisal ve nevâhi-i ilahiyeden ictinab edip doğru ve dürüst ve İslama şayeste harekâtta bulunmağı emr ediyorum.

Eğer bundan sonra bir kimse Ayat-ı Kuraniyeye ve ehâdis-i Nebeviyeye tab'en verilen emirlerle imtisal ve olunan nehylerden ictinab etmeyip İslamiyete, insaniyete, medeniyete muhalif hareketlerde bulunar ise kat'i sûrette heman adama şiddetle ceza verilip kat'iyen afv ve müsamaha edilmeyecektir.

Kafkas İslam Ordusu Kumandanı, yaveran-ı Hazret-i Şehriyarîden Ferik [Nuri Paşa]

1 Hadis

2 Kasas Suresi 77. ayet.

3 Metinde "işlenilir" şeklinde idi, düzeltildi.

4 En'âm suresi 151. ayet

5 Metinde "kılar" şeklinde idi, düzeltildi.

6 Mâide Suresi 45. ayet

7 Nisa Suresi 93. ayet.

8 Enfal Suresi 46. ayet

9 Hucurat Suresi 10. ayet

10 Metnin anlamına "uyuyamaz" daha uygun olurdu.

11 Ali-i İmran Suresi 161. ayet

12 Patron: Kurşun, mermi

13 Enfal Suresi 161. ayet

14 Güle: Kurşun,

YENİ KAFKASYA DERGİSİNDE KAFKAS İSLAM ORDUSU *

Selçuk TÜRKYILMAZ **

Yeni Kafkasya dergisi Mehmet Emin Resulzade tarafından 1923-1927 yılları arasında İstanbul'da on beş günde bir yayımlanmış edebî, içtimaî ve siyasi dergidir. Resulzade, bu dergiyi muhaceret döneminde, Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesinden sonra İstanbul'da çıkarmıştır. Yeni Kafkasya, Azerbaycanlı siyasetçilerin ve münevverlerin muhaceret hayatında yayımladığı ilk süreli yayın olmak bakımından ayrıca önemlidir. Yaklaşık beş yıl süren yayın hayatı boyunca Yeni Kafkasya'da birçok konu işlenmiştir. Mart Faciası adıyla tarihe geçen acı hadiseler, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a girmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Bakü'nün kurtarılması ele alınan konular arasındadır. Bu olaylar Azerbaycan'ın Rusya'dan ayrılıp bağımsız bir cumhuriyet şeklinde ortaya çıkma sürecinin en önemli safhalarıdır. Azerbaycan Türklerinin hayatında çok önemli bir yer tutan olaylar zinciri üç önemli tarih etrafında birleşir: Mart Faciası 1918, 28 Mayıs 1918, 15 Eylül 1918. Birincisi Ermenilerin uyguladığı katliama, ikincisi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna, üçüncüsü de Bakü'nün kurtarıldığı güne işaret etmektedir. Kuşkusuz bu üç önemli tarihi çeşitli yönleriyle aydınlatan eserler kaleme alınmıştır fakat bu çalışmalarda muhaceret hayatının ilk süreli yayın organı unvanını kazanan Yeni Kafkasya dergisindeki yazılara pek dikkat edilmemiştir. Hâlbuki her üç önemli tarihin yıl dönümlerinde Yeni Kafkasya özel sayı hâlinde yayımlanmıştı. Bu eksikliği göz önünde bulundurarak makalemizde, sıraladığımız üç önemli tarihî hadise hakkında Yeni Kafkasya dergisinde yayımlanmış yorumları ortaya çıkarmaya çalıştık.

Bilindiği gibi Azerbaycan, 19. yüzyılın başından itibaren Ruslar tarafından istila edilmişti. Bu istiladan önce Kafkasya Türkleri hanlıklar devrini yaşıyor, devletsiz bir hayat sürüyordu. Bu durum istilayı kolaylaştırmış, Cevat Han gibi kahramanların mücadelesi Rusları durdurmaya yetmemişti. Ruslar, Kafkasya Türklerini hâkimiyetleri altına almış ve bu, yaklaşık

yüz yıl devam etmişti. Mehmet Emin Resulzade'nin Azerî takma adıyla yayımlanan Hacı Zeynelabidin (Yıl 2 Sayı 2, s. 9-11) başlıklı yazısında belirttiği gibi bu dönemde "Rus hükûmetinin Kafkasya İslamlarından asker almadığı keyfiyetine" binaen Türk ahali askerlik sanatının gereklerini unutmuştu. Resulzade'nin belirttiği bu durumun olumsuz sonuçları yine aynı yazıda şöyle tasvir edilir: "Azerbaycan ilan-ı istiklâl ederken hükûmeti idare edecek münevverâna, millî teşekkülât-ı iktisadiyeye kısmen malik olduğu hâlde, askerî teşekkülattan tamamıyla mahrum idi. Bu mahrumiyet vaktiyle mükellefiyet-i askeriyede bulunmadığından ileri geliyordu."

19. yüzyılın başlarına tesadüf eden istiladan yaklaşık yüz yıl sonra 1918'de I. Dünya Savaşı'nın nihayetine doğru Rus orduları Doğu Anadolu bölgesini terk ederken Ermeni çetelerini silahlandırarak Kafkasya'da yaşayan Müslüman ahaliyi zor durumda bıraktı. Ermeni çeteleri Doğu Anadolu bölgesinden başlayarak zayıf durumda bulunan ahali üzerinde baskı kurmaya başladı. Durum gerçekten hassas bir hâl almıştı. Aynı coğrafyanın bir parçası olmak bakımından benzer zor şartlar bütün Kafkasya Türkleri için geçerliydi. Osmanlı ordusu durumun hassasiyetini göz önünde bulundurarak Doğu Anadolu bölgesinde Kazım Karabekir Paşa'nın komutasında ileri harekâta başlar ve bu harekât süratli bir şekilde sonuca ulaşır. Karabekir Paşa, Ermeni çetelerin katliam yapabileceklerini tahmin ettiği için hızlı hareket etmek istemişti. Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi Bakü'de de Bolşeviklerle birlikte diğer Rus birlikleri Ermenileri yanlarına katarak Müslüman Türk ahali üzerinde çok şiddetli bir katliama girişirler. Türk ordusunun Doğu Anadolu'da ilerleyişi Gürcü, Ermeni ve Kafkasya Türklerinden oluşan Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin dağılmasına yol açar.¹

Ruslar, Doğu Anadolu'dan çekilirken kendi yerlerine Ermenileri bırakır. Azerbaycan sahasında ise bizzat Rus kuvvetleri Ermenilerle birlikte işin başındadır. Rusların, Ermenileri silahlandırarak kendi yerlerine bırak-

ması geleceğe yönelik bir plandır. Ruslar Bolşevik yönetim oluşturulsa da Kafkasya'dan ayrılmayı düşünmemektedir. Azerî imzalı Mart Faciası 17-21 Mart 1918² (Yıl: 2, Sayı: 13, s. 6-8) başlıklı yazıda Bolşevik liderlerin Ermeni çetelerinden beklentileri gösterilmiştir:

“Yıl 1918 idi. Şaumyan³ merkezî Rusya’da hükûmeti eline alan Bolşevik reisi Lenin tarafından bütün Kafkasya fevkalade komiserliğine tayin olunmuş; Türkiye Ermenistan’ın muhtariyet ve istiklalini temin için eline bir ferman (dekret) dahi verilmişti. Bu dekret kendisine Ermeni siyasî ve millî teşkilatları ile beraber hareket etmek için fevkalade salahiyetler bahşediyordu.”

Lenin’in Şaumyan’a verdiği ferman, Bolşevik liderlerin Rusya’da yeni bir yönetim oluşturuluncaya kadar Ermeni çetelerine büyük bir önem verdiğini gösteriyor: Kafkasya’nın doğu ve batı hisselerinde Ermenistan devleti kurmak ve daha sonra da bu arazide bir bütün hâlinde Rus hâkimiyetini temin etmek.

Rus ordularının geri çekildiği, Osmanlı ordularının hızla ilerlediği ve bütün Azerbaycan ölçüğünde katliam yaşandığı günlerde Azerbaycan’dan bir heyet İstanbul’a ulaşır ve Enver Paşa’dan yardım talep eder. Aslında yardım talepleri 1917 yılının ekim ayından itibaren dile getirilmeye başlanmıştı fakat Azerbaycan heyeti bu talebi İstanbul’a 1918 Mart’ında ulaştırabilirdi. Kafkasya Türklerinin talepleri İstanbul’da kabul edilir. Kafkas İslam Ordusu adıyla yeni bir kuvvet teşkil edildi ve başına da Nuri Paşa getirildi. Heyette bulunan Naki Keykurun, Kafkasya’ya gönderilecek ordunun başına, özellikle Nuri Paşa’nın getirilmesini Enver Paşa’dan talep ettiklerini belirtiyor⁴.

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, 25 Mayıs 1918’de Gence’de karargâh kurar. Bundan üç gün sonra da Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı ilan edilir. Yeni devletin merkezi Gence’dir. Büyük zorluklarla mücadele etmek zorunda kalan Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül 1918’de Bakü’yü Rus, Ermeni ve İngilizlerden oluşan istila kuvvetlerinden kurtarır ve Bakü, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başkenti olur.

Azerbaycan Türkleri, Çarlık döneminde askerî teşkilata ve tecrübeye sahip olamasa da bağımsız Azerbaycan’ın kurulması yönünde fikrî bir hazırlık safhasından geçmişti. Bu, makalemizin konusu değildir fakat bahsedilen safhanın 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren meydana gelen yenileşme çabalarıyla yakından alakalı olduğunu belirtmemiz gerekir. Kafkasya Türklerinde yeni bir kimlik algısının oluştuğu muhakkaktır. Yeni kimlik algısı hakkında Yeni Kafkasya’da Mehmet Emin Resulzade’nin imzasız olarak yayımlanan Azerî Matbuatının Şanlı Hatırası (Yıl: 3, Sayı: 9, s. 1-3) ve Zerdablî Melikzade Hasan Bey (Yıl: 3, Sa-

yı: 9, s. 4-5) yazılarına bakılabilir. 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilanı kimlik algısındaki değişimin bir yansımasıdır. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi bağımsızlık ilanı, Osmanlı desteği olmadan neredeyse imkânsızdı.

Müslüman Türk millî kimliği üzerine bina edilmiş bağımsız bir Azerbaycan fikri gelişim sürecinde olsa da fiilî olarak buna teşebbüs edilmemişti. Şartlar ilk defa Rusya İhtilali ile olgunlaşmaya başladı. 1917 Bolşevik devrimi, milletlere kendi kaderlerini belirleme hakkı tanıdığını ilan etmişti. Yeni Kafkasya’da imzasız olarak yayımlanan 28 Mayıs Nedir? (Yıl: 3, Sayı: 14, s. 1-3) başlıklı yazı bağımsızlık ilanının siyasi olarak Bolşeviklerin milletlere tanıdığı bu temel hak üzerine bina edildiğini söyler:

“28 Mayıs 1918’de ilan olunan Azerbaycan istiklali 1917 senesi mayısında Moskova’da münakid Umum Rusya Müslümanları Kurultayı’nda ilan olunan millî-mahallî muhtariyet prensibinin tekâmülünden başka bir şey değildi.”

M. Garip imzalı Türklüğün Büyük Günlerinden 15 Eylül Münasebetiyle (Yıl: 1, Sayı: 1, s. 6-7) başlıklı yazıda da bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ortaya çıkış şartları bakımından hukuki meşruluk arayışı anlaşılır bir çabadır çünkü meşru zemin oluşmasına rağmen Azerbaycan’da katliam gerçekleştirilmiştir:

“Rusya, aksam-ı mürekkesi üzerine parçalanıyordu. Milletler birer birer ayrılıyor, kendi hürriyet ve istiklallerini temin ediyorlardı. Rusya’daki Türk ve İslam milletleri de harekette idiler. Bu hareket bilhassa Azerbaycan ile Dağistan’da feci ve müthiş bir şekil almakta idi. ‘Her millet kendi mukadderatını tayine salâhiyettardır’. Günün bu şiarından istifadeye kalkan Azerîler, feci bir kıtale maruz kalmışlardı. 1918 senesinin 17 Mart’ı Bakü Müslümanlarına yeni bir Aşura ve kendi vatanları bir Kerbela olmuştu. Taşnaksutyun Fırkası ile akd-i ittifak eden Bolşevikler, şehrin Türk hissesini üç gün, üç gece katliama maruz kılarak on bine karîb ahaliyi demirle ateşten geçirmişlerdi.

Azerbaycan hareket-i milliyesinin merkezi bu suretle tenkil edildikten sonra ateş-i intikam Şamahı, Kuba, Lenkeran ve Salyan gibi vilayetlere sirayet eylemişti. Azerbaycan büyük bir tehdit altında idi. Gence’de teşkil eden Azerbaycan hükûmet-i cumhuriyesi kendi kuvveti ile bu kadar düşmana karşı koyabilmek imkânında değildi. Türkiye’ye müracaat etti. Müracaatı kabul olundu. Kafkasya Türk ve İslamlarına yardım için hemen kuva-yı imdadiye gönderildi.”

Alıntı yazıda dile getirilen Mart Faciası, Bakü ile özdeşleşmiş olsa da Ermeni katliamı Türkiye’nin doğu illerinde ve Azerbaycan’ın birçok bölgesinde yaşandı. Sadece bu durum dahi 1918’de Azerbaycan ve

Türkiye’de yaşanan olayları bir bütün içinde ele almak gerektiğini gösterir.

Mart Faciası günlerinde Azerbaycan’ın birçok şehrinde sergilenen vahşeti göstermesi açısından Yeni Kafkasya dergisinde Şırvan (Şamahı)’da meydana gelen olaylar imzasız ve başlıksız olarak (Yıl: 2, sayı: 13, s. 9) yayımlanan yazıda şöyle tasvir edilir: “*Hulefa-yı Emeviyye zamanında Kafkasya’nın fethi için oralara gönderilmiş olan Arap ordusu kumandanı Ebu Müslim tarafından Kafkasya’da yapılmış ilk cami*” dahi tahrip edilmiş, “*bu binayı tahrip için Ermeni ve Bolşevikler birçok dinamit ve fiçilerle benzin sarfet*”mişlerdir. Şamahı’da meydana gelen tahribat ve yıkımların anlatıldığı sayfada bir fotoğrafta Şamahı camii ve yanında da bir bina bulunmaktadır. Yeni Kafkasya’ya göre bu “bina 1892 senesinde yapılp ilk defa olarak İstanbul’dan celp edilen muallim ve kitaplarla tedris edilen bir mekteptir.”

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilanı açısından hukuki meşruluk oluşmasına rağmen Azerbaycan’ın genelinde katliam vuku buldu. Bunun elbette bir sebebi olmalıydı. Azerbaycan’ın yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin en önemli faktör olduğu unutulmamalıdır. Sömürgecilik çağının henüz sona ermemiş olduğunu gözlerden uzak tutmamak gerekir. Bakü petroleri Batılı emperyalist devletler için uğruna savaşlar verilecek bir zenginlik kaynağıydı. Fakat yine de bütün katliamları, baskıları ekonomik gerekçelerle izah etmek yeterli olmayacaktır. Bu kadar şiddetli bir katliamın görünmez kılınması ve Batı kamuoyunda Ermeniler lehine bir siyasi havanın varlığını sürdürmesi önemlidir. Doğu, oryantalist bir imgeydi. Batı, onu kendisi için yeniden inşa etmişti. Bu durum elbette Ruslar için de geçerliydi. Azerî imzasıyla yazılmış *Şahitleri Kimdir?* (Yıl: 1, Sayı: 5, s. 11) başlıklı yazıda Azerbaycan’da yaşayan Rus kökenli bir avukatın makalesinden bahsedilir. Azerî’ye göre Rus avukatın görüşleri Rusların Azerbaycan Türk ve Müslümanları hakkındaki kanaatini gösterir. Azerî’nin :

“Azerbaycan istiklale layık değildir; Azerbaycan köylüsü Rusya’dan başka bir hükûmeti arzu etmiyor; Azerbaycan hükûmeti halkın arzusu hilafına olarak birtakım maceraperestler tarafından yalnız kendi ikbal ve menfaatlerini temin için tesis olunmuştu; bu hükûmeti idare eden Müsavat Fırkası, başta bir iki yüz maceraperest ile aşağıda her nev’i emr ve nüfuza körü körüne tâbi olmaktan başka bir şeyi bilmeyen Azerbaycan köylüsünden ibarettir. Azerbaycan ricalinin istiklalperverliği büyük Rusya mikyasında rol oynayacak bir iktidara malik olmayıp küçük Azerbaycan mikyasında ise ikbalperestlik edecekleri saikiyle amele gelmiştir”.

Rus istilacılarının Azerbaycan Türkleri-Müslümanları hakkındaki kanaati genel anlamda sömürgeci

güçlerin sömürülen toplumlar hakkındaki kanaati ile paraleldir. Bu oryantalist bir bakıştır ve bu bakışın bütün sömürgeci devletler tarafından paylaşıldığı bilinmektedir.

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu Gence’de karargâh kurduğu ve akabinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilan edildiği günlerde Bakü, Rus askerleri ve Ermeni çetelerin elindeydi. M. Garip imzalı *31 Mart 1918 Eski İtibarla 17–18 Mart* (Yıl: 1, Sayı: 13, s. 10) başlıklı yazıya göre Bakü’de Bolşevik, Ermeni kuvvetleriyle Müslüman Türk ahalinin pozisyonları şu şekildedir:

“O zaman Rusya derin tefessüh günleri geçiriyordu. Hükûmet-i merkeziye Bolşeviklerin eline geçip, vilayetler kendi başına istiklal-i idare azminde bulunuyorlardı. Bakü’de ise vaziyet pek karışıktı. Bir tarafta amele ile limandaki tayfalara istinat eden Bolşevikler, diğer tarafta Ermeni kıtaat-ı askeriyesine istinat eden Taşnaklar yekdiğeri ile akd-ı ittifaq ederek Sovyet idaresi ilan etmek niyetinde olup, diğer tarafta da, belediye idaresi dava-yı hükûmet eylemekte, bir diğer tarafta da memleketin Türk vatanı olması hakkına istinaden, Bakü Türk teşkilat-ı milliyesi birtakım istihzaratta bulunuyordu. Müslümanların mükellefiyet-i askeriyede bulunmadıkları, bu sırada, zaafalarını mucip oluyordu...”

Rus ve Ermeniler karşısında Bakü’de Türk ahalinin askerî açıdan çok zayıf bir durumda buldukları imzasız olarak Azerbaycan Ordusu Hakkında Bir Zabıtın Hatıratından (Yıl: 1, Sayı:1 17, s. 4-8) başlıklı yazıda şu şekilde dile getirilmiştir:

“... Azerîler yalnız Cihan Muharebesi iptidalarında gönüllü olarak Azerbaycanlılardan teşkil edilen bir süvari alayına malik idiler. İşte bu kuvvet, hayat-ı siyasiyemizin ilk meşkûk ve müşkül devrinde büyük hizmeti sebk eden muntazam ve yegâne askerî kuvvetimiz idi. Bu alay sair partizanlarla beraber 1918 senesinde Bakü ve Şamahı Müslümanlarına tasallut eden Bolşevik-Taşnak ordusunun ilerlemesine mümanaat ve kahraman efradı da 1918 senesinde kardeş Türkiye’den Azerbaycan imdadına şıtab eden Anadolu halâskârları ile Ruslara karşı bir safta muharebe ediyor idi.”

Azerbaycan Türklerinin askerî açıdan zayıf durumda bulunmaları Azerî imzalı Mart Faciası 17-21 Mart 1918 (Yıl: 2, Sayı: 13, s. 6-8) başlıklı yazıda Çarlık dönemi Rus siyasetinin bir neticesi olarak gösterilmiştir:

“Tecavüzün Bakü Türklerine karşı icra edileceği kendiliğinden malum. Hem kolay bir muvaffakiyet istihsalı için bu cepheye tecavüzden daha münasip bir tarz-ı hareket bulunamazdı. Çünkü vaktinde Rus Çarizmi tarafından mükellefiyet-i askeriyeye tabi tutulmayan Türk halkı, askerî teşekkül nokta-i nazarından pek zayıf bir hâlde idi.”

Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'ye ulaştığı zamanda Azerbaycan Türklerinin Ermeni ve Ruslardan müteşekkil kuvvetler karşısında askerî açıdan zayıf bir durumda bulunması Nuri Paşa komutasındaki orduya duyulan ihtiyacın derecesini gösterir. Nuri Paşa ilk önce Gence'yi güvence altına almak istemiştir. Bakü'ye doğru yönelen ordunun geri hatlardan saldırıya uğramaması gerekiyordu⁵.

M. Garip imzalı 31 Mart 1918 Eski İtibarla 17-18 Mart (Yıl: 1, Sayı: 13, s. 10) başlıklı yazıda Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmasına kadar geçen olaylar şu şekilde özetlenmiştir:

"Amele namına şehrin burjuva kısmına ilan olunan bu 'muharebe'nin neticesinde 15.000'i mütecaviz Müslüman katledildi. Katledilenlerin ekseri Türk amele ve fukarasından ibaret olup, Müslüman mahallesi ateşten geçirilmiş, Müslüman pazarı talan edilmiş, Tazepir Camii'nin minareleri mermilerle delinmiş idi. Memesi kesilen kadınlarla duvarlara çivilenmiş çocuklar feci bir manzara-ı vahşet teşkil etmişlerdi.

Müthiş bir Türk kıtali şeklini alan bu hadise o zaman Bakü'da bulunan Türkistan Rus alayının müdahalesi üzerine tamam olup kıtal durdurulmuş ve bu günden itibaren hükümet tamamıyla Bolşeviklerin eline geçmişti."

Bakü'nün işgali altı aylık bir süre boyunca devam etti. Bakü, tarihî olarak bir Türk yurdu olması ve de stratejik konumu itibarıyla bütün Türk dünyası açısından vazgeçilmez bir öneme sahipti. Yer altı ve yer üstü kaynakları itibarıyla çok zengin bir bölge olduğu da gözlerden uzak tutulmamalıdır. M. M. B. [Mirza Bala Memmedzade] imzalı Rus Esaretinde Türk Bakü (Yıl: 1, sayı 11, s. 5-6) başlıklı yazıda Bakü'nün bütün Türk dünyası açısından önemi çok açık bir şekilde göstermiştir:

"Bakü'nün Ruslaşması, Türk haritasından silinmesi, Azerbaycan Türklerinin bu mühim merkezinin kaybolması, Türkistan'a, Dağıstan'a, Kırgızistan'a, hulasa şimal ve şark Türk dünyasına giden yolun şahrahını teşkil eden bu Türk kalesinin mahvolması bütün Türk akvamının istihlâsı meselesine bir darbe, hem de bir ölüm darbesi mesabesinde olduğundan Bakü'nün mukadderatı bugün umum cihan Türklerini düşündürmelidir.

Bakü Türklük için kaybolursa ne olur?

Bakü Türk âleminin iktisatça mühim ve zengin bir hazinesidir. Bakü garp ile şark Türklerini yekdiğerine vasleden bir kaledir. Bakü şarkî ve şimalî Türk Dünyasıyla garbî ve cenubî Türk âlemini birleştiren bir transit yoludur. Bakü Hazar Denizi üzerinde duran ve bu deniz etrafına serpilmiş bulunan; Türkistan, Kırgızistan, Tataristan, Dağıstan gibi Türk ve İslam ülkelerini birleştiren bir liman ve karagâhtır.

Bakü kimin elinde olursa Azerbaycan serveti de onun elinde; Hazar Denizi de onun tasarrufunda; Türkistan, Tataristan, Kırgızistan, Dağıstan vesair Türk ülkeleri de onun siyasî, iktisadî, medenî, askerî nüfuzu altında bulunacaktır."

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı, Nuri Paşa komutasındaki ordunun Gence'de karargâh kurmasından üç gün sonra 28 Mayıs 1918'de ilan edilir. Azerbaycan Türkleri açısından bu, çok önemli bir gündür. İmzasız olarak yayımlanan Azerbaycan'ın Büyük Günü (Yıl: 1, Sayı 17, s. 2-3) başlıklı yazıda bu önem şu şekilde dile getirilmiştir:

"Bugün yeni İslam tarihinin büyük bir günüdür. Bugün ilk Türk cumhuriyeti teessüs etmiş, Azerbaycan ilan-ı istiklal eylemiştir.

28 Mayıs tarihi ile kaydolunan bu günden şimdi altı senedir geçiyor. Geçen bu altı senelik nispeten kısa bir devirde yaşadığımız tarihî asrın azamet ve canlılığı nispetinde, büyük ümitlerle derin ye'slerden mürekkep olan bu günler, tesir ve ehemmiyet itibarıyla, pek büyük bir tarih devrini teşkil eder.

Yüz sene evvel sekiz on hanlık şeklinde Rusya emperyalizminin esaretine geçen Azerbaycan Türklüğü, duçar olduğu mezalim ve tahkirata mukabil vicdan-ı millisini idrak ve vahdet-i siyasiyesini iktisap etmiş olduğu hâlde Harb-i Umumî ile başlayan tarihî dönüm köşesine geliyordu. Bu köşeye ta'lik olunan levhada 'milletlerin halâsı' diye yazılıyordu.

Türkiye de dâhil olduğu hâlde Türk milletleri için halâs olmak Rusya emperyalizminin çökmesine bağlı idi. Çanakkale'de kahraman Anadolu Mehmetçiğinin, fedakâr İstanbul gençliğinin azimkâr elleri ile boğazı sıkılan o kara kâbus devrilmiş, Çarizm sistemi ihtilale verilmiş, Moskof zinciri parçalanmış!..

28 Mayıs, işte bu kara kâbus pençesinden kurtulan esir bir Türk ilinin halâsını ilan ediyordu."

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı Kafkasya Türk ve Müslümanları açısından büyük ehemmiyete sahipti. Alıntı yazıda da belirtildiği gibi 19. yüzyılın başlarında Rus işgali başlamadan önce hanlıklar hâlinde yaşayan bir bölgenin siyasi birliğini tamamlayarak bağımsız bir devlet şeklinde ortaya çıkması büyük bir başarıdır. Yukarıda ifade edildiği gibi bu başarının salt Nuri Paşa kumandasındaki ordunun müdahalesi ile açıklanması doğru değildir. Kafkasya Türklerinin uzunca bir fikrî ve siyasi hazırlık safhasından geçtiği muhakkaktır. Azerbaycan'ın istiklalini ilan ettiği günün yıl dönümü için hazırlanan özel sayıda imzasız olarak yayımlanan "Küçük Türkiye"nin Büyük Bir Günü (Yıl: 2, Sayı: 17, s. 2-4) başlıklı yazıda bu durum şu şekilde dile getirilmiştir:

“28 Mayıs, ‘Küçük Türkiye’nin büyük bir günüdür. İstiklalini ilan ettiği gündür. Yeni yetişen genç Azerbaycan nesli üzerindeki mefkûrevî tesirini tetkik edemeyenler için, bugünün, büyüklüğünü ölçmek gayri mümkündür.” (...) “Rusya İmparatorluğu dâhilinde yaşayan milletlerden bir kısmı Çar istibdadının çökmesi ile Rusya esaretinden hem fikren, hem de fiilen çıktılar. Diğer kısmı ise fikren halâs oldukları hâlde, fiilen necat bulamayıp tekrar Bolşevik Rusya’sının zincirine çekildiler.”

Yazar ikinci kısımda yer alan milletlere örnek olarak “Azerbaycan ile Türkistan”ı örnek gösterir. Yazara göre “Lehistan ile Finlandiya senelerden beri istiklal mücadelesi yapmış, beynelmîl bir mesele ihdas etmiş, istiklal edebiyat ve nazariyatına malik olmuş, bu maksat uğruna kurbanlar vermiş, kahramanlar ve şehitler sahibi olmuş ve kanla, canla yaşanmış bir mefkûre ile mücehhez idiler. Devr-i tarihiyeye hazır olarak giriyorlardı. Bu hazırlık kendilerini tam bir muvaffakiyete nail etti. Mefkûrelerinin maddeten tahakkukunu gördüler. Millî hürriyet ve istiklallerini kâmilende ettiler. İşbu hazırlık devrini daha geçirmeyen milletlerin nasibi ise millî mefkûrelerinin yalnız fikren doğduğunu görmekten ibaret kaldı.”

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kısa ömürlü bir bağımsızlık hayatına sahip olduğunu biliyoruz. Alıntı yazılarda görüldüğü gibi Kafkasya Türkleri, yeni bir kimlik algısının oluşumu bakımından uzun bir mücadele tarihine sahiptir. Buna rağmen askerî hazırlık devresi tamamlanmadığı için Azerbaycan’da ortaya çıkan devletin varlığı sürdürülemedi. Fakat bu kısa dönemli bağımsızlığın ortaya çıkardığı fikir çok önemlidir. Aynı yazının devamında bu fikre vurgu yapılmıştır: “Azerbaycan müstakil bir devlet hayatıyla, kısa bir zaman için olsa da yaşadı. İstiklal bayrağını yükseltti. Beynelmîl bir mesele hâlini aldı. Cihan-ı medeniyet, Azerbaycan Türk Cumhuriyeti’ni tanıdı.” Çok kısa ömürlü devlet Kafkasya Türkleri için bir fikre dönüşmüştür. Nitekim İstanbul’da Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluş yıl dönümünde Yeni Kafkasya idarehanesinin salonunda tertip edilen kutlama merasiminde Mehmet Emin Resulzade’nin konuşması Azerbaycan İstiklal Gününü Te’sid Emin Bey’in Nutku (Yıl: 3, Sayı: 15, s. 4-5) başlıklı yazıda bu önem şu şekilde vurgulanmıştır:

“Bugün sekizinci yıldönümündeyiz. Bundan sekiz sene evvel Azerbaycan Cumhuriyeti’nin istiklali ilân olunmuştur. 28 Mayıs’ta vuku bulan bu hadise Türk tarihinin mühim bir vakasını teşkil eder. Bugün İslâm dünyasında cumhuriyet ilân edilmiş; ilk Türk cumhuriyeti. Türk ilinin mühim bir şubesini teşkil eden Azerbaycan tarihinde ise bu parlak günün ehemmiyeti daha başkadır. 28 Mayıs bir devri tamamlamak, diğer bir

devri başlamak hasebiyle Azerbaycan milliyetçiliğinin tarihî dönüm noktasını teşkil eder.”

Yukarıdaki beyanlarda görüldüğü gibi Kafkasya Türkleri, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu’nun yardımına ihtiyaç duymaktaydı. Yusuf Akçura Bey’in Nutku (Yıl: 1, Sayı: 17, s. 9) başlığı ile yayımlanan yazıda belirtildiği gibi Anadolu Türklerinin Kafkasya Türkleriyle münasebetleri Kafkas İslam Ordusu sayesinde derin bir şekilde birbirine bağlanmıştır:

“Benim neslen Osmanlı Türkü olmamaklığım bu hakayik-i tarihiyeyi daha az tevâzu ve mahviyetle, daha çok vuzuh ve kat’iyetle ifade ve beyan etmeme müsaittir. Eğer bugün fiilen ve hukuken bir Azerbaycan Türk Cumhuriyeti varsa, o, bu varlığını, her şeyden ve herkesten evvel Osmanlı kardeşlerinin Çanakkale ve Kafkas’ta verdikleri yüz binlerce şehitlerini, merkep ve esterler gibi sırtlarında erzak ve mühimmat taşıyan Osmanlı bacalarına, çocuklarını sütsüz, ihtiyarlarını ekmezsiz, yurtlarını ateşsiz bırakan müthiş harbin bütün cehennemî ve zemherirî azap ve ıstıraplarına tahammül etmiş, ulvî ve fedakâr Osmanlı köylüsüne borçludur...”

Ben bunu söylediğim gibi, Azerbaycanlı kardeşlerin de hemen cümlesi, ruhlarından gelen şükran ve minnetle bu hakikati itiraf etmektedirler.”

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlık ilanının yıl dönümü kutlamalarında Kazan Türklerini temsilen Yusuf Akçura tarafından yapılan konuşmada dile getirilen bu görüşler tesadüfi değildir. Zira Azerbaycan Meclis-i Mebusanı’nda (Yıl: 1, Sayı: 17, s. 13) başlığı ile yayımlanan “14 Kânunusani 1920 tarihi ile in’ikad eden bu celsede Resulzade Mehmet Emin Bey’in ekseriyet fırkası Müsavat ile demokrat bi-taraflar grubu namına söylediği ve meclis-i mebusan kürsülerinin bi’-ittifak alkışladığı nutku”nda ifadesini bulan görüşler de Yusuf Akçura’nın düşünceleriyle aynı doğrultudadır:

“Fakat arkadaşlar, iyiliği unutmayan müteşekkik Azerbaycan halkı istiklalini tasdik eden düvelimuazzama vazifeşükranını eda ederken, istihlas ve istiklalimiz yolunda canlarını feda eden o büyük kahraman ve fedakâr kardeşlerini hiçbir zaman unutamaz! (‘Yaşasın Türkler!’ sedası ile sürekli ve gürültülü alkışlar).

Bu mert mücahitlerin hürriyet yolunda ibraz eyledikleri fedakârlık ve onların kahramanca feda-yı nefis etmeleri ruhumuzu takviye etmeli, Türk vatanının istiklali için yapacağımız, yapmak mecburiyetinde bulunduğumuz, mücadelede azmimizin metanetini mucip olmalıdır (Alkışlar).”

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilanını takip eden günlerde Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Or-

dusu, Bakü'ye yöneldi ve çetin muharebelerden sonra 15 Eylül 1918'de Bakü işgalden kurtarıldı. İlk anların tesiri ile kaleme alınan yazılar dönemin hem gerçekliğini hem de hâletiruhiyesini göstermek bakımından kıymetlidir. Bu bakımdan Bakûlu imzasıyla yayımlanan Hatırat ve Tahassüsât: Ah Sevimli Bakû!..., (Yıl 1, Sayı: 24, s. 4-6) başlıklı yazı bir kat daha önem kazanmaktadır. Çünkü yazar, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girdiği ana tanıklık eden birdir. Bu bakımdan şu cümleleri özellikle alıntılanmak istedik:

“... Kapıdan fırlarken birden bire karşıma dikilen bir kadının ağzından bir şeyler döküldü:

- Oğlum gözün aydın, Türkler geldi...

- Ne? Aman Allah'ım, ne tezat bir şey, halamın söylediği bu sözler doğru muydu? Ben yeniden izlemeye başladım. İki mütezaddi heyecan üzerimde çarpışıyordu. Şimdi ben patlayan bombaların seslerini uzaklardan gelen sevgili kardeşlerimin birer selamı gibi telakki ediyorum. Şimdi benden çok uzakta patlayan bu toplara doğru koşmak, bizi esaret denilen zincirden kurtarmak için atıkları mermileri tutup kucaklamak ve öpmek istiyordum.

Kurban Bayramı arefesi gününe tesadüf eden bu melhame, yakın atının serapa bayram olacağını tebşir ediyordu. Türk'ün Tanrısı bayramlık olarak koç mu göndermişti. Onu kesmek için göklerden bir kılıç da uzattı; ertesi gün, yani 15 Eylül'de sabahleyin kurbanı Türk'ün millî timsali olan kırmızı bayrağın gölgesinde kestik; bu kestiğimiz kurban aynı zamanda uzun asırlardan beri sürünüp gelen esaretin de bir fidyesi oldu; Rus ve Ermeni zorbalarını Hazar'a döken süngüler, bayram hediyesi olarak Azerîlere Bakü'yu takdim ettiler; fakat bu hediye milletimin elinde kaç vakit kaldı?”

Ermeni ve Rus istilasından kurtarılması adına verilen mücadelede belki de en önemli sahne Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girdiği andır. Bu ordunun Bakü'de uyandırdığı heyecanı da ortaya çıkarmak gerekiyor. [Elif.] Hamdi imzalı 15 Eylül 1918 (Yıl: 1, Sayı: 24, s. 6-7) başlıklı yazıda Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girişi ve halkın Nuri Paşa ile Mürsel Paşa'ya gösterdiği ilgi şu şekilde tasvir edilmiştir:

“Bakü, aylarca düşman elinde kalmış, aylarca şanlı büyük kardaşının imdat ve muavenetine intizar ederek enva' felaket ve mesaibe katlanmış idi. Fakat işte bu gün, 15 Eylül; Azerbaycan kurtuluyor, Azerbaycan Türklüğü yeni bir hayata kavuşuyordu...”

Ya Rabbi! O ne müheyyiç, o ne şehamet-engîz bir levha idi: İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa hazretleri sevimli siması ile Bakü'ya girerken binlerce halk ona kalpten ve vicdan-ı millîden kopan hürmetlerle baş eğiyor, diğer taraftan vakur ve ciddi duruşu derin

bir itimat telkin eden gözleriyle Mürsel Paşa da sürekli alkışlarla karşılanıyor, büyük fedakâr ve kahraman vatanperver şehit Nazım Bey de el üzerinde gezdiriliyor ve bütün Türk Ordusu halkın binlerce alkış tufanı ile Türk oğlu Türk vatanını, Bakü'yu işte ziyaret ediyordu. Artık büyük kardaş, küçük kardaşın imdadına yetişmiş, küçük kardaş da büyük kardaşına derin hicranların ilka ettiği bir aşk-ı lâ-yemûtle sarılmıştı.”

Bakü'nün kurtarılması çok önemliydi. Geniş Türk coğrafyasının merkezinde yer alması bakımından önemli olmanın yanında Ermeni ve Rus kuvvetlerinin merkezi de Bakü'deydi. Ermeni ve Rus kuvvetleri doğudan batıya doğru bütün Azerbaycan'ı işgal etmek maksadıyla Bakü'den hareket etmişti. Bakü'nün kurtarılması, Rus ve Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan'da tamamen mağlup edilmesi anlamını taşıyordu. Bu açıdan Mim. imzalı Hatırat ve Teessürat O Gün ve... Bugün (Yıl: sayı: 17, s. 18-19) başlıklı yazı Bakü'nün kurtarılmasının önemini geniş Türk coğrafyasının birbirine bağlanmasıyla izah eder:

“Evet, yoktan bir hükûmet kuruldu. Bütün dünya onu tanıdı. Şark ve Garp ile siyâsî ve iktisadî münasebata girişildi. İran ve Turan yeni demir hatlarla vasledildi...”

Azerî takma adıyla yazılan Mart Faciası 17-21 Mart 1918, (Yıl: 2, Sayı: 13, s. 6-8) başlıklı makalede de Bakü'nün kurtuluşu geniş Türk coğrafyası bağlamıyla anılmıştır:

“Anadolulu büyük kardaş fedakâr Mehmetçik'in tarihî yardımı ile Bakü'yu istirdat eden Azerî halkı, hiç şüphesiz ki Türkiye'nin değilse de Türklüğün Bakü cephesini düşmanlardan temizlemiş, Azerbaycan istiklalini temin eylemişti.”

Yeni Kafkasya dergisinde birçok yazısı yayımlanan Mehemedzade Mirza Bala da Tarihte Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (Yıl: 2, Sayı: 17, s. 4-8) başlıklı yazıda Azerbaycan Türkleri için Kafkas İslam Ordusu ve bu ordunun komutanlarının Azerbaycan Türkleri açısından taşıdığı manayı ön plana çıkarmıştır:

“Askerî hazırlıktan mahrum bulunan Azerbaycan'ın bu zaman yardımına gelen, Azerî Türklerini umumî Rus-Ermeni katliamlarından halâs eden, yine Anadolu Türkleri oldu. Kahraman Nuri ve Mürsel Paşaların adları tarihler durdukça Azerbaycan'da yaşayacaktır. Fakat kumandan paşalardan ziyade vicdanlara Bakü'deki Türk Mehmetçiklerinin “kardaş mezarı” nüfuz ve tesir etmiş, halkın mukaddes bir ziyaretgâhi makamına geçmiştir. Azerbaycan Türkleri millî ilhamlarını, millî ideal ve ruhlarını Türkiye'den aldıkları gibi bu idealin tatbiki esnasında da muavenet-i müsellahayı dahi Anadolu Türklerinden almış oldular.”

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Yeni Kafkasya dergisi 1923-1927 yılları arasında yayımlanmıştı. Bu tarihler, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetlerinden çok kısa bir zaman sonrasına tekabül eder. Üstelik 1920'de Azerbaycan'da Bolşevikler iktidarı ele geçirmiş, Azerbaycan'ın hayatında yeni ve zorlu bir dönem başlamıştı. Dolayısıyla Yeni Kafkasya sayfalarında Azerbaycanlı siyasetçilerin, münevverlerin en samimi hislerinin dile getirilmiş olması önemlidir. İmzasız yayımlanan 15 Eylül (Yıl:3 Sayı: 21, s. 1) başlıklı yazıda bu samimi hislerle Mehmetçiğin Azerbaycan'daki rolü şu şekilde anlatılmıştır:

"15 Eylül hadisesinden sonra Azerbaycanlı Əliş ile Anadolulu Memiş'in kardeşliği yalnız İstanbul matbuatı ve Bakû gazetelerinin neşriyatı ile değil, Bakû'nun müşterek düşmandan halâsı yolunda beraberce akıtılan mukaddes kanla da teyid olunmuş, Anadolu ile Azerbaycan yalnız ırkî mana ile değil, siyasî mana ile de 'kan kardeşi' olmuşlardır."

Kafkas İslam Ordusu'nun yani "Anadolulu Memiş" in geride bıraktığı şehitler Azerbaycan Türklerinin hatıralarında silinmez izler bırakır. Bu şehitler hatırasına türbeler yapılmış, abideler dikilmiştir. Aynı yazının devamında bu türbe ve abideler hakkındaki hisler şu şekilde dile getirilmiştir:

"Fakat zahiren metruk ve mensi görülen mezarlarında yatan büyük şehitlerin ulvi ruhları rahat olsun. Azerî halkında milliyet ve istiklal aşkı yaşadıkça onların ulvi hatırası da yaşar. Çembere kendinde na-tamam bırakılan 'Şehidler Türbesi', Azerbaycan istiklalinin infisale uğrayan hayatını gösterir sembolik bir abidedir. İstiklalin inkıtasını değil, yalnız muvakkat bir infisalinin tasavvur eden mübariz Azerbaycan, 15 Eylül kahramanlarının mukaddes mezarları üstünde yapıp da na-tamam bırakılan abidenin, günün birinde itmam edileceğine kat'iyetle inanır ve buradaki 'meçhul asker'in de diğer 'meçhul'ler gibi 'malum' olacağını yılmak bilmeyen mücadelesi ile temin eder."

Bakû'nün kurtarılmasından sonraki büyük sevinç ve kaybolmayacak saygıya binaen yapılan türbeler için Azerbaycanlı Ali Kemal imzalı Berlin'de Turan Akademi Cemiyetinde (Yıl: 1, Sayı: 18, s. 9-10) başlıklı yazıda ifade edilen önemli bir bilgiyi de buraya kaydetmeliyiz. Bu yazıda "Azerîlerin Türk tarihinde ilk defa olarak şehitlere mahsus bir türbe yaptırdukları" dile getirilmiştir.

Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'de karargâh kurmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanı birbiriyle doğrudan bağlantılıdır. Kafkasya Türkleri Rusya'da meydana gelen ihtilal ortamını kendi lehine değerlendirip bağımsız bir devlete kavuşmak istiyordu. Bu dönemde Bakû'de Ermeni çeteleri ve Ruslardan müteşekkil kuvvetler de batı istikametine doğru hareket ederek bütün Azerbaycan'ı istilaya girişmişti. Kısaca belirtmek gerekirse ülkenin kaderi üzerinde belirsizlik hâkimdi. Kafkas İslam Ordusu'nun desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı. Mehmedzade Mirza Bala'nın Bakû'nun Kurtuluş Muharebesi 15 Eylül Zafere Münasebetiyle (Yıl: 4, Sayı: 24, s. 2-5) başlıklı yazısı, 28 Mayıs ve 15 Eylül'ü birbirini tamamlayan iki hadise şeklinde izah eder ve bu da 1918 Azerbaycan'ını anlamak bakımından önemlidir:

"Şimdiki Azerbaycan hürriyet ve istiklal mücadelesinin gaye ve hedefini muhtevî ve mübariz Azerî gençliği için bir kurtuluş meş'ali olan 'Azerbaycan Misak-ı Millîsi' istiklal beyanname-i tarihîsinin ilan edildiği 28 Mayıs 1918 tarihini ne kadar yükseltmiş ise 15 Eylül 1918 dahi o kadar büyük ve tarihî ehemmiyeti haiz, mukaddes bir gün olmuştur. Zira 28 Mayıs'ta ilan edilen Azerbaycan istiklali, fiilen 15 Eylül'den itibaren tecessüs etmiş, millî mefkûrenin hayata tatbiki için müsait bir saha, bu günden itibaren meydana gelmiştir."

28 Mayıs'la 15 Eylül arasını dolduran o kanlı istiklal mücadelesi devri olmasaydı ve bu millî istiklal mücadelesi 15 Eylül gibi büyük ve parlak bir zaferle neticelenmemiş olsaydı bugünün mübariz, ateşin Azerî gençliğine ruh ve ilham membanı teşkil eden İstiklal Devri gibi bir devre Azerbaycan tarihinde şüphesiz ki tesadüf etmeyecektik."

* Bu makalede kullanılan alıntı yazılar Prof. Dr. Yavuz Akpınar, Yrd. Doç. Dr. Selçuk Türkyılmaz, Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Özkaya tarafından dört cilt hâlinde yayıma hazırlanan Yeni Kafkasya dergisinin TEAS PRESS Yayınları, 2018, İstanbul baskısından alıntılandı.

** Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi.

1 Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da meydana gelen katliamı ve bu katliamı durdurmaya yönelik çabalar için bkz: Karaköse, Nejd, Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 124-140.

2 Bu katliam 31 Mart 1918'de yaşanmıştır, bu olay yaşandığı zaman Rusya'da Jülyen takvimi kullanılmaktaydı, gün farkının sebebi kullanılan takvimdeki farklılıktır.

3 Stepan Gevorgiyevič Şaumyan, Ermeni asıllı Rus komünist ve Bolşevik lider. (1878-1918)

4 Oral, Atilla, Nuri Killigil, Demkar Yayınevi, İstanbul, 2016. s. 114-118.

5 Süleymanov, Mehman, "Qafqaz İslam Ordusunun Azerbaycan Erazi Bütövlüyü Uğrunda Mübarizesi", Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qafqaz İslam Ordusu (Ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı, 2008, s. 287.

Kaynaklar

Karaköse, Nejd, Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012.

Oral, Atilla, Nuri Killigil, Demkar yayınevi, İstanbul, 2016.

Süleymanov, Mehman, "Qafqaz İslam Ordusunun Azerbaycan Erazi Bütövlüyü Uğrunda Mübarizesi", Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qafqaz İslam Ordusu (Ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı, 2008.

Yeni Kafkasya 1923-1927 (4 cilt) (Ed. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya), TEAS PRESS, İstanbul, 2018.

AZERBAJYCAN EĞİTİM TARİHİNDEN: AZERBAJYCAN CÜMHURİYYETİ TELEBELERİ

Ömer ÖZCAN

17. yy başlarında Rus Çarı Boris Godunov Avrupa'ya öğrenci gönderdi. Modern Rusya'nın temellerini atan ve ülkesinin gelişmesinin eğitimle sağlanacağını düşünen Büyük Petro 1697'de 50 kadar öğrenciyi gemi yapımını öğrenmeleri için İtalya, Hollanda, İngiltere'ye gönderdi. Kendisi de bizzat dört ay tersaneye gidip çalıştı. Bundan sonra Çarlık, komşusu Türk devletlerinden devamlı toprak kazanarak doğuya doğru genişlemesini sürdürdü. Egemenliği altında bulunan Türk uruglarını dinî ve kültürel yönden eritmek gayesiyle özel programlar uyguladı. Nüfus yoğunluğu yüzünden eritmede güçlük çektiği bölgelerin eğitim bakımından gelişmelerini engellemek üzere tedbirler aldı. Bilhassa Azerbaycanlıların yüksek öğretim görmelerini zorlaştırdı. Ancak şahsi izni ile merkezi yönetime yakın olan ailelerin ve devlet yönetimindeki memur çocuklarının üniversitede okumalarına izin verildi. Rusya'nın muhtelif yüksek öğretim kurumlarında okuma imkânı bulan Azerbaycanlı öğrencilerle ilgili olarak arşivler taranıp geniş çaplı bir araştırma yapılmaktadır. Bu araştırma sonuçlandığında Çarlık egemenliğindeki diğer milletlerle Azerbaycanlıların yüksek öğretimden istifade etme oranları ortaya çıkacaktır. Azerbaycan yüksek öğretimdeki açığını Sovyet döneminde de kapatamamış ve sözde eşitlik ilkesine rağmen ezeli düşmanı Ermeniler rejimin krema tabakasını meydana getirmişlerdir.

Elçibey'in yakın mesai arkadaşlarından Prof. Dr. Adalet Tahirzade tarihçi oğlu Oğuztoğrul Tahirli ile birlikte uzun yıllardır üzerinde çalıştığı iki ana konudan biri olan Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde hariç ülkelere yüksek öğrenim görmek üzere gönderilen öğrencilerle ilgili araştırmalarını hacimli bir kitap hâlinde neşretmeye muvaffak olmuştur.¹ Kaynaklarını büyük ölçüde topladığı Azerbaycan Cumhuriyeti milletvekilleri ile ilgili

araştırması ise yazım safhasına gelmiştir.

Genç Azerbaycan devletinin öğrencileri ağırlıklı olarak Almanya ve Fransa'ya göndermesinin özel bir sebebi bulunmaktadır. Türkiye de cumhuriyetin ilk yıllarında öğrencilerini ağırlıklı olarak bu iki ülkeye göndermiştir. Osmanlı'dan itibaren öncelikle Fransız kültürüne yöneliş vardır. Abdülhamit zamanında Almanya ağırlık kazanmıştır. Eğitim dili olarak İngilizcenin önem kazanması II. Dünya Savaşı'ndan sonradır.

Yazarlar girişte eserin muhtevası hakkında özet bilgi vermişlerdir. Faydalandıkları kaynaklar Rusça ve Arap alfabesiyle yazılmış vesikalardır. Kaynaklara hâkimiyetleri çalışmalarının başarılı olmasını sağlamıştır. Vesika kayıtları esas alınmıştır. Zaman içinde isimlerini değiştiren bazı öğrencilerin kullandıkları son isim esas alınmıştır. Eser üç ana bölümden meydana gelmiştir. Tarihi Arayış başlıklı ilk bölümde terimler; bilgi kaynakları; konunun öğrenilmesi tarihi; Azerbaycan yüksek tahsil tarihine umumi bir bakış; 100 öğrencinin harice gönderilmesinin tarihçesi; öğrencilerin seyahat güzergahı; 100 öğrenci; öğrencilerin okuduğu dış devletler; öğrencilerin hayatlarında rol oynamış şahıslar; öğrencilerin Sovyet hâkimiyeti döneminde hayatları; hariçteki öğrenci cemiyetleri başlıklı alt bölümler bulunmaktadır. İkinci bölümde belgelerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde devlet burslu 100 öğrenci ile kendi hesaplarına devlet vasıtasıyla gidenlerle toplam 102 öğrencinin biyografi bilgileri tafsilatlı olarak verilmiştir. Çalışmanın en önemli bu bölümü büyük emekle tekmil edilmiştir. Öğrencilerin bir bölümü Sovyet hâkimiyeti üzerine memleketlerine dönmeyerek Türkiye ve muhtelif ülkelerde hayatlarını tamamlamışlardır. Memlekete dönen öğrencilerden bazıları Stalin dönemindeki aydın kırımında tasfiye veya sürgün edilmişlerdir. Bunların

yargılanma evrakı ulaşılması zor olan KGB arşivlerinde bulunmaktadır. Bu şahısların geride kalan aile fertleri siyasi polise varlıklarını unutturmak gayesiyle mekân ve adres değiştirmişlerdir. Araştırma safhasında sıralamaya çalıştığımız süreçte dağılan şahısların sağ olanlarına ve aile fertlerine herhangi bir kurumun mali desteği alınmadan tamamen ferdi imkânlarla ulaşılmaya gayret gösterilmiştir.

Eserin arkasında kaynaklar bölümü ve oldukça uzun adlara göre düzenlenmiş fihrist bulunmaktadır. Azerbaycan'da basılan bu tip eserlerde görmeye alışık olmadığımız fihrist eserin kullanımını kolaylaştırmaktadır.

I. Bölüm'de eserin hazırlanmasında istifade edilen bilgi kaynakları özetlenmiştir. Öncelikle Azerbaycan'daki muhtelif arşivlerden belgeler derlenmiştir. Rusya'nın Moskova, Sankt-Peterburg, Ukrayna'nın Kiev, Harkov, Odessa, Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivleri taranmıştır. Öğrencilerin okudukları eğitim kurumlarıyla yapılan yazışmalar 1930-1940 yıllarında gerçekleştirilen aydın kırımında haklarında açılmış dosyalar, sorgulama tutanakları, kendi aralarında yaptıkları mektuplaşmalar istifade edilen diğer kaynaklardır. Öğrencilerden tahsilini bitirerek memleketine dönüp maceralı bir yolculukla eşi ve oğlu ile Türkiye'ye gelerek Ankara'da hayatını tamamlayan İsmail Saryal hatıralarını neşreden tek kişi olmuştur.²

Azerbaycan maarif tarihi ile ilgili araştırmalar ve harice gönderilen öğrenciler hakkında şimdye kadar yapılan neşriyatın dökümü verilmiştir. Öğrenci listesinin belirlenmesi, gidecekleri ülkelerden gerekli vizenin alınması, verilecek bursun bir miktarının peşin ödenmesi, tren ve gemi biletlerinin alınmasından sonra ilk katile 14.1.1920'de Bakü'de düzenlenen bir törenle yola çıkmıştır. Törende M. E. Resulzade, siyasi partilerin ve cemiyetlerin temsilcileri konuşmalar yapmışlardır. Uğurlamaya katılanlar arasında Cumhuriyet döneminde mülki idare görev alan, şair Feyzullah Sacit Ülkü'nün de bulunması dikkat çekicidir.³ Ülkü, Azerbaycan'da daha sonra bir süre komünist faaliyetlere iştirak etmiştir.

Öğrenciler İstanbul'da kaldıkları üç gün içinde ağırlandırlardır. İlk günün akşamı 20-25 talebe tar ve teferleriyle birlikte Türk Ocağı'nın davetine gitmişlerdir. Hamdullah Suphi Tanrıöver hoş geldin nut-

ku söylemiş, şarkılar ve şiirler okunmuştur.⁴ Deniz yolculuğundan sonra vardıkları Roma'da Gürcistan sefaretini yetkililerince karşılanmışlardır. 31 Ocak 1920'de Türkiye ve Rusya'ya gidenlerin dışında kalan 78 öğrenci Paris'e ulaşmıştır. Paris Barış Konferansı için şehirde bulunan Azerbaycan Heyeti mensupları onları otellere yerleştirmişlerdir. 7 öğrenci muhtelif okullarda okumak üzere İstanbul'da, 12 öğrenci İtalya'da kalmıştır. Daha sonra öğrenciler Fransa ve Almanya'ya dağılırlar. Öğrencilerin ekseriyeti 1920 yılı sonunda geçinmenin daha ucuz olduğu Almanya'da toplanmışlardır.

Azerbaycan'da komünist hâkimiyetiyle öğrencilerin burslarının ödenmesinde güçlükler başlamıştır. Neriman Nerimanov döneminde aksamalara rağmen burslar ödenmiş, haricte münasebetlerin merkeze alınmasından sonra Moskova bursların miktarını azaltmağa, Azerbaycan hesabına harice Rus ve Ermenileri okumağa göndermeye başlamıştır. Bazı öğrenciler basit sebeplerle geri çağırılmıştır. Eserde burs yetersizliği sebebiyle öğrencilerin gönderdikleri çok sayıda şikâyet mektubundan örnekler bulunmaktadır. Öğrencilerin sıkıntıları İstanbul'da Resulzade'nin çıkardığı Yeni Kafkasya'nın sayfalarına yansımıştır. Ekonomik sebeplerle bazı öğrenciler yurda dönüş izni verilmesini talep etmişlerdir. Bir öğrenci intihar etmiş, İstanbul'daki Azerbaycan konsolosu Yusuf Vezir Çemenzemini'nin kardeşi, Siyasi İlimler Fakültesi mezunu Miri Bey Vezirov verem hastalığına tutularak Paris'te vefat etmiştir.

Tahsillerini bitirerek her türlü tehlikeyi göze alıp vatana dönen öğrencilerden bir kısmı 1937-1941 arasında 'vatan haini', 'halk düşmanı' suçlamalarıyla uzun süreli hapse mahkûm edilip Sibirya, Kuzey Kazakistan ve Orta Asya'nın muhtelif bölgelerine sürgün edilmiş veya kurşuna dizilmişlerdir. Sürgün süresini tamamlayanların uzun yıllar Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde yaşamalarına izin verilmemiştir. Harice tahsile gönderilen öğrencilerden 41'i bu şekilde tasfiye edilmiştir. Sadece 15 öğrenci tasfiyeden yakasını kurtarabilmiştir. Ata yurduna dönen 6 öğrenci sonraki yıllarda fırsat bulduklarında ülkelerini terk edip hayatlarını kurtarmışlardır.

Eserin II. Bölümü olan Belgeler kısmında muhtelif arşivlerde bulunan belgeler, 1920-1930'lu yıl-

lar matbuatında özellikle muhaceret matbuatında çıkan 93 makale ve haber örneği bulunmaktadır. Rusça, Arap alfabesiyle yazılan belgelerin asıllarıyla birlikte tercüme ve çevrimyazıları birlikte verilmiştir.

III. Bölüm'de alfabetik sırayla bütün öğrencilerin biyografileri bulunmaktadır. Öğrencilerin aile fertleriyle ilişki kurulduğundan bilgiler bol resimle zenginleştirilmiştir. Çarlık döneminde kamu yönetiminde kullanılan önemli belgelerden doğum şehadetnameleri kimlik bilgilerinin hatasız tespitini sağlamıştır.

Öğrencilerden Türkiye ile yakın alakalı olanlar vardır. Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğunda Türkiye'den gelen öğretmenlerden Bosnalızade Muhammet Raşit Mustafa oğlu Gence'de görevli iken müracaat ederek harice gidenler arasına alınmış, Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okumuştur. Okulu bitirip Azerbaycan'a dönmediğine göre Türkiye'de kalmış olmalıdır. Türkiye'deki hayatı hakkında malumat elde edilememiştir.⁵ Berlin Ziraat Ali Ziraat Mektebi'nde okuyan Mirza Göygöl'ün de öğrenim sonrası yolu Türkiye'ye düşmüştür. Tohum ıslahı üzerine doktora yapan ve Almanya'da çalışmaya başlayan Göygöl, 1926'da Türkiye'ye gelerek Tarım Bakanlığı'nda ihtisas üzere çalışmıştır. Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü'nde müdür olarak yıllarca çalışmış, birçok eser neşretmiştir. Azerbaycan Başbakanı Nesip Yusufbeyli'nin İsmal Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı ile yaptığı evlilikten olan kızı Zöhre Hanım'la evlenmiştir. 1969'da eşi ile birlikte memleketini ziyaret etmiştir.⁶ Dr. Hamit Halil Ataman, Almanya'da tıp tahsilini bitirdikten sonra 1934'te Türkiye'ye gelmiş ve ihtisas yapmıştır. 1947'de Türkiye'ye dönen Resulzade'ye yakın olmuş, 1949 kurulan Azerbaycan Kültür Derneği'nin uzun yıllar başkanlığını yapmıştır.⁷ Almanya'da mühendislik tahsili yapan Hilal Münşi de memleketine dönmeyip haricte Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda hayatının sonuna kadar mücadele etmiştir. Kısa süre yaşadığı Türkiye'nin dışındaki bütün hayatı Almanya'da geçmiştir. Resulzade'nin mesai arkadaşlarından olmuş, Azerbaycan muhaceret matbuatından İstiklal ve Kurtuluş'un neşriyatına iştirak etmiştir. Hayatı hakkında en tafsilatlı bilgi eserde verilmiştir.⁸ Yazarların, Münşi'nin oldukça tafsilatlı biyografisindeki bir değerlendirmelerine katılmadığımızı belirtmek gerekiyor. Eserde anti-komünist olarak Ruslar dâhil bünyesindeki bütün milletlere yıllarca kan kusturan Sovyet rejimi hakkındaki, gönülden desteklediğimiz yorumlar dışında tarafsız

kalmaya özen gösterilmiştir. Sovyetler, II. Dünya Savaşı sonunda Promete evrakını Polonya'dan Moskova'ya götürmüşlerdir. Burada Promete merkezine muhtelif bölgelerden gönderilen raporlar ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Kırım Türklerinin siyasi muhacereti ile ilgilendiğimi bilen bir dostumuz arşivden bazı belgeleri bize göndermişti. 1937 tarihinde Promete'nin sorumlularından Polonyalı Y. Skarjinski için Hilal Münşi hakkında düzenlenen raporun Resulzade'ye ait olabileceği ihtimali olduğu belirtilmiştir.⁹ Münşi, Promete'nin yönetim kadrolarında görev almamış, teşkilatta Azerbaycan için ayrılan postlarda Mustafa Vekilli, Ali Azerteğin oturmuşlardır. Promete'nin mali desteğiyle Resulzade'nin sorumluluğunda çıkan İstiklal, Kurtuluş, Bildiriş, Odlu Yurt, Azeri Türk gibi organlarda yazan, redaktörlük yaptıkları için para alan şahıslar onun maiyetinde olduklarından haklarında olumlu olumsuz bir değerlendirme yapması düşünülemez. Resulzade, mücadele arkadaşlarının kapasitelerini, ilişkilerini muhakkak iyi biliyordu. Münşi, Alman vatandaşı olarak Türkiye'de Almanya'nın siyasi temsilciliklerinde bir süre matbuat görevlisi olarak bulunmuştur.

İsmail Saryal, Almanya'da elektrik mühendisliği tahsili yapmış, Alman eşiyle memleketine dönmüş, Bakü'de belediyede işe girmiş, teknik okullarda ders vermiştir. Hayatlarının tehlikeye gireceğini anlayınca 1929 sonbaharında gizlice Güney Azerbaycan'a kaçmış, oradan Türkiye'ye geçmiştir. Arkasından yeni doğum yapan eşi, gelecekte ODTÜ Rektörlüğü yapan oğlu Nuri Saryal ile deniz yolu ile İran'ın Reşt şehrine geçmiş ve Türkiye'ye gelmiştir.¹⁰ Saryal ailesi hakkında tafsilatlı bilgi verilmiştir.

Tahirzade ve oğlu, aslında bir kurumun altından kalkabileceği işi birlikte başarılı olarak sonuçlandırmışlardır. Ortaya konulan eser ansiklopedik bir çalışmadır. Türkiye'de örneğinin olmadığı söylenebilir. Memleket sevgileri, cumhuriyetin Azerbaycan'a kazandırdığı değerlere saygıları netice almalarını kolaylaştırmıştır. Canıgönülden tebrik ediyoruz.

1 *Azerbaycan Cumhuriyeti Telebeleri Tarixi Arayış*. Belgeler. Yaşamlar, 2016, 1222 s. Eserin künyesinde basıldığı yer işaret edilmemekle birlikte İstanbul'da neşredildiğini biliyoruz.

2 İsmail Saryal, *Baku Rüzgarı*, Ankara 1998

3 Tahirzade, s.80

4 Tahirzade, s.86

5 Tahirzade, s.440

6 Tahirzade, s.612

7 Tahirzade, s.764

8 Tahirzade, s.850

9 Tahirzade, s.866

10 Tahirzade, s.996

TÜRK OCAKLARI, TÜRK YURDU VE AZERBAYCAN

Mehmet Emin Resulzade
Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100. Yaşı Münasebetiyle

Nazım MURADOV*

Giriş

Türk Ocakları ve Türk Yurdu, tesis edildiği ilk günden itibaren, kurumun ve ülkenin içinde bulunduğu oldukça zor şartlara bakmaksızın Türk millî kültürüne, gelenek ve göreneklerine, Türk vatanına hatta Türkiye'nin siyasi sınırları dışında kalan Türk yurtlarına, adına layık bir şekilde sahip çıkmış, "*Türklük kimliğini dışlayan, kavim bilincini tutup dışarı atan Osmanlı zihniyetine karşı motivatör bir unsur olarak devreye girmiştir.*"¹ Fikir babaları arasında Gaspıralı İsmail Bey'in de bulunduğu *Türk Yurdu ve Türk Ocakları*, "ilk milliyetçi teşkilat", "Türk Dünyasında bugün ihtiyacımız olan tefekkür alanını vücuda getiren", "... kaliteli entelektüel birikimi elimizde bulduran"² bir mektep olma özelliğini tarihi boyunca korumuş ve üstlendiği bu görevi şerefle taşımıştır.

1. "Ocak" ve "Yurt" kavramları üzerine

İnsanoğlunun en temel ihtiyaçları *beslenme, barınma, giyinme* (hatta üreme) ile ilgili olduğundan, dilimizde "ocak" ve "yurt" kavramlarını karşılayan çok anlamlı (polisemantik) "ocak"³ ve "yurt"⁴ sözcüklerinin içerdiği anlamların da genelde olumlu kullanıldığını görüyoruz.⁵

Ünlü Türkmen dilcisi Doç. Dr. Yusuf Azmun, Türkmenistan'da "*yüwirt / yüwürt*" şeklinde söylenen *yurt* kelimesinin etimolojik olarak iki unsurdan oluştuğunu, eski şeklinin *yüg ur-* [kanat vur-] olup zamanla *yügür-* fiiline dönüştüğünü, ardından fiilden isim yapan *-t* eki alarak *yügürt* olduğunu ve sonraki aşamada *yüwürt'e*, ondan da *yurt'a* dönüştüğünü yazıyor. Azmun'a göre bu kelimenin gelişim aşamaları şöyle olmuştur: *yüg ur- > yügür- > yügürt-t > yüwürt > yu:rt / yurd*".⁶

Rusya Bilimler Akademisi'nin kolektif yayını olan ünlü *Drevnetyurkskiy Slovar*'da da "yurt" sözüyle ilgili anlamlar, Eski Türkçeye ait metinlerden hareketle açıklanmıştır.⁷ Dolayısıyla, "ocak" ve "yurt" kavram-

larının etnografik değeri, onların manevi-kültürel değerlerinin de benimsenmesini hızlandırmış, hele onlar yaklaşık 110 yıl önce "Türk Derneği", "Türk Yurdu" ve son olarak da "Türk Ocakları" şeklinde ortaya çıkınca, büyük Türk milleti açısından olmazsa olmaz bir değere çevrilmiştir. Tarih ve kültürümüz açısından kutsal sayılan bu kavramlardan ikincisinin tekil, üçüncüsünün ise çoğul kullanımı da manidardır, zira engin Türk Yurdu'nun her tarafı Türk ocakları ile doludur...

2. Türk Ocakları, Türk Yurdu ve Türk Dünyası Büyükleri

Türk Ocakları ve *Türk Yurdu*, sadece Osmanlı'nın son dönemindeki entelektüellerin değil, Osmanlı toprakları dışından –özellikle Rusya İmparatorluğu'ndan gelen Türk aydınların da buluşma yeri olmuştur. Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Bey (Turan), Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade bu aydınlardan sadece birkaçıdır. Ünlü sosyolog, felsefeci, gazeteci, şair ve Türkolog Ziya Gökalp'in, millî Edebiyat'ın öncülerinden biri olan Mehmet Emin Bey'in (Yurdakul), ünlü eğitimci ve hariciyecisi Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) de bu aydınlar arasında bulunması, İstanbul Türk Ocağı'nı ilgi odağı hâline getirmiştir. Yani burası tam bir kültür muhitidir.⁸ Burada, bu çevrenin kuzeyinden (Kırım'dan) ve güneyinden (Kıbrıs'tan) birer Türk büyüğünün –üstelik aralarından 90 yıl geçtikten sonra- onun hakkındaki fikirlerini hatırlatmakla yetinecek, Türk Ocakları ve *Türk Yurdu*'nun büyük Türk milleti için vazgeçilmez bir değer olduğunun altını çizmeğe çalışacağız.

2.1. Türk Ocakları, Türk Yurdu ve Gaspıralı İsmail Bey: Türk Ocakları'nı ve *Türk Yurdu* dergisini rağbetle karşılayan "dış Türkler"ın başında Gaspıralı İsmail Bey gelmektedir. Türk Ocakları'nın fikir babalarından olan İsmail Bey, daha *Tercüman* gazetesinin 17 Sent-yabr [Eylül] 1910 / 26 Ramazan 1328 tarihli 38. sayısındaki "İki Büyük Şair" yazısında merhum Namık

Kemal üzerinde uzunca durduktan sonra genç Mehmet Emin'e (Yurdakul'a) iltifatta bulunur, onu sade Türkçe yazması için daha da motive eder.⁹ Gaspıralı, 09 Dekabr [Aralık] 1911 tarihli *Tercüman*'daki "Efendiler! Lisan Gerek Lisan!" adlı yazısında da yine Namık Kemal ve Mehmet Emin'in etkisinden söz eder.¹⁰

Gaspıralı İsmail Bey, 63 yıllık hayatının sonuna doğru, İstanbul'daki tesir gücüyle Hamdullah Suphi (Tanrıöverleri), Mehmet Emin (Yurdakulları) âdetâ büyük bir davanın neferleri olarak yetiştiriyor, otuz yıldan beri taşıdığı Türklük bayrağını onlara devretmek için acele ediyordu. 1911'de bir sene sonra tesis edilecek *Türk Ocakları*'nın ilk başkanlığına Mehmet Emin Bey'in (Yurdakul) seçilmesi, Türk Ocakları'na üç dönemde toplam 35 yıl boyunca başkanlık yapacak olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) de kendisini Gaspıralı Mektebi'nin mensubu sayması,¹¹ bir tesadüf değildi. Gaspıralı İsmail Bey Türk Ocakları'nın kurucularından olan Mehmet Emin Bey ile Hamdullah Suphi'ye yazdığı bir mektupta ise Türk dünyasının geleceğiyle ilgili kaygılarını ve yapılması gereken işleri dile getirmişti.¹²

Gaspıralı, İstanbul'a son (1914) seyahatinin ardından kaleme aldığı "Bugünkü İstanbul" yazısında (*Tercüman*, 05 Temmuz 1914 / 25 Şaban 1332, Sayı 146) ziyaret ettiği Türk Ocakları'nı, *Türk Yurdu* dergisini şöyle anlatır: "*Türk Ocağı namıyla malûm cemiyet, az vakitte büyük muvaffakiyete nail olmuş bulunuyor. Lisana, edebiyata, maarife ve Türklerin her cihet terakki ve teâlisine hizmet etmek üzere tesis edilmiş "Ocak", her sınıf ahaliden 2000 miktarı azaya maliktir... Ocağın asıl matlabı olan "ölmek-dirilmek" fikri ve niyeti, her türlü insanları ocak başında birleştirmiş bulunuyor.*"¹³

2.2. Rauf Denktaş, Türk Ocağı'nda: Türklük tarihine adını yazdıran Türk büyükleri Türk Ocakları'ndan övgüyle söz etmişlerdir. Bizim de bizzat dinleme şansını yakaladığımız bu büyüklerden biri – KKTC Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın Türk Ocağı'ndaki uzunca konuşmasında, bu mukaddes ocağı güzel bir şekilde tarif eden şu sözler de vardı: "... *Türk Ocakları, Türk insanının milliyetçi ruhunu, yılmazlığını, millî konularda kararlılığını, bayrağı düşürmemek görevini ve Türk insanının o vefa duygusunu temsil etmeyi bilmiş, hepimizi, her temasımızda millî davanın, yüce milletimizin, tarihimizin yeni bir sayfası ile aydınlatan, heyecan veren bir kuruluştur. Bunu uzun yıllar devam ettirebilmenin büyük anlamı vardır. Bu da zannederseniz Türk milletinin tüm bu hasletlere susamışlığını gösterir. Türk milletinin bağrından kopan siz kardeşlerimin bugün bana da bu fırsatı vermiş ol-*

manız nedeniyle sizlere en içten duygularla teşekkür ediyorum."¹⁴

3. Türk Ocakları, *Türk Yurdu* ve Azerbaycan-Mehmet Emin Resulzade

Türk Ocakları ve *Türk Yurdu*'nun ister Türkiye isterse de Türk dünyası kültür ve tarihindeki rolü hakkında burada söz etmeyeceğiz. Türk Ocakları'nın son 107-108 yıllık tarihimizdeki önemli rolü ve tarihi misyonu hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler Prof. Dr. Orhan Türkdoğan'ın "Takdim" adıyla yayımlanmış değerlendirme yazısını okuyabilirler.¹⁵ Biz burada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tesis belgesi olan Azerbaycan millî İstiklal Beyannamesi'ni hazırlayıp onu dünyaya duyuran Azerbaycan millî Şurası Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin, Türk Ocakları ve *Türk Yurdu* ile ilişkisinden kısaca söz etmek istiyoruz.

Azerbaycan Cumhuriyeti kurucu heyeti başkanı [Kurucu Cumhurbaşkanı] Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye hayatı, *Türk Yurdu* dergisi ve *Türk Ocakları* ile bağlıdır. Onun Türkiye'de kaleme alıp yayımlattığı ilk yazı dizisi olan İran Türkleri¹⁶ makalesine yer veren de, aynı zaman diliminde "Cemaleddin Afgani'nin Hindistan'da basılmış 'Makalât-ı Cemaliyye'sinde[ki] 'Vahdet-i Cinsiye Felsefesi'nin ["Millî Birlik Felsefesi" eserinin] Farsçadan Türkçeye çevirisini" yayımlayan¹⁷ da *Türk Yurdu* dergisidir.¹⁸ Resulzade, hayatının sonuna doğru (demek ki vefatından birkaç gün önce)¹⁹ yine *Türk Yurdu* dergisinde yayımladığı "Edebî Bir Risale [I-II]" yazısıyla, son nefesine kadar Türk Ocakları ve *Türk Yurdu*'na bağlı olduğunu kanıtlamıştır. Şehriyar'ın *Haydarbaba'ya Selam* şiiri hakkındaki bu değerlendirme yazısı, aynı zamanda Türkiye ve Azerbaycan Şehriyar-şinaslığı'nın [Şehriyar Araştırmaları'nın] temellerini atan²⁰ ciddi bir bilimsel araştırma-inceleme çalışmasıdır.²¹

M. E. Resulzade, Türk Ocakları'na ruhen yakın olduğunu 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan ettiklerinden sonra da dile getirmiştir. Resulzade, Darülfünun müderrisi (üniversite öğretim üyesi) Halim Sabit Bey'in Kafkasya Müslümanlarının siyasi fırka (parti) ve cereyanları üzerine kendisine yönlendirdiği soruyu yanıtlarken kurucusu ve başkanı olduğu iktidardaki Müsavat Partisi'ni *Türk Ocakları* ile karşılaştırarak şöyle diyor: "*Türkiye'deki Türk Ocakları'nın programına siyaset dahi ilâve etseniz hemen Müsavat fırkası hakkında bir fikir edinebilirsiniz.*"²²

Resulzade, aynı yazıda *Türk Yurdu* dergisinin (edebiyatta da Mehmet Emin Yurdakul'un) Kafkasya'daki etkisinden söz ediyor ve özellikle Balkan Savaşı'nın Türkiye'deki Türkcülük akınına güçlendirdiğini ima ederek şunları söylüyor: "... Hüseyinzade

Ali Bey Efendi Bakü'de neşredilen *Füyuzat*'ı ile '*Türk kanlı, İslâm itikatlı ve Frenk kıyafetli olalım!*' derken daha sârih bulunan '*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak!*' düsturunu²³ ilham etmek istiyordu. Her ne kadar Ahmed Bey (Ağaoğlu) ile Ali Bey (Hüseynzade Turan), Türkleri telkin ediyorlardı ise de aşikâr Türkçülük etikleri yoktu.²⁴ Bu fikir sonradan kuvvet bulmaya başladı. *Türk Yurdu*'nun yurtçuluğunun Kafkasya üzerine tesiri oldu. Nihayet *Açık Söz*²⁵ gazetesi yevmî gazete olmak üzere Kafkasya'da Türkçülük cereyanının vasıta-yı neşri efkârı bulundu. Birçok genç şair ve muharrirlerimiz Türkçülük mesleğinin müridi kesildiler. Mehmed Emin Bey (Yurdakul), Türkçesini herkes taklide başladı. Bu yolda Cevat Bey (Ahmet Cevat) nâm genç bir şairimizin *Koşma* nâmıyla neşrelediği numuneler, parmak usulü (hece vezinli) şiir yazmada Azerbaycanlı Türklerin muvaffakiyetlerini gösterir."

M. E. Resulzade ve dava arkadaşlarının 1 Mart 1929 – Temmuz-Ağustos 1931 yıllarında İstanbul'da (toplam 31 sayı) çıkardığı *Odlu Yurt* dergisi²⁶ ile günlük olarak (toplam 54 sayısı) yayımlanmış *Odlu Yurt* bülteni de başta *Türk Yurdu* dergisinin, ardından da daha siyasi olan, 95 sayısı çıkmış *Yeni Kafkasya*²⁷ (1923-1927) ve *Azerî Türk*²⁸ (1928-1930) dergilerinin devamı niteliğindedir.

M. E. Resulzade'nin, dört [I. Tarihe Bir Bakış; II. Rus İstilasından Bugüne; III. Azerbaycan Cumhuriyeti; IV. Dağıstan Cumhuriyeti] bölümden oluşan ve Yusuf Akçura'nın, Türk Ocakları Merkez Heyeti adına hazırladığı *Türk Yılı* kitabında bulunan "Kafkasya Türkleri" adlı geniş makalesi (s. 474-552)²⁹ de yine Türk Ocağı ve *Türk Yurdu* yayınları arasında yer almaktadır.³⁰

Resulzade 1930'da Paris'te Rusça verdiği bir konferansta "Panturanizm" in tarihini özetlerken Türkçülükten, Ziya Gökalp'ten, Yusuf Akçura'dan, *Türk Ocakları* ve *Türk Yurdu*'ndan da söz etmiştir.³¹ Mehmet Emin Bey'in bu konferansındaki konuşmalarından hareketle şunları söyleyebiliriz: **1)** *Türk Yurdu* dergisi, Resulzade'nin yazılarına yer vermekle onun başkent İstanbul'da, dönemin Osmanlı topraklarında, aynı zamanda Türk dünyasının diğer coğrafyalarında tanınmasını sağlamıştır; **2)** *Türk Ocakları*'nda ve *Türk Yurdu* dergisinde tanıştığı aydınların, -Ziya Gökalp başta olmakla- onun entelektüel yönüne, siyasi görüşlerinin netleşmesine büyük katkıları olmuştur;³² **3)** Resulzade'nin belli bir ölçüde sosyalist ve daha çok sosyal-demokrat kişilikten milliyetçi bir fikir adamına dönüşmesinde *Türk Ocakları* ile *Türk Yurdu*'nun rolü büyüktür;³³ **4)** Ziya Gökalp, Türkiye

Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'yı (Atatürk'ü) etkileyip aynı zamanda Cumhuriyet'in fikir babası olmadan önce Resulzade'yi etkileyip Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tesisinde gıyaben bile olsa fikir babalığı yapmış, ağırlıklı olarak Resulzade'nin, üzerinde işleyip şekillendirdiği Millî Azerbaycan ideolojisinin de ilham kaynağı olmuştur. Resulzade'nin, "... [İstanbul'dan] Bakü'ye avdet ettim. Matbuat, lisan meselesi ile meşgul idi. Bu meselede Ziya [Gökalp] nazariyesinin müdafii oldum. Türkçülüğü terviç için Harb-ı Umumi esnasında tesis eylediğimiz *Açık Söz* gazetesinin başına Ziya'nın se-pâye-i tefekkürünü [*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak!*] bir deviz olarak koyduk. ... bu deviz Türkçülük ve Halkçılık umdeleri üzerine teşekkül eden milliyet-perver Müsavat Fırkası'nın program mukaddimesinde yer buldu. Nihayet, Azerbaycan ilân-ı istiklal ediyordu. ... Azerbaycan Türklüğü bu istiklalini termiz edecek [sembolleştirecek] bayrağa asrî mefkûresi ile mütenasip bir mânâ vermek istiyordu. Bu mânâyı hemen '*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak!*' mefhumlarında buldu. Bayrağını mavi, yeşil ve al renkli kumaşlardan yaptı. / Görünüyor ki Ziya Bey'in yalnız Türkiye siyasiyatı üzerine değil, Azerbaycan efkâr-ı siyasiyesi üzerinde dahi kat'i tesirleri olmuştur." vb. sözleri,³⁴ bu etkiyi açıkça ortaya koymaktadır. **5)** Resulzade'nin, 25 Ekim 1924'te vefat eden Ziya Gökalp'in defni sırasındaki konuşmasında söylediği "... Ziya Bey, Türkçülük mefkûresini Türkiyecilik şeklinde anlamıyordu. Türklük yalnız Türkiye'ye münhasır olmadığı gibi Türkçülük de Türkiyecilik değildir. Bütün Türk ülkeleri ile beraber Azerbaycan Türkleri de millî mefkûre ateşi ile tutuşmuşlardır... Bizden – mefkûrenin tahakkukunu çeşm-i hasret ve ümitle bekleyen istilâ-zede Türklerden sana, ey mübeşşir-i hürriyet, ey büyük ölü, binlerle rahmet ve ihtiram!" sözleri,³⁵ Ziya Gökalp etkisinin bir diğer kanıtıdır; **6)** Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kuran, millî üç renkli bayrağı göndere çeken Azerbaycan gençliğinin de Ziya Gökalp yolunu sonsuza dek devam ettireceğinin kanıtı ise asla ümitsizliğe kapılmayan Resulzade'nin "*Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!*" inancıdır; **7)** Resulzade, 1930 yılında Paris'teki konferansında da *Türk Ocakları* ve *Türk Yurdu* mensubu Ziya Gökalp'in sosyolog yönlerini hatırlatmış ve *Türkçülüğün Esasları* eserinin kısa değerlendirmesini yapmıştır.³⁶

Resulzade'nin, *Asrımızın Siyavuşu* eserindeki "İstanbul Yurtçuları [*Türk Yurdu* dergisi mensupları] bu sloganları (*Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak!*) teorik şekilde yaymaktayken, Azerbaycan Türkleri bunu siyasi bir felsefe olarak kabul ederek kurdukları

rı millî siyasi partinin [Müsavat'ın-A.B.] prensibi ilan ettiler..." sözleri,³⁷ Türk Adem-i Merkezîyet Millî Müsavat Partisi üyelerine göre daha apolitik olan *Türk Ocakları*³⁸ mensuplarının (ve Müsavatçıların) bu kavramlara münasebetlerindeki ideolojik farklılıkları da ortaya koymuştur.

Sonuç

18 Ağustos 1911'de kurulan Türk Yurdu Derneği'nin altı üyesinden (Akil Muhtar, Mehmet Emin, A. Hikmet, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Ali Bey Hüseyinzade) ikisinin Azerbaycan Türkü olması, sırasıyla Türk Derneği'nin, Türk Yurdu Derneği'nin, Türk Ocakları'nın, *Türk Yurdu* dergisinin ve Türk Yılı (bülteninin) Azerbaycan ile etle tırnak gibi iç içe olduğunun göstergelerinden sadece bir tanesidir. *Türk Yurdu*'nda yazıları yayımlanan Azerbaycanlı aydınlardan biri de Ali Bey Hüseyinzade'dir. Türk Ocakları'yla birleştikten sonra da Hüseyinzade'nin bu kurum ile ilişkileri sürmüş, 1918'de Türk Ocakları'nın Hars ve İlim Heyeti üyesi olarak çalışmıştır.³⁹ Hüseyinzade Ali Bey, "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak!*" prensiplerini de Ziya Gökalp'ten de önce ilk kez ortaya atan, dolayısıyla Gökalp'i etkileyen kişidir.⁴⁰ Hüseyinzade, meşhur "Hâl-i Vatan" (diğer adıyla "Yurt Kaygusu") şiirini de *Türk Yurdu* dergisinin 1329 / 1911 yılına ait 1. sayısında yayımlatmıştır.

1911'de Türkiye'ye gelir gelmez *Türk Yurdu* dergisi çevresine kendisini kabul ettiren; Türkiye'deki ilk yazılarını *Türk Yurdu*'nda yayımlatan; 1913'te vatani Azerbaycan'a dönüp İkbâl, *Yeni İkbâl*, Şelale vd. dergi ve gazetelerde *Türk Yurdu* çizgisinde etkili yazılar

yayımlayan; kısa zaman sonra liderliğine geçtiği Müsavat Partisi'ni Türk Ocakları'nın siyasileşmiş kurumu hâline getiren; 1915'te tesis ettiği *Açık Söz* gazetesinde aynı prensipleri sürdüren; üç sene sonra ilan edeceği Azerbaycan İstiklal Beyannamesi'nin maddelerini sembolik bir dille bu gazetenin ilk sayısının satır aralarına yerleştiren ve 28 Mayıs 1918'de dava arkadaşlarıyla birlikte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni ilan edip millî istiklal düşüncesini taçlandıran Mehmet Emin Resulzade'nin (1884-1955) de bu millî kurumlara ilgili görüşleri, sadece bu küçük çalışmada dile getirilenlerle sınırlı değildir. Bu, oldukça geniş bir konu olup ciddi araştırmalar talep etmektedir.

Türk Ocakları ve *Türk Yurdu*, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100. yılını kutlamada en büyük hak sahiplerinden biri belki de birincisidir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 100. yılıyla ilgili yazılara yer vermesi, *Türk Yurdu*'nun aynı zamanda Azerbaycan Türklerine bir vefa borcudur.

Cumhuriyetimizin 100 yaşını Resulzadelerin, Ağaoğulların, Hüseyinzadelerin makaleler yazdığı *Türk Yurdu*'nun sayfalarında kutlamak ise bizim için hem büyük bir şeref hem de tarifi imkânsız bir mutluluk nedenidir... Bizlere bu imkânı 107-108 yıldan beri sağlayan Türk Ocakları'na, *Türk Yurdu* dergisine teşekkür ediyor, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100 yaşını canı gönülden kutluyor, yazımızı büyük önderimiz Mehmet Emin Resulzade'nin hasret ve ümit dolu şu sözleriyle tamamlıyoruz:

Sen bizimdin, bizimsin, durdukça bedende can
Yaşa, yaşa, çok yaşa, ey şanlı AZERBAJCAN!..

* Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / KKTC / nmuradov@eul.edu.tr

1 Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, "Takdim", Bursa Türk Ocağı – 1913-1915, Haz. Dr. Celil Bozkurt, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 2, Aralık 2013, s. 21

2 "Türk Ocakları Genel Başkanı Nuri Gürgür'ün Konuşması", *Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri - Bildiriler*, Türk Yurdu Yayınları (Yay. haz. C. Bayram – İ. Türkoğlu – F. Baloğlu), İstanbul, 2001, s. 15

3 Türkçe Sözlük'te "ocak" kelimesinin 11 anlamı açıklanmıştır (*Türkçe Sözlük*, II. c., s. 1668-1669)

4 İlginçtir ki "yurt" kelimesinin de Türkçe Sözlük'e yansıyan anlam sayısı 11'dir (*Türkçe Sözlük*, II. c., s. 2473)

5 *Drevnyurkskiy Slovar*, Leningrad, Nauka, 1969, s. 362; *Türkçe Sözlük*, II. c., TDK Yay. 1998, s. 1668-1669

6 Yusup Azmun, *Söz Kökümüz – Öz Kökümüz*, Gün neşriyatı, Stokholm, 2016, s. 48-51

7 *Drevnyurkskiy Slovar*, Leningrad, Nauka, 1969, s. 282

8 Bkz. Yavuz Akpınar, "Mehmet Emin Resulzade'nin (1884-1955) Hayatı ve Eserlerine Genel Bir Bakış", Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017 (XIII+398 s.), s. 6-7

9 İsmail Gaspıralı, "İki Büyük Şair", *Seçilmiş Eserleri 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*, Neşre hazırlayan: Yavuz Akpınar, Ötügen Yayınları, (3. Basım), İstanbul, 2017, s. 162-164

10 age, s. 166-171

11 Hamdullah Suphi, "Ben Onu Gördüm", *Türk Yurdu*, İstanbul, 27 Teşrin-i Sani 1330, (I. Seri), VI. Cilt, Sayı 12 (72), s. 2402-2404

12 İsmail Gasprinski, "Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu", İstanbul, 27 Teşrin-i Sani 1330, *Türk Yurdu (1. Seri)*, VI. Cilt, Sayı 12 (72), s. 2404-2405

13 İsmail Gaspıralı, "Bugünkü İstanbul", *Seçilmiş Eserleri 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*, s. 368-369

14 "KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın Konuşması", *Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri - Bildiriler*, Türk Yurdu Yayınları (Yay. haz. C. Bayram – İ. Türkoğlu – F. Baloğlu), İstanbul, 2001, s. 19

15 Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, age, s. 15-27

16 *Türk Yurdu*'nun altı sayısında tefrika edilmiş bu yazıların künye bilgileri ve tam metinleri için bkz. Mehmed Emin Resulzade, İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları), Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sebahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1993; N. Yağublu da *Türk Yurdu*'nda çıkan yazıların 7 olduğunu söylüyor ve künyelerini şöyle veriyor: **İstanbul "Türk Yurdu" jurnalı**, 1. İran Türkleri. No: 4, 1911; No: 2, 6, 9, 10, 12, 24, 1912 (Yağublu, 2015, s. 91). Resulzade'nin *Türk Yurdu*'ndaki yazıları derginin 6 sayısında çıkan İran Türkleri yazısıyla Cemaleddin Afganî'den tercüme ettiği bir yazıdan oluşmaktadır.

17 Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade'ni Türkiye'deki Hayatı, Faliyetleri ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü [TKAE] Yayınları: 144, Seri: IX, Sayı A.4, Ankara, 1995, s. 9; Mehmed Emin Resulzade – Bibliyografiya (Azerbaycan dilinde), Neşre hazırlayan: Nesiman Yağublu, Bakü, 2015, s. 34; Yavuz Akpınar, "Mehmet Emin

- Resulzade'nin (1884-1955) Hayatı ve Eserlerine Genel Bir Bakış", Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, s. 7
- 18 Mehmed Emin Resulzade – *Bibliyografiya*, 2015, s. 34
- 19 Resulzade, 6 Mart 1955'te vefat ettiği için *Türk Yurdu*'nun Şubat 1955 sayısında çıkan son yazısını bizzat dergiden okuyup okumadığını bilmiyoruz.
- 20 Nazim Muradov, "Şehriyar'ın 'Heyderbabaya salam' poemasında dilde qenaet qanunu modeline uygun yapılar hakkında", *Azerbaycan Şerqşünaslığı, Elmi-Kütlevi Jurnal, No 2 (6), 2011, Şehriyar – 105 Xüsusi Buraxılış*, s. 50-57, AMEA Şerqşünaslıq İnstitutu, Bakü, 2011
- 21 "Edebî Bir Risale" [I. Kısım], *Türk Yurdu* dergisi, Ocak 1955, Sayı: 240, s. 526-530
- "Edebî Bir Risale II" [II. Kısım], *Türk Yurdu* dergisi, Şubat 1955, Sayı: 241, s. 607-613
- 22 "Millî Meseleler - Azerbaycan Heyet-i Murahhasası Reisi Resulzade Emin Bey'in Mühim Beyanatı", *Yeni Mecmua*, No: 54, 25 Temmuz 1918, s. 26-28. İstanbul
- 23 Ziya Gökalp'in şekillendirdiği düsturu
- 24 Resulzade, bu iki önemli şahsiyetin Türklük yolundaki hizmetlerini inkâr etmiyor, sadece içinde buldukları zamanın, siyasi şeraitin Türklük fikrine pek müsait olmadığını ifade ediyordu. Prof. Dr. O. Türkdöğan da dönem için "Osmanlı, altı yüz yıl boyunca Kurucu Kültürü veya Türklük olgusunu tamamen devre dışı bırakmış, çok kültürlü bir yapılaşmanın içine çekilmiştir..." diyor. (bkz. Türkdöğan, agm, s. 16)
- 25 Resulzade'nin Ağustos 1915-Mart 1918 arasında Bakü'de çıkarttığı bu gazetenin sloganı da 'Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak'!tu. 28 Mayıs 1918'de ilan edilecek Azerbaycan İstiklal Beyannamesi de şifreli olarak Açık Söz'ün ilk sayısında ifade edilmişti. (bkz. S. Şimşir, age, s. 10-11)
- 26 Resulzade 1930'dan itibaren Polonya'da yaşamaya mecbur olsa da *Odlu Yurd*, yine onun nüfuz dairesinde idi.
- 27 M. E. Resulzade'nin *Yeni Kafkasya*'da çeşitli imzalarla yayımlattığı yazılar için bkz. Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017 (XIII+398 s.)
- 28 *Azerî Türk*, Şubat 1928-Şubat 1930 tarihleri arasında çıkan bir dergidir. Daha geniş bilgi için bkz. Şimşir, age, s. 28-30
- 29 Şimşir, age, s. 30
- 30 Bu eserin tam metni için bkz. Resulzade, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, Neşre hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 8+132 s. ("Türk Yılı 1926'daki yazıları)
- 31 Söz konusu konferansın tam metni için bkz. M. Э. Расулзаде, О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, Оксфорд, 1985, с. 64 (Konuşmanın Azerbaycan Türkçesine tercümesi için bkz. Məhəmməd Emin Resulzadə. *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, Rus dilindən çevirən Yadigar Türkel, Bakı, Təknur, 2012 (68 s.)
- 32 Resulzade Mehmed Emin, "Ziya Gökalp", [Yeni Kafkasya, 1 T.Sani 1340, 7 R.Âhir 1343, Yıl: 2, Sayı 3, s. 1-3], *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, s. 126-129
- 33 Prof. Dr. Aydın Balayev, A. N. Mandelştam'a dayanarak Resulzade üzerindeki Türkiye ve Türk aydınları rolünü arka plana itmeğe çalışsa da Resulzade'nin kendisi bu etkiden açıkça söz ediyor. (bkz. A. Balayev, "Mehmet Emin Resulzade", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Ed. Prof. Dr. Nesib Nesibli, Berikan Yay., Ankara, 2017, s. 179). Biz bu çalışmamızda Resulzade'nin ilgili (özellikle *Türk Yurdu* ve Türk Ocakları etkisi olan) beyanlarından bazılarını yer vermekle bu etkileşimin sadece tek yönlü değil, karşılıklı olduğunu da göstermek istedik.
- 34 Resulzade Mehmed Emin, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, s. 128
- 35 "Resulzade Mehmed Emin Bey'in Hitâbesi", *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, s. 132-134
- 36 Məhəmməd Emin Resulzadə. *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, s. 50
- 37 Aydın Balayev, agm, s. 191
- 38 Örneğin, Bursa Türk Ocağı Nizâmnamesi'nin 3. Maddesi aynen şöyleydi: "Bursa Türk Ocağı maksadını tahsile çalışırken sırf millî ve içtimai bir vaziyette kalacak ve hiçbir vakit siyasî fırkaların maksadına alet olmayacaktır.", *Bursa Türk Ocağı Nizâmnamesi*, Bursa Mü'in-i Hilâl Matbaası, 1331 (1915), [Tıpkıbasım, Haz. Dr. Celil Bozkurt – Mehmet Usta, Bursa Türk Ocağı Şubesi'nin Kültür Yayını: 1, Bursa, 2013], s. 3
- 39 Prof. Dr. Ali Haydar Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 25
- 40 Bayat, age, s. 33

Kaynakça

- "KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın Konuşması", *Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri - Bildiriler*, Türk Yurdu Yayınları (Yay. haz. C. Bayram – İ. Türkoğlu – F. Baloğlu), İstanbul, 2001, s. 19-27
- "Millî Meseleler - Azerbaycan Heyet-i Murahhasası Reisi Resulzade Emin Bey'in Mühim Beyanatı", *Yeni Mecmua*, No: 54, 25 Temmuz 1918, s. 26-28. İstanbul
- "Türk Ocakları Genel Başkanı Nuri Gürgür'ün Konuşması", *Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri - Bildiriler*, Türk Yurdu Yayınları (Yay. haz. C. Bayram – İ. Türkoğlu – F. Baloğlu), İstanbul, 2001, s. 13-17
- Bursa Türk Ocağı Nizâmnamesi*, Bursa Mü'in-i Hilâl Matbaası, 1331 (1915), [Tıpkıbasım, Haz. Dr. Celil Bozkurt – Mehmet Usta, Bursa Türk Ocağı Şubesi'nin Kültür Yayını: 1, Bursa, 2013]
- Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad, Nauka, 1969, s. 362; *Türkçe Sözlük*, II. c., TDK Yay. 1998
- İsmail Gaspıralı, "Bugünkü İstanbul", *Seçilmiş Eserleri 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*, Neşre hazırlayan: Yavuz Akpınar, Ötügen Yayınları, (3. Basım), İstanbul, 2017
- İsmail Gaspıralı, "İki Büyük Şair", *Seçilmiş Eserleri 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*, Neşre hazırlayan: Yavuz Akpınar, Ötügen Yayınları, (3. Basım), İstanbul, 2017
- Məhəmməd Emin Resulzadə. *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, Rus dilindən çevirən Yadigar Türkel, Bakı, Təknur, 2012 (68 s.)
- Mehmed Emin Resulzade, İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları), Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sebahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1993
- Mehmet Emin Resulzade, "Edebî Bir Risale II" [II. Kısım], *Türk Yurdu* dergisi, Şubat 1955, Sayı: 241, s. 607-613
- Mehmet Emin Resulzade, "Edebî Bir Risale" [I. Kısım], *Türk Yurdu* dergisi, Ocak 1955, Sayı: 240, s. 526-530
- Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017 (XIII+398 s.)
- Nazim Muradov, "Şehriyar'ın 'Heyderbabaya salam' poemasında dilde qenaet qanunu modeline uygun yapılar hakkında", *Azerbaycan Şerqşünaslığı, Elmi-Kütlevi Jurnal, No 2 (6), 2011, Şehriyar – 105 Xüsusi Buraxılış*, s. 50-57, AMEA Şerqşünaslıq İnstitutu, Bakü, 2011
- Prof. Dr. Ali Haydar Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992
- Prof. Dr. Aydın Balayev, "Mehmet Emin Resulzade", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Ed. Prof. Dr. Nesib Nesibli, Berikan Yay., Ankara, 2017, s. 175-192
- Prof. Dr. Orhan Türkdöğan, "Takdim", Bursa Türk Ocağı – 1913-1915, Haz. Dr. Celil Bozkurt, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 2, Aralık 2013, 15-27
- Resulzade Mehmed Emin, "Ziya Gökalp", [Yeni Kafkasya, 1 T.Sani 1340, 7 R.Âhir 1343, Yıl: 2, Sayı 3, s. 1-3], *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, s. 126-129
- Resulzade, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, Neşre hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 8+132 s. ("Türk Yılı 1926'daki yazıları)
- Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade'ni Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü [TKAE] Yayınları: 144, Seri: IX, Sayı A. 4, Ankara, 1995
- Türkçe Sözlük*, II. c., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998
- Yavuz Akpınar, "Mehmet Emin Resulzade'nin (1884-1955) Hayatı ve Eserlerine Genel Bir Bakış", Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017 (XIII+398 s.), s. 1-16
- Yusuf Azmun, *Söz Kökümüz – Öz Kökümüz*, Gün neşriyatı, Stokholm, 2016
- M. Э. Расулзаде, О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, Оксфорд, 1985, с. 64

AZERBAJYAN HALK CUMHURİYETİ'NİN 100. YILINDA MEHMET EMİN RESULZADE'Yİ YENİDEN OKUMAK (İHTİYACI)

Nazım MURADOV

Giriş

“Resulzade’yi yeniden okumak”la kastettiğimiz şey, soylu bir mücadele sonucunda tüm Kafkasya’nın kurtuluşunu hayal edip yalnız Azerbaycan’ı istiklale kavuşturabilen ve ardından çok zengin bir yazılı miras bırakan millî bir zihniyetin hep yeniden okunması ihtiyacıdır. Bu okumalar sadece yakın tarihimizi öğrenmeğe yönelik yani geçmişimizi bilmekle ilgili değildir, daha çok geleceğimizi nasıl planlayacağımız ve şekillendireceğimiz konusunda karar vermemizi kolaylaştırmak içindir. Resulzade, tek başına değildir ve son derece ciddi, donanımlı, dünyayı yakından tanıyan ve takip eden, vatansever, oldukça objektif ve basiretli bir ekibi vardır. Mehmet Emin Resulzade dikkatli gözlemleriyle, derin sosyolojik ve psikolojik analizleriyle, son derece berrak düşüncesiyle ve zengin bir dille meramını ifade eden Azerbaycan millî Şurası’nın başındaki kişidir. Her zaman çağdaşımız olacak, yolumuzu ve geleceğimizi aydınlatacak olan Mehmet Emin Resulzade...

31 Ocak 1884’te Bakü’nün Novhanı köyünde doğup 6 Mart 1955’te Ankara’da vefat eden ve Cebeci Asrî Mezarlığı’nda uyuyan Resulzade, Türk siyaset tarihi ve devlet adamlığının en aydın, müterakki şahsiyetlerinden biridir. Resulzade, anne babasının kendisine verdiği ‘Memmedemin’ (güvenilen Muhammed) adını 71 yıllık hayatının her anında hak eden, “güvenilir Muhammed” olduğuna hiç kimsenin şüphesi olmayan mübarek bir kişiliktir. Onu yakından tanıyan eski Başkurdistan Cumhurbaşkanı, Türk Tarih biliminin büyük duayeni Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, dostunun defin töreninde yaptığı uzun konuşması zamanı şu sözleri de söylemişti: “... Eğer bu muhit azizleri seçen bir muhit olsaydı, ben merhum Emin Bey’in aziz olarak seçilmesine rey verirdim. Bu güne kadar onun aley-

hinde olanlar hemen tövbe etmelidir. Yoksa Allah, günahlarını affetmez!”

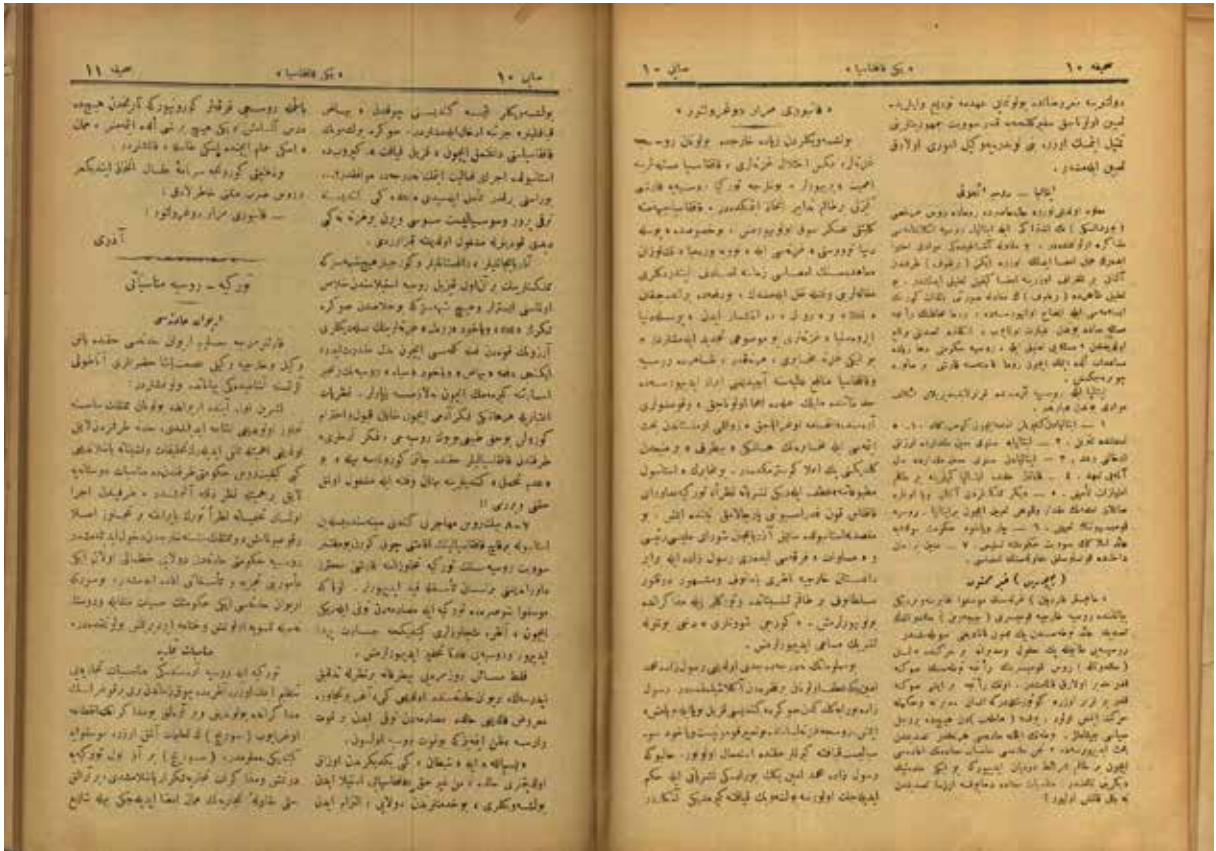
M. E. Resulzade’nin ideolojik rakipleri bile onun ne kadar, ahlaklı, yurtsever, barış taraftarı bir aydın ve siyasetçi olduğunu itiraf ederler. İnsanlık tarihinin gelmiş geçmiş en zalim, acımasız, rakiplerini yok etmekten haz duyan siyasetçisi Stalin bile Resulzade’nin büyük şahsiyeti karşısında insan olduğunu hatırlamak zorunda kalmıştır...

Biz bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’ni, dalgalanan üç renkli bayrağımızı 1918’de kurulan millî devletimize, bu devletin temelini atan kişilere borçluyuz. Mehmet Emin Resulzade eserleri, hayatı, mücadelesi, davasına sadakati ile bizim ve bundan sonraki bütün gelecek nesillerin örnek alacağı bir şahsiyettir.

Resulzade’yi Neden Yeniden Okumak Gerekir ve Yeniden Okumak İçin Neler Yapılmalıdır?

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin 100. yılının devlet düzeyinde kutlanması, Resulzade ve dava arkadaşlarının eserlerini yeniden değerlendirmek için büyük fırsatlar sunmaktadır. Resulzade’nin sadece “İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!” şeklinde “termiz” yani sembolize edilen ilkelerinin deşifre edilmemiş olması bile böyle bir okumaya ne kadar ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Bu “slogan”da dile getirilen *insan, hürriyet, millet, istiklal* kavramlarının siyasi bir terminolojide ne anlamlarda kullanıldığı, onların felsefi, psikolojik ve sosyolojik yönü; demokratik tarafı; sloganın söylem boyutu; epistemolojik ve ontolojik tahlili vb. hususlar, şimdide dek yapılmış değildir. Örneğin, *insan* kavramının, Ali Şeriatî’nin İnsanın Dört Zindanı eserinden hareketle “İnsan kimdir?” sorusu cevaplanmadan anlaşılması bizce imkânsızdır. A. Şeriatî’nin

Kamburu Mezar Doğultur

15 Şubat 1340 / 8 Recep 1342, Yıl: 1, Sayı: 10 s. 10-12

bu eserini okudukça Resulzade'nin "insanı"nın da değiştiğini, derinleştiğini, zaman zaman müphemleşip bazen de netleştiğini; ne olduğu değil de nasıl olması gerektiğini anlamaya başlıyoruz. "İnsan"ın, Ali Şeriatî'nin "dört zından" dediği *biyolojizm*, *sosyolojizm*, *historizm* ve *naturalizm* olguları karşısındaki tavırların, "insan imek" ile "insan olmak"ın farklarını ortaya çıkardığı, inkâr edilemez bir gerçektir. **Hürriyet** kavramı da aynı kabildendir. Yıllar önce ünlü Türk dilbilimcisi Berke Vardar'ın bilimsel faaliyetini okurken Fransa'da yaptığı doktora tezinin sadece 1826-1842 yılları arasında Fransa basınında kullanılan "liberty" (hürriyet) kavramının kullanımı üzerine olduğunu öğrenmiş ve şaşırmışım. Demek ki hürriyet kavramı Türk dünyasında basın çalışmaları başlamadan önce (19. yüzyılın ilk yarısında) Fransa matbuatında ciddi şekilde tartışılmış, B. Vardar da bu kavramın 16 yıl içindeki kullanımı üzerine doktora tezi yapmıştı... "Fikri hür, vicdani hür, irfanı hür" kavramlarını da devreye soktuğumuz ya da Namık Kemal'in "hürriyet"inden hareket ederek anlamaya çalışacağımız "hürriyetleri" tasnif etmeden Resulzade'nin "hürriyeti"ni anlamamız

mümkün mü sizce? **Millet** kavramının sosyolojik anlamlarını ve Resulzade'nin benimsediği **kavmiyet**, **milliyet**, **millet** aşamalarının halkası olduğunu² dikkate aldığımızda henüz "insan" olamayanlar için "hürriyet", henüz "millet" olamayanlar için "istiklal" talebi ne anlama geliyordu? Yoksa "hürriyet" ve "istiklal", bir talep değil, bir arzu muydu? "İstiklâl" kavramının da Resulzade okumalarında ne anlam ifade ettiği ortaya koyulmadan "hürriyet"le eş anlamlı gibi görünen fakat sosyolojik, tarihi-felsefi boyutu daha farklı olan bu kavramın da hemen anlaşılmasını iddia etmek çok doğru olmasa gerekir...

Burada "yeniden okuma ihtiyacı ve gerekçeleri"ni dile getirmekten daha önemli olan, "nasıl yeniden okunur?" sorusunu cevaplamaktır. Biz Resulzade'nin "İnsanlara **Hürriyet, Milletlere İstiklal!**" sözlerini ciddi bir söylem analizine tâbi tutmadan ve yukarıda belirttiğimiz bakış açısıyla değerlendirmeden bu soruyu cevapladığımızı asla iddia etmiyor fakat bu yönlü çalışmaların gerektiğine inanıyoruz.

Resulzade'nin *Yeni Kafkasya*'da 'Azerî' imzasıyla yayımlanan "Kamburu Mezar Doğultur"³ yazısı-

nın 1) Eski yazılı halini yukarıda, 2) Latin alfabesiyle çeviriyazısını, 3) Günümüz Türkçesine aktardığımız sadeleştirilmiş şeklini aşağıda sunuyoruz. Son veriyondan gerekli açıklamalara da yer verilmiş ilgili açıklamalar dipnotlarda yapılmıştır. Açıklayamadığımız veya tereddüt ettiğimiz yerler de ayrıca gösterilmiştir.

Bolşeviklerden ziyade hâriçte bulunan Rusça gazeteler, aks-i ihtilâl gazeteleri, Kafkasya meselelerine ehemmiyet veriyorlar. Bunlarca Türkiye, Rusya'ya karşı gizli birtakım tedâbir ittihaz etmektedir. Kafkasya cephesine külliyetli asker sevk olunuyormuş. Bu hususta Poslednie Novosti gazetesi ile Novoye Vremya'nın Lozan Muahadesi'nin imzası zamanına tesadüf ettirdikleri makalelerini vaktiyle nakletmiştik. Bu defa da Berlin'de çıkan Dni ve Revel'de intişar eden Poslednie İzvestiya gazeteleri bu mevzuu tecdit eylemişlerdir. Bu iki gazete muhabiri, her ne kadar, zahirde Rusya ve Kafkasya menâfi-i âliyesine acıdığını ibraz ediyorsa da haddizatında "ilk hamlede imha olunacak" ve komşuları arasında "inkisâma uğrayacak" zavallı Ermenistan'dan bahsetmesi ile muhaberenin hangi "bî- taraf" bir menbadan geldiğini pekâlâ göstermektedir. Bu muhabirin "İstanbul matbuatına" atf eylediği neşriyata nazaran Türkiye, Mâverâ-yı Kafkas Konfederasyonu'nu parçalamak niyetinde imiş. Bu maksatla İstanbul'da sabık Azerbaycan Şûrâ-yı Millîsi reisi ve Müsavat Fırkası lideri Resulzade ile beraber Dağıstan Hariciye Nazırı Bammatof ve meşhur Doktor Sultanov birtakım teşebbüsatta ve Türkler ile müzakeratta bulunuyorlarmış. Gürcü şovenleri dahi bunlarla teşrik-i mesai ediyorlarmış.

Bu malûmatın ne derecede ciddi olduğu Resulzade Mehmet Emin Bey'e atfolunan bir fıkradan anlaşılmaktadır. Resulzade buraya geldikten sonra "kendisini kızılboya ile boyamış" imiş. Rusça gazete lisanında bu tabir Komünist veyahut Sosyalist kıyafetine girenler hakkında istimal olunur. Hâlbuki Resulzade Mehmet Emin Bey'in buradaki neşriyatı ile hükmedilecek olursa Bolşevik kıyafetine girmediği aşikârdır. Bolşevikler ise kendisini çoktan "beyaz kıyafetliler" cüzüne ithal eylemişlerdir. Sonra Bolşevik Kafkasyasını dağıtmak için "kızıl kıyafet"e girip de İstanbul'da icra-yı faaliyet etmek ne derecede muvafıktır?... Burasını bir kadar teemmül eyleseydi Dni gibi kendisine terakki-perver ve Sosyalist süsü veren bir gazete ne gibi dedikodularla meşgul olduğuna kızarırdı.

Azerbaycanlılar, Dağıstanlılar ve Gürcüler hiç şüphesiz ki memleketlerinin bir an evvel Kızıl Rusya istilâsından halâs olmasını isterler ve hiç şüphesiz ki bu halâstan sonra tekrâr Dni veyahut Revel gazetelerinin besledikleri arzusunun kuvveden fiile gelmesi için bez-i makderet eder, ikinci defa "beyaz" veyahut "siyah" Rusya'nın zincir-i esaretine girmemek için ne lazımsa yaparlar. Nazariyat itibarıyla herhangi fikir adamı için şayan-ı kabul ve ihtiram görülen bu hak, tabîi Büyük Rusyacı "fikir adamları" tarafından Kafkasyalılar hakkında câiz görülmesi bile, bu "adem-i tahammül" kendilerine bühtan ve fitne ile meşgul olmak hakkını verir mi?!

7-8 bin Rus muhacirini kendi sinesinde besleyen İstanbul'a birkaç Kafkasyalının ikametini çok gören bu müfettinler, Sovyet Rusyasının, Türkiye tecavüzâtına karşı muhteriz davrandığını bir lisan-ı teessüfle kaydediyorlar. Güya ki Moskova şu sırada Türkiye ile müsademededen tevakki eylediği için, Ankara mütecavizleri gittikçe cesaret peyda ediyor ve Rusya'yı âdeta tahkir ediyorlarmış.

Fakat mesâil-i rûzmerreyi bî-tarafane bir nazarla tetkik edersek, Erivan hâdisesinde olduğu gibi, ağır bir tecavüze maruz kaldığı hâlde müsademededen tevakki eden bir kuvvet varsa, zannetmeyiz ki bu kuvvet Rusya olsun.

"Bismillah" ile "şeytan" gibi yekdiğerinden uzak oldukları hâlde, min gayri hakkın, Kafkasya'yı istilâ eden Bolşevikleri, bu hizmetlerinden dolayı iltizam eden bi'l-cümle Rusçu fırkalar görünüyor ki tarihten hiç de ders almamış, yeni hiçbir şey elde etmemiş, hemen "eski hamam içinde eski tasla" kalmışlardır.

Bu zihniyeti görünce sernâme-i makal ittihaz ettiğimiz bir Rus darbimeselini hatırladık:

- Kamburu mezar doğrultur!

Azerî

Kamburu Mezar Doğrultur

(Metnin günümüz Türkçesine sadeleştirilmiş hâliyle yeniden okunması)

15 Şubat 1340 / 8 [9] Recep 1342 [15 Şubat 1924], Yıl: 1, Sayı: 10 s. 10-12

Rusya dışında yayımlanan [güya Bolşevik karşıtı] Rusça gazeteler⁴ Kafkasya problemleri üzerinde Bolşeviklerden daha fazla duruyor, bu konulara onlardan daha fazla önem veriyorlar. Bu gazetele- rin yazdığına göre Türkiye devleti, Rusya'ya karşı birtakım gizli önlemler ve planlar tasarlamaktadır. [Türkiye'den] Kafkasya cephesine çok sayıda asker

sevk olunuyormuş. Bu hususta *Poslednie Novosti*⁵ gazetesi ile *Novoye Vremya*'nın,⁶ [kasıtlı olarak] Lozan Antlaşması'nın⁷ imzalanması zamanına denk getirdikleri makalelerinden⁸ daha önce söz etmiştik.⁹ Bu kez de Berlin'de çıkan *Dni*¹⁰ ve Revel'de [Estonya'da] yayımlanan *Poslednie İzvestiya*¹¹ gazeteleri, Kafkasya konusunu yeniden gündeme taşımışlardır.¹² Bu iki gazetenin muhabirleri, her ne kadar Rusya ve Kafkasya'nın yüksek çıkarları için acı çektiklerini dıştan göstermeğe çalışıyor iseler de onların, aslında "ilk saldırıda yok edilecek" ve komşuları arasında "bölünüp paylaşılacak olan" zavallı Ermenistan'dan söz etmelerinden hareketle haber alma kanallarının hangi "tarafsız" kaynaklar olduğunu çok açık bir şekilde görmek mümkündür. Bu muhabirlerin "İstanbul matbuatı"na [dayanarak] söylediklerine [iddia ettiklerine] bakılırsa, Türkiye Mâverâ-yı Kafkas Konfederasyonu'nu¹³ parçalamak niyetinde imiş.¹⁴ Bu amaçla İstanbul'da eski Azerbaycan millî Şurası Başkanı ve Müsavat Partisi lideri Resulzade, Dağıstan'ın Dış İşleri Bakanı Bammatov¹⁵ ve ünlü Doktor Sultanov,¹⁶ hep birlikte birtakım girişimlerde bulunuyor ve Türklerle görüşüyorlar imiş. Gürcü milliyetçileri de bunlarla iş birliği içinde imişler.¹⁷

Bu bilgilerin ne derecede ciddi olduğu¹⁸ Resulzade Mehmet Emin Bey için söylenen bir dedikodudan anlaşılacaktır. [Güya] Resulzade Türkiye'ye geldikten sonra "kendisini kızıl boya ile boyamış" imiş. Rusça gazete dilinde bu sözler, Komünist veya Sosyalist elbisesine girenler için kullanılır. Oysa Resulzade Mehmet Emin Bey'in burada (Türkiye'de) yayımladığı yazılardan yola çıkılıp hükmedilecek olursa, Bolşevik kıyafetine girmedikleri aşikârdır. Bolşevikler ise kendisini (Resulzade'yi) çoktan "beyaz kıyafetliler"¹⁹ camiasına dâhil etmişlerdir. Sonra Bolşevik Kafkasyasını²⁰ dağıtmak için "kızıl kıyafet"e girip de İstanbul'da faaliyet göstermek ne derecede uygun ve mümkündür?.. Burasını biraz iyi düşünse idi, *Dni* gibi kendisini ileri görüşlü sayan ve kendisine Sosyalist süsü veren bir gazete, nasıl dedikodularla meşgul olduğuna göre biraz utanıp kızarırdı.²¹

Azerbaycanlılar, Dağıstanlılar ve Gürcüler,²² hiç şüphesiz ki memleketlerinin bir an evvel Kızıl Rusya²³ işgalinden kurtulmasını isterler ve hiç şüphesiz ki bu kurtuluştan sonra tekrar *Dni* veya Revel gazetelerinin²⁴ besledikleri arzunun gerçekleşmesi için²⁵ daha da güçlenir, "beyaz"²⁶ veya "siyah" Rusya'nın²⁷ boyunduruğuna ikinci kez girmek

için ne gerekirse yaparlar. Teorik olarak, herhangi fikir adamı tarafından kabul edilmesi ve saygı gösterilmesi gereken bu hak,²⁸ gerçek Büyük Rusyacı²⁹ "fikir adamları"³⁰ tarafından Kafkasyalılar için câiz görülme bile, bu tahammülsüzlük, onlara [Velikoruslara] iftira ve fitne ile meşgul olmak hakkını verir mi?!³¹

7-8 bin Rus muhacirine kucak açıp onları kendi koynunda besleyen İstanbul'a birkaç Kafkasyalının ikamet etmesini kıskanan bu fitneciler, Sovyet Rusyası'nın, Türkiye saldırılarına karşı çekingen davrandığını bir üzüterek yazıyorlar.³² Güya Moskova, şu sırada Türkiye ile istemeden bile olsa çarpışmaktan çekindiği için, Ankara saldırganları gün geçtikçe daha fazla cesaretleniyor ve Rusya'yı âdeta aşığıyorlarmış.³³

Fakat günlük sorunları tarafsız bir bakış açısıyla incelersek, Erivan hadisesinde olduğu gibi,³⁴ ağır bir saldırıya uğradığı hâlde çarpışmaktan çekinen bir güç var ise o gücün Rusya olduğunu zannetmiyoruz.³⁵

"Bismillah"³⁶ ile "şeytan"³⁷ gibi birbirinden uzak oldukları hâlde, hiçbir hakkı yokken (haksız bir şekilde) Kafkasya'yı işgal eden Bolşevikleri, bu hizmetlerinden dolayı kendileri için lüzumlu sayan tüm Rusçu partiler, anlaşılıyor ki tarihten hiç ders almamış, yeni hiçbir şey elde etmemiş, hemen "eski hamam içinde eski tasla" kalmışlardır.

Bu zihniyeti görünce yazımıza başlık olarak kabul ettiğimiz bir Rus atasözünü hatırladık:

- Kamburu mezar doğrultur!³⁸

Azeri³⁹

Sonuç:

Mehmet Emin Resulzade'nin "Kamburu Mezar Doğrultur" makalesini yeniden okurken şunları anladık:

1. Resulzade'nin tüm eserleri orijinal imlası ve metni ile yeniden yayımlanmalıdır.
2. Bu metinlerin günümüz Türkçesine sağlam ve profesyonel bir sadeleştirilmesi yapılmalıdır.
3. Resulzade'nin söz ettiği olaylar, şahıslar, kurumlar... kontekst bağlamında açıklanmalıdır.
4. Söz ettiği yazıların mümkünse orijinaline ulaştırılmalı, onlar da okumaların bir parçası olmalıdır.
5. Metinler, yazıldığı dönemin şartlarına göre değerlendirilmelidir.
6. Metinlerdeki söylemler tek tek tespit edilmeli ve onlar söylem analizine tâbi tutulmalıdır.

7. Resulzade'nin yazılarındaki satır araları iyi okunmalı, sadece yazılanlar değil, yazılmayanlar da gösterilmelidir.
8. Resulzade'nin sembolik ve bir kadar ağır dil kullanmasının nedenleri incelenmeli ve açıklanmalıdır.
9. Resulzade'nin müstear adlarla, gizli imalarla yazdığı yazıların üslubu incelenmeli, çeşitli imzalara ait yazılar üslup yönünden karşılaştırılmalıdır.
10. Resulzade yazılarının türü belirlenmeli, onlar mensur metinlerin şerh yöntemlerine göre yeniden değerlendirilmelidir.
11. Resulzade'nin siyaset adamından daha çok devlet adamı yönü gözden kaçırılmamalıdır.
12. Cevabı bulunmayan hususlar açıkça belirtilmeli, diğer araştırmacıların yardımına başvurulmalıdır.
13. vb...

- 1 "Prof. Zeki Velidi Beyin Nitqi", *Mehammed Emin Resulzade*, Elm ve Tehsil, Bakı, 2013, s. 88
- 2 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. Aydın Balayev, "Mehmet Emin Resulzade", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Ed. Prof. Dr. Nesib Nesibli, Berikan Yay., Ankara, 2017, s. 175-192
- 3 Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s. 74-75
- 4 Resulzade, Şubat 1917 (Otokrasi karşıtı) ve Ekim 1917 Bolşevik (Sosyalist) devrimlerinin ardından Rusya'yı terk eden ve Rusya dışında yayımlanan Rus muhaceret basınından söz ediyor.
- 5 Azerbaycan'ın Bolşevik işgaline maruz kaldığı günde-27 Nisan 1920'de yayın hayatına başlayan ve toplam 7015 sayısı yayımlanan *Poslednie Novosti* gazetesi 27.04.1920 – 11.06.1940 tarihleri arasında Rus muhacirler tarafından Paris'te yayımlanmıştır. 1920-1921 yıllarında M. L. Goldstein'in, 01.03. 1921 – 11.06.1940 arasında ise P. N. Milyukov'un editörlüğünde çıkan bu gazete Rus muhaceret matbuatının en önemli yayın organlarından biri olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. <http://www.emigrantica.ru/item/poslednie-novosti-parizh-19201940> (Erişim tarihi 23.03.2018)
- 6 1868-1917 yılları arasında Sankt-Petersburg'da çıkan gazetenin Bolşevik devriminden sonraki muhaceret temsilcisi, aynı adla 22 Nisan 1921 – 26 Ekim 1930 tarihleri arasında haftalık olarak Belgrad'da M. A. Suvorin tarafından yayımlanmıştır. Muhaceretteki *Novoye Vremya*'nın toplam 2853 sayısı çıkmıştır. Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandığı için Resulzade, *Novoye Vremya*'nın 508-806 sayıları arasındaki (daha net söylessek Temmuz-Ağustos 1923 sayılarındaki) yazılardan birine cevap vermiş olmalıdır. Gazetenin Belgrad yayınları hakkında daha geniş bilgi için bkz. <http://www.emigrantica.ru/item/novoe-vremia-belgrad-19211930> (Erişim tarihi 23.03.2018)
- 7 Türkiye Cumhuriyeti'nin tapu senedi olan ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan ünlü antlaşma.
- 8 Resulzade, bu iki Rus muhacir gazetesinin hangi yazılarından söz ediyor?
- 9 Resulzade somut olarak hangi yazı(lar)ından söz ediyor?
- 10 *Dni* [Günler] gazetesi 29.10.1922 – 28.06.1925 tarihleri arasında Berlin'de; 16.09.1925 – 30.06.1928 arasında ise Paris'te günlük olarak çıkmıştır. Gazete A. Milaşevski (1922-1923); M. M. Ter-Pogosyan (1923-1927); A. F. Kerenski (1927-1928) tarafından yönetilmiştir. *Dni* gazetesinin toplam 1465 sayısı yayımlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. <http://www.emigrantica.ru/item/dni-berlin-19221925-parizh-19251928> (Erişim tarihi: 23.03.2018)
- 11 *Posledniye Izvestiya* [Son Haberler] gazetesi 13.08.1920 – 29.05.1927 yılları arasında Revel'de (Estonya) bayram günleri hariç günlük olarak yayımlanmıştır. Gazetenin genel yayın yönetmeni P. S. Lyahnitki, O. A. Güceneva olmuştur. Geniş bilgi için bkz. <http://www.emigrantica.ru/item/poslednie-izvestiya-revel-1920-1927> (Erişim tarihi: 23.03.2018)
- 12 1927'de Kerenski'nin kontrolüne geçen *Dni* gazetesi 1927-1928 yıllarında da Azerbaycan, Türkiye, Kafkasya aleyhine yazılar yayımlayınca, onların cevabını verenlerden biri yine M. E. Resulzade'dir. Örneğin, *Dni*'nin 59 sayısında (1928 olmalı) Ermeni gazeteci A. Hondkaryan'ın "Türkiye'nin Hizmetinde" başlıklı yazısına, Resulzade "Rusya'nın Hizmetinde" başlıklı yazı ile Odlu Yurd dergisinin (Mart 1929-Ağustos 1931) 10. sayısında cevap vermiştir. "Yazı, Rusya'da yaşayan ezilen halkların temsilcilerinin Cenevre'de toplanacak kurultayından önce yayımladıkları bildiriyle ilgilidir." Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Məhəmməd Emin Resulzadə. "Rusya'nın Quallığında", *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, Rus dilinden çeviren Yedigâr Türkel, Bakı, Təknur, 2012, s. 15-22
- 13 Rusya'da 1917 Ekim Devrimi'nden sonra iktidar Bolşeviklerin eline geçince 11 Kasım 1917'de Tiflis'te Bolşevik karşıtı Gürcü, Dağıstan ve Güney Kafkasya Müslümanları (aynı zamanda Türkleri) temsilcilerinin oluşturduğu Transkafkasya Komiserliği veya Maveraya-yı Kafkas Konfederasyonu kast edilmektedir. Maveraya-yı Kafkas Konfederasyonu, 6 Temmuz 1923'te Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadi'na dâhil edilmiştir.
- 14 Resulzade, Kafkasya Konfederasyonu'nu yıkmak bir yana, bu oluşumu sonraki yıllarda da savunmuştur. Mehmet Emin Bey, 1930'da Paris'te verdiği bir konferansın ardından Rusça yayımladığı ve sunuş yazısını Gürcü kökenli Nuh Jordaniya'nın kaleme aldığı *Panturanizm ve Kafkasya Sorunu* adlı kitabında da "... biz bağımsız Kafkasya Konfederasyonu görüşünün çağımızın en aktüel ilkesi olarak kabul ediyor ve savunuyoruz." şeklinde ifade etmiştir. Bkz. M. E. Resulzade, *Panturanizm. Kafkasya Sorunu*, Rusçadan çev. Dr. Yedigâr Türkel, Teknur Yay., Bakü, 2012, s. 20
- 15 Resulzade, asıl mesleği hukukçu (avukat) olan ve 9 Mart 1917'de Temirhanşura'da oluşturulmuş Dağıstan Vilayeti Geçici İcra (Yürütme) Kurulu'nda yer alan Kumuk Türkü Haydar Nacmutdin oğlu Bammatov'dan (1889-1965) söz ediyor. Bu kurul hakkında daha geniş bilgi için bkz. Севиндж Алиева, *Взаимоотношения Азербайджана и народов Северного Кавказа (XIX - начало XX вв.)*, Баку, 2015, с. 226-227. Bammatov hakkında daha geniş bilgi için bkz. https://ru.wikipedia.org/wiki/Бамматов_Гайдар_Нажмутдинович (Erişim tarihi 23.03.2018)
- 16 Azerbaycan millî Şurası üyesi, Parlamento üyesi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Savnma Bakanı (1918), Karabağ General-Gubernatoru Hosrov (Hüsrev) Bey Sultanov (1878-1941) kast edilmektedir.
- 17 O yıllarda İstanbul'da bulunan ve Resulzade ile görüşen Gürcülerin kimler olduğu ayrı bir araştırmanın konusudur. Resulzade, Gürcü kökenli olup Bolşevik safında duran Orjenikidze gibilerini 'hain', 'cellat' adlandırmış, Gürcistan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadele eden Gürcüleri ise hep takdir etmiştir. *Yeni Kafkasya* dergisinde 'Azeri' imzasıyla yazdığı "Gürcistan Kurbanları" adlı yazısında genel durumu özetledikten sonra kurşuna dizilen üç ihtilalci Gürcünün – Neo Homeriki, Bünyamin Çikişvili ve Valiko Çukeli'nin hayat hikâyelerini özetlemiştir. Bkz. M. E. Resulzade, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 130-132
- 18 yani ciddiyetsizliği, güvenilir olmadığı
- 19 "Beyaz kıyafetliler"le kast edilen Sosyalist (Bolşevik) devrimini kabul etmeyen karşıt devrimcilerdir. Resulzade'ye göre Bolşevikler, kendisini bu gruba dâhil ediyorlarmış. "Beyazlar", "Kızılar"ın (Bolşeviklerin) karşıtı olmakla birlikte Çarlığı da savunmuşlardır. Oysa Resulzade ve dava arkadaşları önce "Beyazlar"a, sonra da "Kızılar"a karşı mücadele etmiş, ikisi tarafından da cezalandırılmış, Bolşeviklerin yüzünden ise ömür boyunca vatanına ve ailesine hasret kalmıştır.
- 20 "Bolşevik Kafkasyası" ile kast edilen, eski Maveraya-yı Kafkas Konfederasyonu olsa gerek.
- 21 *Dni* gazetesini 1923'te çıkaran M. M. Ter-Pogosyan'ın, Müslüman ve Türk karşıtı görüşünü anlamak pek zor değildir. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Geçici Hükümetin Başbakanı ve Devrimci Sosyalist Parti'nin temsilcisi olan, muhacarat yıllarında *Dni* gazetesinin yazarlığı ve başyazarlığını da

- üstlenen Aleksandr Fedoroviç Kerenski'nin (1881-1970) anti-demokratik tutumu ise Rezulzade'yi bu sözleri yazmaya mecbur etmiştir.
- 22 Rezulzade, sadece bu yazısında değil, diğer yazılarında da Ermenileri Kafkasyalı saymamıştır. (Bkz. "Ne peyindir, ne de material (Kerenskilere cevap), *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, s. 26; "Qafqaz Konfederasyonu İdeyası", age, s. 59-61 vb.
- 23 Rezulzade, "Kızıl Rusya" ifadesiyle bu coğrafyanın daha önce de Çarlık Rusya tarafından işgale maruz kaldığını kast etmektedir. Yani değişen hiçbir şey yoktur, sadece üniformaların rengidir...
- 24 Estonya'nın Revel kentinde çıkan *Posledniye İzvestiya* gazetesinin
- 25 Rezulzade, kendisi gibi muhacir olan Kerenski, Lyahnitski vd.nin de onları sığınmacı olmaya zorlayan Bolşeviklerin iktidardan düşmesini arzuladıklarını düşünmektedir.
- 26 "Beyaz [Rusya]" ile Kerenskilere de karşı olduğu Çarlık Rusya kast edilmektedir ki, bu konuda Rezulzade ile onu eleştirenlerin aynı cephede bulunduğu ima ediliyor.
- 27 "Siyah Rusya" ise "beyaz" karşılığı olan Bolşeviklerdir ki Rezulzade, burada sarkazm yapmış, "tezat" edebi sanatına başvurmuştur.
- 28 Rezulzade, kendisi gibi Kerenski'nin de fikir adamı olduğunu hatırlatıyor ve bir fikir adamının (yazıyı unvanladığı muhataplarının) esaret zincirini kabul etmesini ayıplıyor.
- 29 "Büyük Rusyacı" ile kastedilen Velikorus görüşüdür. Rusların, Ukraynalıların ve Belorusların yer aldığı Doğu Slavları grubunun, Kuzey (Kuzeybatı ve Kuzeydoğu) Slavlarıyla birleşerek kaderlerini kendileri belirleme hakkına sahip olduğunu savunan bir cereyandır... XIX. yüzyılın ortalarında iktidardaki Romanovlar sülalesi, kendilerini Velikorus ilan etmiş ve çağdaş Rus halkının oluşmasını gerçekleştiren sülale olduklarını iddia etmişlerdir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Великоруссы> (Erişim tarihi: 23.03.2018)
- 30 Rezulzade, bu ifadesini tırmak içinde yazmakla, bu insanların artık özgür düşünceyi temsil edemeyeceklerini ima etmektedir.
- 31 Rezulzade, muhataplarını çok sert bir dille eleştirmektedir. Onun bu satırların arasına sıkıştırdığı ilgili görüşünü şöyle de okumak mümkündür: "Kollarınıza takılan kelepçeleri öpmek sizin kendi işiniz ve sorunuzdur. Bu kelepçeleri kabul etmeyen Kafkasyalılara iftira etmeğe ise hakkınız yoktur."
- 32 Rezulzade, bu cümlesiyle oldukça değerli tarihi bilgiler vermekle birlikte birkaç görüşünü de dile getirmiştir. Bu görüşlerden birkaçını şöyle sıralamak mümkündür: 1) Bolşevik devriminden sonra Rusya'dan kaçan devrim karşıtlarının en çok tercih ettiği ülkelerden biri Türkiye'dir; 2) Türkiye devleti ve Türk halkı, oldukça merhametlidir; 3) Türkiye'nin aşırı merhameti ona zarar veriyor (âdeti, "Merhametten maraz doğar" atasözü gerçekleşir); 4) Rusya'dan kaçıp Türkiye'ye sığınan Rus muhacirler, buldukları ülkeye ihanet etmekte, Türk halkına karşı nankörlük yapmaktadır; 5) Bu muhacirler sayıları ve güçleri itibarıyla tehlikeli olup Türkiye'ye zarar verebilirler; 6) Türkiye'deki Rus muhacirler Rusya'yı Türkiye'ye karşı kıskırtmakla meşguldürler; 7) Çok sayıda olmaları onları şımartmıştır ve onlar, sayıları birkaç olan Kafkasyalı muhaciri ezmeğe çalışıyorlar vb.
- 33 Rezulzade'nin ifadesine göre Türkiye'ye sığınan Rus muhacirler, Türkiye ile Rusya arasında savaş çıkarmaya çalışıyorlar. Onlar, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak ayrılan Osmanlı Devleti'nin bakiyesinde kurulan ve emperyalist güçlere karşı Kurtuluş Savaşı veren Türkiye Cumhuriyeti'nin pek güçlü olmadığını Bolşeviklere ihbar ediyor, bu bilgiyi sıkça hatırlatıyor ve Velikorus hayalini hayata geçirmek, Rus Çarı Birinci Petro'nun (Deli Petro'nun) vasiyetini gerçekleştirip İstanbul'u işgal etmek için en müsait zamanın şimdi olduğunu âdeti bağrarak söylüyorlar. Rezulzade'ye göre Rus şovenizminin gerçek yüzü işte budur.
- 34 Rezulzade'nin, "Erivan hadisesi" ile kast ettiği şey, hiçbir hakkı yokken Ermenilerin, Güney Kafkasya'da Rusya'nın eli ile bir Ermenistan kurmaları olsa gerektir.
- 35 Rezulzade, Rusya'nın elinden kurtulup Türkiye'ye sığınan muhacirlerin duygu sömürsü yaparak Rusya lehine ve Türkiye aleyhine bir propaganda ile meşgul olduklarını ima ediyor.
- 36 "Bismillah", hakkaniyetli olan ve zulme maruz kaldığı hâlde merhamet duygusunu terk etmeyen Müslümanları (Türkleri) temsil ediyor.
- 37 İçinde Çarlık ve Bolşevik Rusya'nın da bulunduğu emperyalist güçleri temsil ediyor.
- 38 Bu atasözünün Rusçası "Торбатаго одна могила исправит" (Kamburu ancak mezar doğultur) şeklindedir.
- 39 Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın belirttiğine göre, Mehmet Emin Rezulzade'nin kedisini "Azeri" imzasını kullandığını Ceyhun Hacıbeyli'ye yazdığı mektupta şöyle dile getirmektedir: "Ben burada [İstanbul'da yazılarımda Azeri diye imza atıyorum. Siz de orada [Avrupa'da] Azeri imzasıyla yazıyorsunuz. Bu, iltibası mucip oluyor. Bunu tanzim edemez miyiz?" [bkz. Y. Akpınar, "Yeni Kafkasya Dergisi Hakkında Bazı Açıklamalar", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 26] Rezulzade'nin kullandığı "iltibas" kelimesi ise "iki veya daha çok şeyin –biri, öteki sanılacak surette- birbirlerine benzerliği" anlamındadır. [bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat –Eski ve Yeni Harflerle*, Ankara, Doğu matbaası, 1962, s. 513]. Nesiman Yaqublu, M. E. Rezulzade'nin "Azeri" imzasından söz etmemektedir. [Bkz. N. Yaqublu, *Memmed Emin Resulzade Ensiklopediyası* (Bakü, 2013), "Neşr edilen yazılarındaki imzaları", s. 169]
- Kaynakça:**
- "Prof. Zeki Velidi Beyin Nitqi", *Mehmed Emin Resulzade*, Elm ve Tehsil, Bakı, 2013, s. 87- 88
- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat –Eski ve Yeni Harflerle*, Ankara, Doğu matbaası, 1962
- <http://www.emigrantica.ru/item/dni-berlin-19221925-parizh-19251928> (Erişim tarihi: 23.03.2018)
- <http://www.emigrantica.ru/item/novoe-vremia-belgrad-19211930> (Erişim tarihi 23.03.2018)
- <http://www.emigrantica.ru/item/poslednie-izvestiia-revel-1920-1927> (Erişim tarihi: 23.03.2018)
- <http://www.emigrantica.ru/item/poslednie-novosti-parizh-19201940> (Erişim tarihi 23.03.2018)
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Бамматов_Гайдар_Нажмутдинович (Erişim tarihi 23.03.2018)
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/Великоруссы> (Erişim tarihi: 23.03.2018)
- M. E. Rezulzade, "Ne peyindir, ne de material (Kerenskilere cevap), *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, s. 23-28
- M. E. Rezulzade, "Qafqaz Konfederasyonu İdeyası", *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, s. 59-61
- M. E. Rezulzade, *Panturanizm. Kafkasya Sorunu*, Rusçadan çev. Dr. Yedigâr Türkel, Teknur Yay., Bakü, 2012
- Məhəmməd Emin Rəsulzadə. "Rusya'nın Qulluğunda", *Panturanizm. Qafqaz Sorunu*, Rus dilindən çeviren Yedigâr Türkel, Bakı, Təknur, 2012, s. 15-22
- Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017
- Nesiman Yaqublu, *Memmed Emin Resulzade Ensiklopediyası*, Bakü, 2013
- Prof. Dr. Aydın Balayev, "Mehmet Emin Resulzade", *Azerbaycan Türklərinin Önderleri*, Ed. Prof. Dr. Nesib Nesibli, Berikan Yay., Ankara, 2017, s. 175-192
- Prof. Dr. Yavuz Akpınar, "Yeni Kafkasya Dergisi Hakkında Bazı Açıklamalar", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 19-35
- Свинджд Алиева, *Взаимоотношения Азербайджана и народов Северного Кавказа (XIX - начало XX вв.)*, Баку, 2015

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ ELİTASININ HÜQUQİ GÖRÜŞLERİ

*Mehman A. DAMIRLI**

1918-1920-ci illərdə varlığını sürdürmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hüquqa və demokratiyaya dayanan müstəqil millî bir dövlət olmuşdur. Azərbaycan türklərinin bu dövlət quruculuğu təcrübəsi, dövrünün ən qabaqcıl siyasi və hüquqi ideyalarını özündə əks etdirmiş və bir çağdaşlıq (modernlik) nümunəsi kimi tarixə düşmüşdür. Heç şübhəsiz, bu, ilk növbədə göstərilən ideyaların daşıyıcıları kimi Cümhuriyyət liderlərinin gərgin əməyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Cümhuriyyət dönəmi Azərbaycanında baş verən bütün köklü dəyişikliklərin və həyata keçirilən yeniliklərin lokomotivi rolunu məhz Cümhuriyyətin elitası, özəlliklə də onun rəhbərləri, eləcə də Azərbaycan Parlamentində millî mənafehin əsil ifadəçiləri olan və əsas etibarilə Müsavat və Bitərəflər fraksiyasının millət vəkili oynamışlar. Qəbul edilən qanunlar ilk növbədə liderlərin hüquqi şüurunun, düşüncəsinin, görüşlərinin ifadəsi olduğundan bu məsələnin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən öncə qeyd edim ki, Cümhuriyyət qurucularının əksəriyyəti ali təhsilli peşəkar hüquqçular olmuşlar. Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbər vəzifələrində təmsil olunan E. Topçubaşov Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində, F. Xoyski Moskva Universitetinin hüquq fakültəsində, N. Yusifbəyli Odesa Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışlar. Bundan əlavə, Azərbaycan Parlamentinin üzvləri və icra orqanlarının rəhbər vəzifəli şəxsləri arasında da hüquqçuların sayı az olmamışdır. Onlar Sarbonna, Varşava, İstanbul, Moskva, Peterburq, Kiyev, Xarkov və Odesa universitetlərinin hüquq fakültələrinin məzunları idilər. Yeri gəlmişkən çox maraqlı bir faktı da qeyd edim ki, 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan dövlətinin liderləri arasında nəinki hüquqi, ümumiyyətlə ali təhsili olmayan şəxs Cümhuriyyətin ideoloqu və qurucu atası M. E. Rəsulzadə olmuşdur (O, Bakı texniki məktəbini bitirmişdir). Buna rəğmən, bu böyük şəxsiyyət öz mütaliəsi

sayəsində hüquqi düşüncəsinin səviyyəsinə görə, dövrünün qabaqcıl hüquqi ideyalarına yaxından bələd olması ilə əqidə və məslək yoldaşlarından heç də geridə qalmamış, bir sıra hallarda isə onlardan çox irəliyə getmişdi. Parlamentdə Müsavat və Bitərəflər fraksiyasının rəhbəri və eyni zamanda qanunvericilik komissiyasının sədri olaraq bir çox qanun layihələrinin müzakirəyə məruzəçi olaraq təqdim etməsi və habelə qanun layihələrinin müzakirəsi zamanı onun hüquq sahəsində mükəmməl biliyə malik olmasına və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini nə qədər dərinədən bilməsinə dəlalət edən çoxsaylı nümunələr parlament stenoqramlarında öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə götürüldükdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratik və hüquqa dayanan bir dövlət kimi M. E. Rəsulzadənin çağdaşlıq idealının, millî dövlətçilik, cümhuriyyətçilik, dünyəvilik ideyalarının Azərbaycan gerçəkliyində realizəsinin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucuları ədalətli və demokratik dövlət quruluşu axtarışlarında ikən nəinki o dövrdə cəmiyyət üçün mühüm olan, həm də bu gün aktual səslənən məsələlərə cavab verməli olmuşlar. Bu mənada demokratik dövlətdə hüququn roluna, hüquq və dövlətin əlaqəsinə, hüquqi dövlətin əsaslarına, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının təmininə dair onların fikirlərinə müraciət etmək faydalı görünür.

Cümhuriyyətin liderləri tərəfindən təmsil edilən mütərəqqi siyasi-hüquqi fikir həmin dövrün mövqeyindən çıxış edərək, hüquqi dövlətin əsas parametrləri üzrə səciyyəsinə vermişdi. Bu baxımdan **M. E. Rəsulzadənin** Azərbaycan Parlamentinin tribunasından söylədiyi “əsil demokrat üçün yalnız bütün insanlara münasibətdə ümumi olan hüquq mövcud olmalıdır”,¹ “qanun hökman bitərəf olmalıdır, tərəfli olmamalıdır”,² “[h]ər hankı bir məmləkət, qələmrovunda (idarəsi altında – M.D.) yaşayan bütün təbəələrində həqiqi və səmimi vətəndaşlıq his-

siyyatı bəsləmək üçün əhalisini hüquqlu və hüquqsuz qisimlərə bölməməlidir”³ fikirləri diqqətəlayiqdir. Aydın ki, burada keçən “insanlar” ifadəsi altında cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, hər bir kəs – hər bir vətəndaş, təmin, yəni dövlətin bir hissəsini təcəssüm etdirən dövlət orqanlarının hər bir vəzifəli şəxsi nəzərdə tutulurdu. Məhz Rəsulzadənin dilindən gətirilən bu sitatlar hamının qanuna tabe olmasının və qanun qarşısında bərabərliyinin ifadəsindən başqa bir şey deyildi.

Bununla yanaşı, M. E. Rəsulzadə dövlətin də hüquqa tabeliyini məcburi hesab edirdi, dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin qanunla dəqiq tənzimlənməsini, özəlliklə də sonuncular insan hüquq və azadlıqlarına toxunan məqamlarda, vacib hesab edirdi: “... cinayətin təqibi bir məmura, bir qubernatora həvalə edilərsə yəqin ki, öz bildiyi və istədiyi kimi rəftarda bulanacaq, arzu etdiyi cəzanı tətbiq və təşmil edəcəkdir. Amma qanun qəbul və hər şey qanuna rücu edilərsə, vətəndaşlar məmur istibdadından mühafizə, hüriyyəti təmin edilmiş olar”.⁴

“İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal” söyləyən M. E. Rəsulzadəyə görə, hüriyyətin sərhədləri qanun çərçivəsində müəyyən edilməli, hüriyyət heç də hüdsuz olmamalıdır: “Bizcə hüriyyət qanunsuzluqdan ibarət deyildir. Hüriyyət o demək deyildir ki, heç bir qanun və qayda olmasın, kim nə bilir etsin. Egər hüriyyət bundan ibarət olmuş olsa öylə bir qanunsuzluq, o dərəcə şiddətli bir anarxiya çıxar ki, siz özünüz də monarxiya arzu edərsiniz. Hüriyyət yaxşı şeydir. Fəqət onun bir əndazəsi, həddi vardır”.⁵

Y. V. Çəmənəmənli də daxili məsələlərdə dövlətin qanuna tabe olmasını, hamının qanun qarşısında bərabərliyini zəruri hesab edirdi. Hüquqi quruluşun qanunlarından bəhs edərək, Çəmənəmənli qeyd edirdi ki, hamı heç də hər cür qanun qarşısında deyil, yalnız qərəzsiz qanun qarşısında bərabər olmalıdır. O hesab edirdi ki, belə qanunların ən başlıca əsasları azadlıq, bərabərlik və ədalətdir.⁶

Qanunun kamilliyi həm də onun zəmanəyə müvafiq olması, yəni köhnə məzmununu dəyişib yenilənməsidir. Məhkəmələr də gərək belə “qanunlara tabe olub, müdaxilədən hifz olunsun. Məhkəmə işinə hər yetən qarışar isə, məhkəmə bitərəfliyini və ədalətinin itirər. Birisi bir təqsirli iş tutarsa, məhkəmə onun işinə baxıb qərar çıxarmalıdır. Bu qərar qanun üzrə təsdiq olunmuş o adam cəzalanmamalıdır”.⁷

Milli Azərbaycan dövləti qurucularının fikrincə, hüququn üstünlüyünü qəbul edən və eyni zamanda onunla məhdudlaşan, insan hüquq və azadlıqlarını

təmin edən dövlət hakimiyyəti mədəni demokratik hüquqi dövlət hesab edilirdi. **N. Yusifbəylinin** parlament kürsüsündən söylədiyi aşağıdakı sözlər bu mənada ibrətamizdir: “əsas azadlıqlar - söz azadlığı, mətbuat azadlığı, yığıncaq, ittifaq və tətill azadlığı - hər bir mədəni-demokratik dövlətin əsasını təşkil edir. Bu müqəddəs azadlıqları qoruyub müdafiə etməyi hökumət öz əsas vəzifəsi hesab edir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı istədiyini yaza bilər, istədiyini deyə bilər, istədiyi yerdə toplaşa bilər. Bir şərtlə ki, bütün bunlar Azərbaycan xalqının ən müqəddəs hüququna - onun müstəqilliyinə qarşı çevrilməsin”.⁸

Cümhuriyyət qurucuları hüquqi dövlətin əsası kimi hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinə də mühüm əhəmiyyət vermişlər. Bununla əlaqədar parlamentin iclasında “Dövlət vəzifələri ilə dövlət qulluğunun bir araya sığmaması haqqında” qanunun parlamentdə müzakirəsi zamanı çıxışında **M. E. Rəsulzadə** belə demişdir: “Bu qanunun məqsədi - qanunverici hakimiyyətin icraedici hakimiyyətdən ayrılmasıdır. Hüquqi dövlətin despotik dövlətdən fərqi heç də hakimiyyətin bir şəxsdən bir neçə şəxsə keçməsinə deyildir. Hakimiyyətlər bölgüsü sistemi olmadıqda, hakimiyyət çox adamın əlində daha çox despotik ola bilər. Hüquqi dövlətin əsası qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri bölgüsüdür”.⁹

Hüquqi dövlətin mövcudluğu müstəqil məhkəmənin olması ilə əlaqələndirilirdi. Dövlət və vətəndaşların qarşılıqlı məsuliyyətini real təmin edən əsas orqan kimi məhkəmənin rolu haqqında Azərbaycan müstəqilliyinin beşiyi başında duran şəxslərin çıxardığı nəticə və müddəalar müasir dövlət-hüquq həyatı üçün də əməli əhəmiyyətə malikdir. Onlar hesab edirdilər ki, belə məhkəmə heç kimdən asılı olmamalı və xalqın etimadını qazanmalı, habelə kimsə məhkəmə funksiyası mənimsəməməlidir. Azərbaycan Məhkəmə Palatasının 1919-cu il martın 16-da rəsmi açılışında iştirak edən Nazirlər Şurasının sədri **F. Xoyski** hüquqi dövlətdə məhkəmənin roluna yüksək qiymət verərək deyir: “... yalnız o ölkə, o dövlət hüquqi hesab edilə bilər ki, orada ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün, həqiqətin müəyyən edilməsi üçün bütün zəruri təminatlarla təşkil edilmiş müstəqil, qərəzsiz, əhaliyə yaxın məhkəmə var. Belə məhkəmədən məhrum olan ölkə həmişə özbaşınalıq və anarxiyanın hakimiyyəti altında olur və orada hüquq qaydasından söhbət belə ola bilməz. Edalətli, müstəqil və sürətli məhkəmə hər bir dövlətin ağır bünövrələrindən biridir. Yalnız yuxarıda göstərilən şərtlər altında məhkəmənin nüfuzu əhalinin gözlərində yüksəkdə durur və onun qəti hökmləri ümumi hörmətə və layiq olur”.¹⁰

Hec şübhəsiz ki, Cümhuriyyət qurucularının yuxarıda göstərilən ideyaları həmin dövrdə həyata keçirilən əsaslı hüquqi və demokratik dəyişikliklərin yönlerini və xarakterini, bürsə hallarda isə sürətli tempini əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti elitasının hüquqi baxışlarının mütərəqqi xarakteri hələ o dövrdə ölkə xaricində diqqət çəkmiş və yüksək dəyərləndirilmişdir. Bunun bariz nümunəsi Cümhuriyyəti Paris Sülh Konfransı'nda təmsil edən nümayəndə heyətinin Amerika prezidenti V. Vilsonla görüşündən sonra sonuncunun dilə gətirdiyi

təəssürətdir. Bu görüş haqqında öz təəssüratını Vilson 1919-cu il sentyabrın 18-də San-Fransiskoda Kaliforniya Eməkdəşliyi klubunda çıxışı zamanı belə ifadə etmişdir: "Azərbaycanın harada olduğunu bilirsinizmi? Deməli, bir gün Azərbaycandan olan çox ləyaqətli və maraqlı bir qrup cənablar tərəfindən ziyarət olundum. Məndən ayrıldıqları ana qədər onların gəldikləri yerin hara olduğunu aydınlaşdırmağa macal tapmadım. Amma bir şeyi dərhal aydınlaşdırdım: ideyalara münasibətdə, azadlıq, hüquq və ədalət anlayışlarına münasibətdə mənimlə eyni dildə danışan insanlarla ünsüyyətdəydim".¹¹

* Prof. Dr., Yakin Doğu Üniversitesi ve Girne Üniversitesi / KKTC

1 "Azərbaycan" qəzeti, 29 dekabr 1918-ci il, No: 69.

2 "Azərbaycan", 2 noyabr 1919, No: 311. İstinadın mənbəyi: "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). III cild, Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2017, s. 24.

3 M.E. Rəsulzadə, "Müsləman dava vəkilləri haqqında", *Açıq söz*, 12 oktyabr 1915, No: 8.

4 "Azərbaycan", 12 oktyabr 1919, No: 293. İstinadın mənbəyi: "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). II cild, Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2016, s. 481-482.

5 Yəne orada, s. 481.

6 Y.V. Çəmənzəminli. "Biz kimik və nə istəyirik", içində Y.V. Çəmənzəminli, *Xarici siyasətimiz*. Bakı Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s. 10.

7 Yəne orada, s. 18.

8 "Azərbaycan" qəzeti, 16 aprel 1919-cu il.

9 Yəne orada, 26 yanvar 1919-cu il, No: 19.

10 "Azərbaycan" qəzeti, 18 mart 1919-cu il, No: 58.

11 Saum, Steven Boyd, "Woodrow Wilson: The Peace Treaty and the Covenant of the League of Nations", in *Each a Mighty Voice: A Century of Speeches from the Commonwealth Club of California* Ed. Saum, Steven Boyd (Heyday Books, 2004), s. 21.

Qaynaqlar:

"Azərbaycan" qəzeti, 29 dekabr 1918-ci il, No: 69.

"Azərbaycan", 2 noyabr 1919, No: 311. İstinadın mənbəyi: "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). III cild, Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2017, s. 24.

M. E. Rəsulzadə, "Müsləman dava vəkilləri haqqında", *Açıq söz*, 12 oktyabr 1915, No: 8.

"Azərbaycan", 12 oktyabr 1919, No: 293. İstinadın mənbəyi: "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). II cild, Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2016, s. 481-482.

Y. V. Çəmənzəminli. *Xarici siyasətimiz*. Bakı Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s. 18.

"Azərbaycan" qəzeti, 16 aprel 1919-cu il.

"Azərbaycan" qəzeti, 26 yanvar 1919-cu il, No: 19.

"Azərbaycan" qəzeti, 18 mart 1919-cu il, No: 58.

Saum, Steven Boyd, "Woodrow Wilson: The Peace Treaty and the Covenant of the League of Nations", in *Each a Mighty Voice: A Century of Speeches from the Commonwealth Club of California* Ed. Saum, Steven Boyd (Heyday Books, 2004).

AZERBAJCAN'IN BAĞIMSIZLIĞINA GİDEN YOLDA “AÇIK SÖZ” GAZETESİ (1915-1918)

Telli KORKMAZ *

Giriş

Yakın dönem tarihî olayları aydınlatmak ve öğrenme konusunda süreli yayınların ehemmiyeti bilinmektedir. Azerbaycan tarihinin önemli bir kısmını teşkil eden bağımsızlık mücadelesinin yaşandığı yılların öğrenilmesi için tarihi süreç içerisinde neşrolunan gazete ve dergilerin incelenmesi gerekmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tiflis ve Bakü merkezli birçok yayın çıkmıştır. Bu yayınlar çoğunlukla Rus dilinde çıkarılıyordu. Fakat daha sonra Gürcüce, Ermenice ve Azerbaycan Türkçesi ile de yayınlar yapılmaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşı ve ardından yaşanan 1917 burjuva ihtilalleri car rejiminin baskılarını kısmen de olsa azaltmıştır. Bu yıllarda özellikle Bakü merkezli yayınların arttığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Sosyalist, muhafazakâr, sosyal-demokrat gibi siyasi akımların her birinin ayrıca bir yayın organı vardı. 1911 yılında kurulan “Müsavat” partisinin yayın organı olan gazete ise “Açık Söz” gazetesidir.

Mücadele Yıllarında Basın

Rusya hâkimiyeti altındaki diğer halklar gibi Azerbaycan halkı arasında da aydınlanma ve bağımsızlık doğrultusunda hareketlenmeler 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında başlamıştır. Yaşanan bu değişimlerin dünya olaylarının seyirinden bağımsız olduğu düşünülmemektedir. Fakat burada yaşanan gelişmelerin çağının eğilimleriyle benzerlik göstermesine rağmen kendine özgü yanlarının olduğu kabul edilmektedir.

Coğrafi konumundan ötürü Azerbaycan tarih boyunca Safevi, Osmanlı ve Rusya'nın dış siyaset konusu olmuştur. Moğol İmparatorluğu ve akabinde Altın Orda devletlerinin zayıflaması sonucu güçlenen Rusya, I. Petro'nun sıcak denizlere inme siyaseti ile dünya devletleri arasında yerini

almıştı. Bu siyaseti II. Katerina (1762-1796) başarılı bir şekilde devam ettirmiş¹, Kırım Hanlığını işgal ederek Osmanlı Devleti ile 1774 yılında Küçük Kaynarca anlaşmasının imzalanmasına ardından 1783'te Osmanlı Devleti'nden aldığı bir senetle Kırım'ın ilhakına nail olmuştur². Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan üzerindeki emelleri hayli eskiye dayanmaktadır. Bölgenin Türkiye-İran transit ticaret merkezi olması, ayrıca zirai ve ham madde bakımından zenginliği Rusya'nın dikkatini çekmişti. Azerbaycan'a ilk olarak 1735'te Nadir Şah zamanında akın yapan Rusya'nın bu siyasetini de II. Katerina başarı ile devam ettirmiştir. Nadir Şah'ın ölümü ve Safevi Devleti'nde merkezi otoritenin zayıflaması sonucu Azerbaycan beylerbeylikleri bölgelere göre hanlıklar kurmuşlardır. Bakü, Gence, Kuba, Karabağ, Revan, Nahcivan vs. Hanlıklar Türkistan Hanlıkları misali birlik olamadıkları gibi zaman zaman birbirlerine karşı mücadelede Rusya'dan yardım bile istemişlerdir. Bölge için yapılan Safevi-Rus ve Osmanlı-Rus savaşlarında Rusya kazanmış ve 1828 yılında Safevi Devleti ile Türkmençay, 1829 yılında Osmanlı Devleti ile ise Edirne Antlaşmaları yaparak bölgeye hâkim olmuştur. Bu antlaşmalar doğrultusunda Azerbaycan Aras nehri ve Talış dağları sınır olmak üzere ikiye bölünmüştür. Böylece Güney Azerbaycan'da İran hâkimiyeti, Kuzey Azerbaycan'da ise Rus hâkimiyeti başlamıştır³. Bu tarihten sonra müstakil ve millî hayat süren Azerbaycan hanlıkları bir asır boyunca Rus hâkimiyeti altında yaşamak zorunda kalmıştır.

1800'lü yıllara gelindiğinde Azerbaycan aydınlarının dünyadaki değişim ve gelişmelerden etkilendikleri görülmektedir. Hatta öne çıkan gençler Rusya ve Avrupa'da eğitim aldıktan sonra ülkelerinin aydınlanması için çalışmaya başlamışlardır.

Azerbaycan'ın basın tarihi de aynı döneme teka-bül etmektedir.

Azerbaycan gazetecilik tarihi 1828 yılında Tiflis'te Rusça basılan "Tiflisskiy Vedomosti" gazetesini ile başlar⁴. Aslında gazete, bu tarihte imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Rus hâkimiyeti altında kalan Azerbaycan'da Çar rejiminin propagandasını yapmak maksadı güdüyordu. Gazetenin 1829'da Gürcü, 1830'da Ermeni ve 1832 yılından itibaren ise Azerbaycan dillerinde ekleri yayımlanmaya başlamıştır. Azerbaycan Türkçesinde "Tiflis Ehbarı" adı ile yayımlanan ilavenin nüshası elimize ulaşmamıştır. Ama ilave ile ilgili arşiv belgelerinde bilgiler bulunmaktadır⁵. Bu gazete devlet tarafından kapatıldıktan dokuz yıl sonra 1841 yılında "Zakavgazskiy vestnik" gazetesi yayımlanmaya başlar. "Zakavgazskiy vestnik" gazetesinin Azerbaycan dilinde "Kafkasın Bu Tarafının Haberi" adlı 1845 yılında ilavesi yayımlanmağa başlar. Gazetenin ilk sayısını araştırmacı A.Z. Abramışvili arşivden bularak yayımlamıştı. Dört sene boyunca çıkan "Kafkasın Bu Tarafının Haberi" adlı ilavede daha çok devletin resmî emirleri, fermanları, mahkemeler gibi malumatlar yayımlanıyordu. İçeriğinden de anlaşılacağı gibi bu ilave de Çar rejiminin sömürge siyasetine hizmet ediyordu⁶.

"Tiflisskiy Vedomosti" ve "Zakavgazskiy vestnik" gazetelerinin ilavesi olarak yayımlanan "Tiflis Ehbarı" ile "Kafkasın Bu Tarafının Haberi" gazeteleri Azerbaycan Türkçesinde olsa da Azerbaycan millî basın tarihinin temeli sayılmamaktadır. Nitekim onlar müstakil bir basın değillerdi. Azerbaycan'ın millî uyanışının öncülerinden olan M.F. Ahundov ve A.A.Bakıhanov'un bu gazetelerde faaliyetleri konusunda bilgiler olsa da bunlar birkaç yazıdan öteye geçmemiştir. En esas ise odur ki, bu gazetelerin içeriği ve başçıları Azerbaycan gerçeklerinden çok uzak idiler.

Azerbaycan'ın millî basın tarihi 22 Temmuz 1875 yılında Hasan Bey Zerdabi tarafından yayınlanan ve ayda iki defa çıkan "Ekinçi" gazetesi ile başlar. Bilim ve kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasını savunan Marifçilik fikrinin taşıyıcısı olan bu gazetenin millî tefekkürlü şahsiyetlerin yetişmesinde önemli hizmetleri olmuştur. "Ekinçi" gazetesinden sonra "Ziya", "Keşkül" gibi gazeteler yayınlanmıştır. 1903 yılından itibaren "Şarki-Rus" gazetesi Tiflis'te yayın hayatına başlamıştır. Bu gazete "Ekinçi"den sonra ikinci siyasi yayın olmuştur. Ardından "Hayat", "İrşad" ve "Füyuzat" gazetelerinin basılması

millî ideolojinin, devletçilik fikrinin oluşumunu hızlandırmıştır. Aynı yıllarda mizah dergisi olarak yayın hayatına başlayan "Molla Nasrettin" dergisi halkın ruhunu ve manevi dünyasını yansıtıyordu ise "Füyuzat" dergisi de millî varlığın, Türkçülüğün sembolü ve esas tebligat aracı idi⁷.

Azerbaycan basını 1905 yılına kadar Rus yönetimi ve sansürünün baskısı altında olmuştur. Çar Rus yönetimi Azerbaycan Türkçesinde yayın yapılmasına izin vermemiş, yayın izni olanlar ise sansür baskısı ile sürekli denetim altında tutulmuştur. Azerbaycan Türk basını 1905 Rus ihtilalinden sonra gelişim göstermiştir⁸. 1905-1920 yılları arasında Azerbaycan'da altmış kadar gazete ve derginin yayınlandığı bilinmektedir. Bunlardan "Hayat", "İrşad", "Tekamül", "Taze Hayat", "Hakikat", "Nicat", "Hilal", "Açık Söz", "İttihad" gibi yayınlar siyasi ve kültürel alanda önemli yere sahiptirler⁹.

"Açık Söz" Gazetesinin Amacı ve Önemi

Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin önderi, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk başkanı olan Mehmet Emin Resulzade'nin yayınladığı "Açık Söz" gazetesi 2 Ekim 1915 yılında yayın hayatına başlamıştır. M. E. Resulzade'nin direktifleri doğrultusunda kurulan "Müsavat" partisinin resmî yayın organı olan "Açık Söz" gazetesi Bakü'de yayımlanıyordu. Gazetenin başlığının altında yer alan "Siyasi-ictimai, edebi Türk gazetesi" ifadelerinden de anlaşıldığı gibi dönemin siyasi ve toplumsal olaylarını çekinmeden dile getiren bir gazete olmuştur. Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türkler arasında "Tercüman" gazetesi millî şuur bilincinin oluşumunda önemli rol oynadığı gibi "Açık Söz" gazetesi de Azerbaycan Türklerinin millî şuur bilincinin gelişmesinin öncülerinden olmuştur. "Açık Söz" ilk defa "Müslüman" ve "Tatar" kelimesinin yerine çekinmeden "Türk" kelimesini kullanmıştır. Bu tarihe kadar muhafazakârlara göre Azerbaycan halkı millet bile değildi, kendilerine "Müslüman" diyorlardı. Devlet ve yönetime göre ise Azerbaycan halkı Tatar'dı. Uzun zamandır başlamış olan Azerbaycan millî hareketi ise henüz adını almamıştı. Yayınlanan gazetelerin başında "Müslüman gazetesi", okulların üzerinde ise "Rus-Tatar mektebi" ibareleri yazılmaktaydı¹⁰.

Kendini "günlük Türk gazetesi" şeklinde ilan eden "Açık Söz" gazetesi millete "sen Türksün" Rus hükümetine ise "biz Türküz!" şeklinde hitap ediyor-

du. Bununla gazetenin yayıncısı, başyazarı ve Azerbaycan millî mücadelesinin lideri M.E. Resulzade “ümmet” ve “ümmeççilik” devrini resmen kapatmış, “millet” ve “Türk milliyetçiliği” çağının başladığını ilan etmiştir¹¹. Çünkü ümmeççilik her ne kadar Rus hâkimiyeti altındaki milletlere yönelik Ruslaştırma siyasetini engellese de aynı zamanda Müslümanların millî düşüncelerinin oluşumunu da zorlaştıran bir etken olmuştur¹². Bakü Nikolayevski Caddesindeki M. Aleksandrov’un 357 numaralı hanesinde basılan gazetenin esas amacı Azerbaycan halkının millî mefkûresinin gelişmesini sağlamak, bu yolda öne çıkan şahsiyetleri birleştirmek, genç nesli millî ruhta yetiştirmek ve gelecekte millî devletin kurulması için gereken ortamı sağlamak olmuştur¹³.

M. E. Resulzade’nin gazetenin ilk sayısında kaleme aldığı “Tutacağımız yol” başlıklı makalesi “Açık Söz”ün amacını açıklar niteliktedir; “*Muhteşem çıkışına tanık olduğumuz bu yol bir gerçeği, asrımızın milliyetçilik asrı olduğunu ispat etmiştir. Bundan böyle dünya haritası buna göre şekillenecektir*” diyordu¹⁴. Düzenli olarak 724 sayı kadar çıkabilen “Açık Söz” gazetesindeki yazılarda halkın duyguları ve ihtiyaçları dile getiriliyordu. Gazetenin başyazarı ve yayıncısı olan M. E. Resulzade’nin burada “Resulzade” imzasıyla 259 yazısı yayımlanmış, 200’den fazla ise imzasız veya müstear isimlerle yazılarının olduğu bilinmektedir¹⁵. Azerbaycan’ın bağımsızlığı yolunda durmadan çalışan M. E. Resulzade gazetedeki yazıları ile sadece millî basını değil, sosyalist basını da etkileyebiliyordu. “İhtiyaçlarımız” başlıklı yazısında dile getirdikleri, her iki basında yankılara sebep olmuştur. İlkokulların yaygınlaşması ve millîleşmesi, dinî eğitim veren yüksekokulların açılması, Müslümanların baskı altında tutulan haklarının iade edilmesi gibi ihtiyaçların dile getirildiği makaleye ilk karşılıklar “Kafkazskoe Slovo” (Kafkasya sözü), “Yeni İkbal” ve “Zakavkazskaya reç” (Kafkasya Nutku) gazetelerinden gelmiştir. Daha sonraki sayılarda M.E.Resulzade’nin kaleme aldığı “Cesaretliler Söylesin” başlıklı yazısı “İhtiyaçlarımız” yazısına karşılık veren bu gazetelere cevap niteliği taşımaktadır. Fakat “*Rusya’da yaşayan Müslümanların Rusya yönetimi tarafından halledilmesi gereken birçok meseleleri ve ihtiyaçları var... onları da cesaretliler söylesin*” diyerek bir taraftan Rusya’da ezilen Türk halklarının geleceği ile ilgili derin siyasi meselelerin ortaya koyulmasına ve müzakere edilmesine işaret ediyor, diğer taraftan da meslektaşlarını sanki dikkatli olmaları konusunda uyarıyordu¹⁶.

“Açık Söz” gazetesinin, Ömer Faik Nemanzade, Neriman Nerimanov, Abdullah Şaik, Hüseyin Cavit, Yusif Vezir Çemenzeminli, Abdülrehim Bey Hakverdiyev, Şefige Hanım Efendizade, Tağı Şahbazi vs. gibi şahsiyetlerden ibaret yazar ekibi vardı. Bu yazarların hepsi Rus hükümetinin baskıcı rejimi altındaki esir halkların ihtiyaçlarını dile getirerek halkı bilinçlendiriyorlardı. Dolayısı ile gazete sadece Azerbaycan Türklerinin değil, Rus hâkimiyetindeki bütün Türk halklarının haklarının verilmesini istiyordu. Bu bağlamda Ömer Faik Nemanzade’nin “*Milli meselelerimizin zamanı mı?*” başlıklı silsile yazısı cesur ifadeleri ile dikkatleri çekmiştir. O bu makalesinde “*Evet, biz Rusya Türklerinin de kendimize göre sosyal, siyasi isteklerimiz var. Bunları büyük ve kabul edilmez sanmayınız. Biz fazla bir şey istemiyoruz. Bize de insanlık hukuku verilmesini istiyoruz. Biz de Rusya’nın haklara sahip tebaalarından biri olalım. Üvey evlat yerine konulmayalım. Hükümetin genel kurullarında din ve milliyet ayırımı yapılmasın. Hususiyeti milliyetimize itina edilsin*”¹⁷ diyerek Rusya Türklerinin insani haklardan bile mahrum kaldıklarını vurguluyordu.

Çar rejiminin ikiyüzlü siyasetini cesaretle eleştiren “Açık Söz” gazetesi gelişen dünya koşullarında sosyal-siyasi gelişimin karşısının alınamayacağını ve sonda mazlum halklarının özgürlüğe çıkacağını gerçek olacağına okuyucularını inandırıyor. Zamanla ciddi tebligat merkezine çevrilen gazete her zaman Rusya Türklerinin din, dil ve hukuki problemlerini göz önünde bulunduruyordu. M. E. Resulzade ve diğer yazarların hürriyet ve Türklük ruhunda yazılan makaleleri ise Azerbaycan halkının millî fikirlerinin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Ulus bilinci ve millî mefkurenin oluşunda “Açık Söz” gazetesinin önemli rolünü daha sonraki yazılarında M. E. Resulzade yüksek değerlendirmiştir¹⁸.

Mart 1918 olayları ile yayını duran “Açık Söz” gazetesi bu yıl içerisinde Abdullah Şaik’in yönetiminde ara sıra basıldığı bilinmektedir¹⁹. Gazeteye çeşitli zamanlarda M. E. Resulzade, M. E. Abdüezizoğlu, Üzeyir Hacıbeyov, Orucov kardeşler ve H. İbrahim editörlük yapmışlardır.

Azerbaycan Cumhuriyeti 2015 yılında “Açık Söz” gazetesinin 100 yaşı ile ilgili çeşitli ilmi anım toplantıları ve yayınlar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Prof. Dr. Şirmemmed Hüseyinov tarafından Arap alfabesinden Latin alfabesine çevrilen “Açık Söz” gazetesinin 2 Ekim 1915 tarihli 1. sayısı Arap alfabesi ile birlikte Azerbaycan’da yayınlanan “525-ci gezet”in özel sayısı şeklinde basılmıştır²⁰.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısında aydınlanma ve marifçilik akımları ile başlayan Azerbaycan Türklerinin millî mücadelesi uzun ve engebeli yollardan geçmiştir. Ulus bilincinin oluşumunda basın önemli rol oynamaktadır. Bu konuda Azerbaycan basın tarihinin ilk araştırmacısı ve bağımsızlık mücadelesinin öncülerinden olan Mirza Bala Mehmetzade eserinde, “*Konuştugu lisanda ilk gazeteye sahip olan cemiyet bir milliyet iken millî olmaya başlamış demektir. Basın geleneğine sahip olan bir halk ise artık teessüs etmiş bir millettir*”²¹ diyerek milletin oluşumunu basına bağlıyordu. Oysa Rus hâkimiyetinin ağır zulmü altında kalan diğer halklar gibi Azerbaycan Türkleri de uzun zaman kendi dillerinde yayımlanan gazete ve dergiye sahip olamamışlardır.

Rus ihtilallerinden sonra Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan gazete ve dergilerin sayısı artmıştır. Fakat sık sık hükümetin baskı ve sansür uygulamaları ile kapatılmışlardır. Dönemin aydınları tarafından yayımlanan gazete ve dergiler kapatıldığı zaman yılmadan bir araya gelerek yeni isim altında farklı bir yayın çıkarmışlardır. Azerbaycan ulus bilincinin oluşumunda bu yayınların müstesna yeri vardır. 1911 yılında kurularak siyasi hayata başlayan “Müsavat” partisinin yayın organı olan “Açık Söz” gazetesi diğer yayınlardan farklı özelliklere sahipti. Öncelikle Türk kelimesini kullanarak Azerbaycan Türklük bilincinin oluşumunu hızlandırmıştır. Bağımsızlık mücadelesi boyunca Azerbaycan gazeteleri zaman zaman sansür baskılarına maruz kalsa da faaliyetlerini sürdürmüş ve millî uyanışın âdeta bir lokomotifi olmuşlardır.

- * Yrd. Doç. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. tellikorkmaz@nevsehir.edu.tr; telli.k@gmail.com
- 1 Sergey Mihayloviç Solovveyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih vremyon*, Cilt XXI, 1851-1879, Peterburg, s. 1342; Kemal Beydilli, Rusya, İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, İstanbul, 2008, s. 255.
 - 2 Kemal Beydilli, Yaş Antlaşması, İslam Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul, 2013, s. 347.
 - 3 Ziya Musa Buniyatov, Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi, Cilt 04, İstanbul, 1991, s. 320.
 - 4 Hüseyin Kazan, “Azerbaycan millî Uyanışında Aydınlar ve Basın”, İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Mayıs 2016, s. 38.
 - 5 Akif Aşırılı, Azerbaycan Matbuatı Tarihi, Bakü, 2009, s. 5.
 - 6 Aşırılı, a.g.e., s. 6.
 - 7 Aşırılı, a.g.e., s. 8.
 - 8 Mehemmedzade, Mirza Bala, Azerbaycan Türk Matbuatı, Bakı 2004, s. 15.
 - 9 İrfan Murat Yıldırım, Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür, Eğitim Dergisi, Sayı 2/2, 2013, s. 149.
 - 10 Millî Azerbaycan Harekâtı, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40, Ankara 1991, s. 46.
 - 11 Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycan millî Harekâtı, Bakü, Nicat Yayını, 1992, s. 246.
 - 12 Savaş Açikkaya, Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri, Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 28, 2010, s. 418.
 - 13 Nesiman Yagublu, Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi, Ankara, 2015, s. 51-52.
 - 14 “Açık Söz” gazetesi, 2 Ekim 1915, No 1.
 - 15 Yagublu, A.g.e., s. 164.
 - 16 “Açık Söz” gazetesi, 18 Ekim 1915, No 13.
 - 17 “Açık Söz” gazetesi, 10 Kasım 1915, No 31.
 - 18 J.M. İsmailova, Azerbaycan millî Mefkuresinin Yaranmasında “Açık Söz” gazetesinin Rolü, Bakü Üniversitesi Haberleri (Humanitar Serisi), No: 4, 2014, s.78.
 - 19 Yagublu, A.g.e., s. 164.
 - 20 Ceyhun Abbasov, “Açık Söz” gazetesinin 100 Yaşı Tamam Olur, “525-ci gezet”, 02.10.2015, https://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=43045#gsc.tab=0; Erişim Tarihi: 20.02.2018.
 - 21 Mehmetzade, Azerbaycan millî Harekatı, s. 247.

Kaynakça

- “Açık Söz” gazetesi, 18 Ekim 1915, No 13.
“Açık Söz” gazetesi, 2 Ekim 1915, No 1.
ABBASOV Ceyhun, “Açık Söz” gazetesinin 100 Yaşı Tamam Olur, “525-ci gezet”, 02.10.2015, https://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=43045#gsc.tab=0; Erişim Tarihi: 20.02.2018.
AÇIKKAYA, Savaş, Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri, Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 28, 2010, s. 403-420.
AŞIRILI, Akif, *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*, Bakü, 2009.
BEYDİLLİ, Kemal, *Rusya, İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, İstanbul, 2008.
BEYDİLLİ, Kemal, *Yaş Antlaşması*, İslam Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul, 2013.
BUNİYATOV, Ziya Musa, *Azerbaycan*, İslam Ansiklopedisi, Cilt 04, İstanbul, 1991.
İSMAYILOVA, J.M., Azerbaycan millî Mefkuresinin Yaranmasında “Açık Söz” gazetesinin Rolü, Bakü Üniversitesi Haberleri (Humanitar Serisi), No: 4, 2014, s.75-80.
KAZAN, Hüseyin, “Azerbaycan millî Uyanışında Aydınlar ve Basın”, İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Mayıs 2016, s. 28-43.
MEHEMMEDZADE, Mirza Bala, *Azerbaycan millî Harekatı*, Bakü, Nicat Yayını, 1992.
MEHEMMEDZADE, Mirza Bala, *Azerbaycan Türk Matbuatı*, Bakı 2004.
Millî Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40, Ankara 1991.
SOLOVYEV, Sergey Mihayloviç, *İstoriya Rossii s Drevneyşih vremyon*, Cilt XXI, 1851-1879, Peterburg.
YAGUBLU, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara, 2015.
YILDIRIM, İrfan Murat, *Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı*, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür, Eğitim Dergisi, Sayı 2/2, 2013, s. 147-160.

TURAN İMPARATORLUĞU'NUN TARİHİ VE MAHİYETİ

Faik ELEKBEROV *

“Tufan”dan önceki Turan İmparatorluğu...

İlk Turan İmparatorluğu ne zaman varlığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Onun tarihini m.ö. IV-III bin yıl, bazen de daha eski zamanlara götürüp çıkarımlar da, aynı zamanda böyle bir imparatorluğun m.ö. I minillikle milattan sonraki 1. binyılın arasında görenler de var. Buna sebep de, Turan İmparatorluğu'nun varlığına yaklaşımlarda Batı âlimlerinin çoğunluğunun bilimsel obyektivlikten çok subjektivliğe yol vermeleridir. Kuşkusuz, bu subjektivliğin arkasında da Avrupalıların İranlıların/Farsların “siyah saçlarına, ala gözlerine aşık olması” değil, daha çok batıcı, yani antitürk/antiislam çıkarları önemli rol oynamıştır. Bu nedenle, birkaç Batı alimini çıkmak şartıyla çoğu Turan İmparatorluğu, aynı zamanda Türklerin tarihini başardıkları kadar “genç” yapmağa, bu da mümkün olmadığı halde Turanlıları Türklerden ayırıp onu Hint-Avrupa kökenli İranlıların düşük dalı ilan etmeye çalışmışlardır.

Turan İmparatorluğu'nun varlığıyla ilgili fikirlerin yeniden gündeme gelmesi de, aslında İran/ Arya görüşünün gelişmesi zemininde, ister istemez ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan XIX yüzyıldan itibaren Avrupa alimlerinin çoğunluğunun Qacarlar devletinin toprakları “Persiya” ya da “İran” gibi adlandırması, bu zaman da “İran İmparatorluğunu” qədimləşdirmək adına onun Turan İmparatorluğuyla yüz yüze konulması sırf Batı merkezli düşünce olmuştur. Çünkü İranlıların / aryanların en eski tarihinde iki milletle: Turanlılar ve Samilərlə büyük savaşlar olmuştur. Son zamanlarda da m.ö. II binyılın sonu, I binyılın başlarına kadar, yani Ortadoğu ve Orta Asya'da İran / Ari halklarının izi-tozu bile olmadığı dönemlerde, onlardan farklı olarak Turan / Türk halklarının bu toprakların aborijenləri olması, hatta burada Turan İmparatorluğu'nu kurmalarıyla

ilişkin hususlar yaygındır. Bu tür değerlendirmelere göre, bu döneme kadar da Ön Asya, Orta Asya ve Küçük Asya'da Türklerin / turanlıların şu veya bu derecede temasta oldukları Sumer, Sami, Dravid, Elam, Fin-uqor, Kafkasya-Hurri halkları olmuşlardır. Dolayısıyla, Turan-İran halkları birbiriyle karşılaşmadan önce, yani m.ö. II binyılın sonu, I binyılın başlarına kadar Orta Doğu ve Orta Asya'nın, özellikle Hazar Denizi'nin her iki tarafında, yani hem doğu tarafı olan Türkistan'ın, hem de batı tarafı olan Azerbaycan'ın esas yaşayanları Turan / Türk kökenli halklar olmuş, bu bölgelerde de onlar Turan İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Milattan önce IV-II binlerde Hazar denizinin Batı ile Güney-Batısında, yani Büyük Azerbaycan'da, özellikle Kuzey-Doğusunda, yani Kıpçak bozkırlarında ve Doğusunda, yani Türkistan'da yaşayan tüm halklar da Turan İmparatorluğu'nun bir parçası olmuşlardır.

Turan İmparatorluğu, Turan/Türk uygarlığının varlığı hakkında birkaç teori mevcuttur. Bazı yazarlar ilk Büyük Turan İmparatorluğu'nun Nuh peygamberden önce, Mu kıtasına (bu kıtanın sınırları Pasifik'in altında kaldığı tahmin edilmektedir) ait Güneş İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra var olduğunu ve Tufan sonucunda ortadan kalktığını iddia ediyorlar. Buna örnek olarak da, James Çörçvordun “Batmış kıta Mu'nun çocukları” kitabında Güneş İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, bir zamanlar onun sömürgeciliği altında yaşayan Uygurların Büyük Uygur İmparatorluğu'nu yaratmasıyla anlatıyorlar. Büyük Uygur İmparatorluğu'nu ilk Büyük Turan İmparatorluğu gibi gören müelliflere göre, başkenti Hora-Hota (Gor Ata) olan bu imparatorluk yaklaşık XX-XVII minil önce Asya'nın Sarı deniz kıyılarında kurulmuş ve Avrupa'ya kadar genişlenmişti.¹ Çörçvordun bu teorisini savunan Azerbaycan alimi Kara Namazova

göre, eski Azerbaycan toprakları de Büyük Uygur İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur ki, Nuh peygamberin döneminde bu imperiyada yaşanan "Tufan" ın izleri Kuzey Azerbaycan topraklarındaki Gobustan ve Gemikaya kaya yapılarında de tarif edilmiştir. Kara Namazov yazıyor: "Tufandan kalma tasvirler Gobustan ve Orta Asya açıklamaları birbiriyle çok çağrıştıran ve şöyle demeye esas var ki, Gobustan motiflerinin de en eski örnekleri ele Uygur kaya tasvirlerinin hemen hemen aynıdır ... Hatta, yer isimleri de bir -birlarına gibidir. Bu maddi kültür abidelerinin aynılığı de bu topraklarda henüz XX bin yıl önce Uyğrların-Türklerin yaşadıklarını doğrulayan olgulardır ... Bu səsleşmələr birbirini tamamlayırsa, demeli. Bizim arheoloqlarımızın tahmin ettiğı Gobustan anıtları 5,8 bin yıl önce yok, daha eskilere Uygur İmparatorluğu'nun yaşadığı dönemlere dayanıyor. Bu yönde Uygurların, yani Türklerin Güney Kafkasya'da XX bin yıl önce bir imparatorluk gibi yaşamaları sonucuna gelinmelidir".²

Nuh döneminde yaşanan "Tufan" a, yani dünyanın topraklarının bayağı bir kısmının su altında kalmasına kadar mevcut olan ilk Turan İmparatorluğu hakkında herhangi bilimsel olgulardan hareket etmek çok zor görünse de, bu konunun ciddiye alınması ve incelemelerin devam etdilməsi düşüncəsindəyik. Herhalde "Tufan" a kadarki halklar ve onlara ait devletler hakkındaki bilgilerin çoğalması daha çok Türklerin eski tarihine ışık tutmaktadır. Özellikle, Türklerin Mu kıtasının Güneş İmpariyasıyla ondan sonraki Uygur / Turan İmparatorluğu döneminde ortaya koydukları milli-dini değerler (Tanrıçılık inancı, Güneş inancı ve b.), Devlet gelenekleri (adalet, sosyal eşitlik, Turan taktığı ve b.), Bilimsel başarıları tamamen yok olmamış, daima kendi çekirdeğini korumuştur. Bu anlamda "Tufan" dan önce ve sonra ortaya çıkan devletlerde, onların ortaya koydukları kültür yapılarında Türklerin / turanlıların önemli rol oynaması kanaatindeyiz.

"Tufan"dan sonraki Turan İmparatorluğu ve Sumerler...

Düşünüyoruz ki, Nuh peygamberin döneminde gerçekleşen "Tufan" dan sonra da Türkler / Turanlılar Orta Asya ve Ön Asya'da, özellikle Hazar denizini de kendi içine alan "Turan ovalığı"nda meskunlaşaraq ikinci Büyük Turan İmparatorluğu'nu kurmuş, aynı zamanda yeni kültür ortaya koyarak, onu dünyada yaymaya başlamışlardır. "Tufan" dan sonra ilk kültür merkezinin m.ö. X-VI minillerde

"Turan ovalığı" nda, yani Türkistan'da oluştuğunu iddia eden Azerbaycan Türk aydınlarından Aydın Mədətoğlunun geldiye sonuç da odur ki, "" Tufan "dan sonraki kültür tarihi M.Ö. III binyılda şehir devletleri yaratmış şumerlerle değil, M.Ö. X-VI binlerde Çayhun ve Sayhun nehirleri çevresinde yaşamış Büyük Turan İmparatorluğu'nun halefi ve Sümerlerin ulu dedeleri olan Turanlılarla başlıyor".³ Aslında bazı Azerbaycan türk alimleri bununla demek istiyorlar ki, "Tufan" dan sonra dünyada mevcut olan ilk devlet ve kültür gelenekleri ilk olarak m.ö. X-VI binlerde özellikle Orta Asya'yı kapsayan Turandan / Türkistan'dan başlamış, ikinci kez m.ö. VII-II binlerde Büyük Azerbaycanda da yayılmış ve üçüncü olarak m.ö. IV-II minillerde Dicle-Fırat nehirleri arasındaki şumerlerle ve başka kültürlerle devam etmiştir.⁴

Biz de, düşünüyoruz ki, tüm durumlarda dünya kültürünün ya da uygarlığının ilk başlangıcı tarihçilerin çoğunluğu tarafından m.ö. IV binyılın ortalarında İkiçayarasına "gelme" sayılan, ancak nereden geldikleri belli olmayan Sümerler değil, onlar üzerinde büyük etkisi olmuş ya da Sümerlere akraba olmuş Ptototürklər / Turanlılar. Herhalde Ptototürklərin / turanlıların şumerlerle ilişkilerinin olmasını tüm Türk alimleri kabul ettikleri halde, ancak Sümerlerin Türk mənşəliyi konusunda fikirler haçalanır. Örneğin, O. N. Tuna, A. Elçibey, O. Süleymenov, Y. Yusifov, S. Aliyarlı⁵ ve başkaları kesin şekilde Sümerleri türk gördüğü halde, M. İsmayılov, ⁶ F. Ağasioğlu⁷ ve diğerleri bu fikre katılmıyor, sadece, Türklerle Sümerler arasında sosyo-kültürel ilişkilerin olduğunu kabul ediyorlar. Ancak ilk defe Sümerlerin türk ola bileceğini yabancı bilim adamlarından J. İpor, F. Hommel ve başkaları ireli sürmüştür. Hetta, Hommel Sumerleri Ural-Altay dil ailesinden hesab etmiştir. Hommelin fikrinde, Orta Asyadan Ön Asyaya gelen Türklerden bir hissəsi Mezopotomiyada Sumerleri oluşturmuştur. Bundan ireli gelerek Z. V. Toğan,⁸ O. Süleymenov, M. T. Zehtabi⁹ isə daha inamlı anlamda Sümerlürin Türk kökenli olmasını müdafia etmişler.

Kuşkusuz, şimdiki halde Batı ideologları için de, dünyada ilk uygarlıq sayılan Sümerler kültürünün sahibinin Hint / Avrupalı, Sami, Turan/Türk ya da belirsiz kökenli halkların olması gibi çeşitli teoriler seslenmesi daha elverişlidir, sadece Sümerlerden de geri yeni bir uygarlığın varlığının ortaya çıkması. Herhalde alimlerin eski sivilizasyonlarla yaptığı araştırmalar böyle bir yeni fikri doğurur ki, aslında

dünya alimlerinin bugün ortaya koydukları birçok uygarlıklar, özellikle Sümer / Sumer kültürünün, şehir-devletlerinin kendisi de başka bir uygarlıktan kaynaklanmıştır. Ancak batıcı alimler Sümer / Şumerden önceki kültürün, uygarlığın olduğu coğrafi bölgenin nerede olmasına, aynı zamanda aynı coğrafi bölgelerde yerleşmiş halkların etnik kimliğine daha yakın olduklarından, şimdilik bu konuda susmayı tercih ederler. Kuşkusuz, Batı alimlerini susmaya mecbur eden Sümer / Şumerden önceki kültürün olduğu coğrafi bölgenin daha çok Türkistan / Turan, bu coğrafyanın en eski halklarının ise Turan / Türk kökenli olmasıdır. En önemli de odur ki, Sümerlerin Türk olup olmadığı tartışmalı olduğu halde, ancak Sümerlere Türklerin etkisinin olması fikri daha kuvvetli şekilde ortaya çıkmaktadır. Elbette, böyle olduğu takdirde düne kadar Türk kültürünü tüm kültürlerden “genç”, “barbar” olarak algılayan “Avrupa merkezci” Batı bilim adamları için bunu itiraf etmek çok zordur.¹⁰

Biz de kesinlikle şüphe etmiyoruz ki, bugün dünyada tarihi net olarak bilinmeyen, ya da çok az bilinen devletlerin ve kültürlerin mahiyetinde en çok Türk / Turan kültürünün damgası var. Çünkü Türk / Turan kültürü tüm kültürlerin en eskisi. Hatta, bunu biz Türklerden çok Batılı bilim adamlarının daha iyi bilmesi düşüncesindedir. En azı ona göre ki, Türk-Turan uygarlığına ait yazılı, ya da maddi anıtlar de bizlerden çok Batı âlimlerinin ellerindedir. Üstelik, dünya tarihinin, dünya biliminin merkezi Batı “bilim” i olduğu için, ancak oradan gelen bir fikre muhtaç kalmışız. Batı bilginleri de dünya biliminde sadece ilk kültür olarak Türk / Turan kültürünü kabul etmek niyetleri var hatta, onun “genç” ve “barbar” olması iddiasında kalmaktadırlar.

O yüzden de düşünüyoruz ki, Batı uygarlığını bilimsel olarak kanıtlamak için onun tarihi köklerini “bulmak” konusunda “Avrupa merkezci” çok sinisi yol tutmuşlardır. Onlar bir yandan Batı uygarlığının çekirdeği olan Yunan-Roma kültüründen de eski kültürleri (Sumer, Elam ve b.) Özünlendirmeye gayret ederken, diğer yandan aynı kültürleri Türk-Turan kültüründen uzak tutmaya çalışırlar. Çünkü Batı uygarlığının Yunan-Roma’dan başlaması bir süre inandırıcı görünse de, daha sonra önemini kaybetmiştir. O halde, Batı bilginleri dilde, kültürde, felsefede daha derinlere, eskilere gitmek niyetine düşmüşlerdir. Batı bilim adamlarının bu niyeti Ariliyin ya da Hint-Avrupa teorisinin temelini koymuştu ki, onun da köklerini Avrupa’da derinleştir-

mek mümkün olmadığı için Doğu’ya, daha çok da Asya’ya yüz tutmuşlardır. Bu zamanda hiçbir ciddi esas olmadan şimdilik, dünyada ilk uygarlık olarak kabul edilen Sümer kültürünü ya Hint-Avrupa teorisine kapatmaya çalışmış ya da belirsiz kültür ilan etmekle yetinmişlerdir.

Bugün bizim karşımızda duran esas mesele Türk / Turan kültürünün dünya kültürleri arasında özel bir yer tutmasını, hatta Sümerden önceki varlığını ortaya koymaktır. Aksi takdirde Türk/Turan kültürümüz Avrupa, Rus, Çin, Hint, İran / Ari, Sami kültürleri içinde daha da eriyecek ve kendimizden tamamen uzaklaşacağız. Bunun gerçekleşmemesi için tüm Türk / Turan halklarının Turan/Türk uygarlığı ve Tanrıçılık felsefesine ciddi önem vermesini önemli buluyoruz. Çünkü Turan Uygarlığı hem yakın uzak Türk-Turan halklarını bir araya getiriyor, hem de kültürel, tarihi ve bilimsel-felsefi bütünlük oluşturur. Bu nedenle, “Tufan” dan sonra ortaya çıkmış ikinci Büyük Turan İmparatorluğu döneminde yaşananları efsanelerden arındırıp bilimsel obyektivliye kavuşturmalıyık. Özellikle, bu devletin kurucusu olan Oğuzlar, onların Başkanı Oğuz Kağan ve onun varisleri hakkındaki biliklerimizi genişlendirmelidir.

Oğuz Kağandan Alp Er Tongaya...

Türk-Turan etnogonik mitler Oğuzlar uğuzlar olarak ifade edilir ve uzun süren hakimiyetinden söz açılır. Etnogonik miflere göre, Azerbaycan’ın en eski insanları - uğuzlar çok yüksek boylu olmuşlar “Eskiden uğuzlar olmuşlar. Onlar çok yüksek imişler. Her biri bir çınar gibi. Ona göre indinin özünde de bir uca boylu adam görünce diyorlar ki, Uğuz. El arasında diyorlar ki, uğuzlar bizim atalarımız oldular”.¹¹ Demek ki, Uğuzlar-Oğuzlar Türklerin ulu ataları ve Uğuz ilk defa tek tanrılı din olan Gök-Tanrıçılığı yaymıştır.¹² Başka bir etnogonik mite göre ise, Türk Nuh yedi oğlundan biri olmuş, uzun süre bir ada da tek başına yaşamıştır. Türkün adadan kurtulmasına gri kurt önemli bir rol oynamıştır.¹³

Oğuz Kağanla ilgili tüm “Oğuznameler”de de, o, hem Büyük Turan İmparatorluğu’nun kurucusu, hem de Dünya hakimiyetini kuran ilk hükümdar gibi seciyyelendirilmiştir. Bazı kaynaklar ise Oğuz Kağan’ı Alp Er Tonga, onu da Avesta ve “Şahnameler” de adı geçen Ofrasiyabla eynilendirilir. Aynı zamanda Oğuz Kağan ya da Alp Er Tonga Tufandan sonraki dönemde yaşamış Nufun oğlu Yafes’in oğlu Türk’ün torunudur.¹⁴ Ola bilsin ki, Oğuz/Uğuz/Buğuhan Hakan Sami halklarının dini kitaplarında (Zebur, Tövrat ve b.) adı geçen İbrahim/Avraam

peygamberin ya özü, ya da kardaşı Aran, belki de onların çağdaşı hesab olunan ve adı Kurani-Kerimde de geçen İskender Zülkarneyn'dir. Oğuz Han ya da İskender Zülkarneyn Türklere tahminen 5200 il bundan önce Hanif dinini öğretmiştir.¹⁵ Bu anlamda Oğuz Hanın İskender Zülkarneyn olması daha çok inandırıcıdır, neinki m.ö. 13-7. asırlar arasında yaşaması güman edilen Alp Er Tonga.¹⁶ Sözükeçen Oğuz Kağan oğulları Gök Han, Deniz Han, Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Dağ xanla birlikte Büyük Turan İmparatorluğu kurup, dünya hükümdarı olduktan sonra devletini onlar arasında taksim etmiş. Bu impertaorluğun başkendi de Merv, Belh ve diğer şehirler gösterilmektedir. Aynı zamanda, Oğuz Kağan bir çok yeni şehirlerin (Gence, Şiz, Kazvin web.) de temelini oluşturmuştur.

Düşünüyoruz ki, m.ö. IV-II minillerde Büyük Azerbaycan / Hazarbaycan arazilerindeki eski devletlerin çoğunluğu (Aratta, Subar, Kut, Turuk, Manna ve b.) De esasen Oğuz Kağan'ın kurduğu ve onun varisleri tarafından sürdürülen Turan İmparatorluğunun (m.ö. 10-5 nci binyıllar) veya beylikleri olmuş ya da yarı şekilde mövcudluklarını koruyup saklamışlar. Turan İmparatorluğu'nun takibinə de Büyük Azerbaycan ve ona hemhudut bölgelerdeki tüm türksoylu halklar, yani Sümerler, Subarlar, Aratta, qutlar, Turuklar, Kumanlar, mannalılar, Kimmerler, Sakalar, İskitler, madaylar, Hunlar, Kıpçaklar, Qarqarlar, Hazarlar/Azlar, Quzlar / Oğuzlar, Alpanlar / Arnavutlar ve diğerleri dahil olmuşlardır. Kısacası, bizim düşüncemize göre, adı geçen bu Turan /Türk boylarının hepsi Hazar'ın neredeyse her yerinde, yani Kuzey-Doğu, Doğu (Asya), Kuzey-Batı, Batı (Büyük Azerbaycan) ve Güney kıyılarında yaşayan yerli etnoslar idiler. Demek ki, Türklerin / turanlıların ilk yurdu sadece Güney Azerbaycan değil, bütün olarak Büyük Azerbaycan / Xəzərbaycan, yani Hazar denizinin tüm çevresi olmuştur. Eski dönemlerde olduğu gibi, bu günün özünde de aşağı-yukarı Hazar denizinin tüm çevresi Türklerin çoğunlukla yerleşim merkezleri olarak kalmaktadır.

Bu anlamda Turan'ın merkezinin Azerbaycan olması, aynı zamanda ilk kudretli Turan devletinin başkanlarından biri olan Alp Er Tonqanın Azerbaycan'da da birçok şehri bina etdirmesiyle bağlı efsanelerin olması doğaldır. Bazı tarihçilere göre Gence şehrinin temelini atan da Turan hakani Alp Er Tonga olup. Firdovsiye göre, onu İranlılar Berde bölgesindeki kalesinde öldürdü ki, bunu

Taberi de yazıyor.¹⁷ Eger Firdovsi Efrasiyabı daha çox m.ö. 7-ci əsrdə Sakların lideri olmuş Partatua ilə eyniləşdirirsə, Taberi Alp Er Tonqanın ilk ari-Türk ilişkileri döneminde m.ö. 13-12 yüzyıllarda, Musa peygamberin zamanında yaşamasını sanıyor. Bütün hallarda Alp Er Tonqanın hansı dövrlərdə yaşamasından asılı olmayaraq Azərbaycanla bağlılığı, ən azından Azərbaycanda olması haqqında bilgiler vardır. Bu bizə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Turan İmperiyasının tərkib hissəsi olmuşdur.

Maraqlıdır ki, Türkünstanda yaranmış Qaraxanlı dövləti dövründə yaşayan Mahmud Kaşğarlı (11-ci əsr) kimi Türk bilgini də əsərində Oğuz Xaqandan deyil, yalnız Alp Er Tonqadan bəhs edir ki, onun atalarını da Batı tərəfdə, o cümlədən Xəzərin qərbində, deməli eyni zamanda Azərbaycanda aramışdır. Hətta, İran millî dastanlarında da əski Turan-İran müharibələrinin Orta Asiyadan çox Azərbaycanda baş verdiyi nəql olunur. Deməli, Turan yalnız Orta Asiya, Xorasana deyil, eyni zamanda Qafqaz və Azərbaycan olmuşdur. Bu anlamda Turan dedikdə, bəzi müəlliflərin yanlış olaraq yalnız Orta Asiyayı, Xorasana göstərməsi doğru deyildir. Ergənəkon dastanında da Türklərin əski ataları Türkünstanda Xəzər dənizinin quzeyindən gəlirlər. Bir sözlə, Şərq Türkləri köklərini Qərb tərəflərdə (Xəzərin quzeyi və Qərbində, ya da Qafqaz və Böyük Azərbaycan ərazilərində) aradığı kimi, Qərb Türkləri də Şərqdə, yəni Türkünstanda, Xorasanda, Moğolustanda aramışlar. Deməli, Türklərin Xəzər dənizinin bütün çevrəsində hakim millət olması şübhəsizdir.¹⁸

Turan: Türkünstandan Azerbaycana, Azerbaycandan Anadoluya....

Umumilikdə Türklərin Hazar Denizi'nin tüm çevresinde yaşayan aborijen millət olmasıyla ilgili mesele, sadece Azerbaycan Türklərinin değil, bütün türklərin sorunudur. Zaten, Turan İmparatorluğunun çekirdeği olan Türklərdən bir kısmının sonraları daha çok "Azerbaycan Türkləri" olarak tanınması onların hazar / azer / kaz / Quz isimlerini taşımasıyla ilgilidir. Bugüne kadar Hazar denizine onlarla isimler verilmiştir ki, ancak onlar arasında Hazar, Türk, Quz, Kaspi, Quz, Oğuz gibi isimlerin öne çıkmıştır. Demek ki, Hazar denizine verilen isimlerle, onun her iki kıyısına verilen yer adları Azerbaycan, Hazar / Hazarbaycan, Kazakistan, Oğuz, Türkmənistan birbirini tamamlamıştır. Bu anlamda Hazar denizinin tüm çevresinde yaşayan Türkləri dar an-

lamda birleştiren Azerbaycan / Xəzərbaycan, Kazak Eli, Türkmen Eli, Oğuz Eli, Kıpçak Eli geniş anlamda ise Turan İmparatorluğu olmuştur. Bu anlamda sonraları ve hazırda Azerbaycan Türklerinin Oğuzların / Hazarların takipçisi olarak "Azerbaycan" / "Hazarbaycan" kelimeleriyle birlikte Turan ülküsüne sahip çıkmaları doğaldır. Vaktiyle Yakut el-Hemevi de Azerbaycan kelimesinin kökündeki "azer" kelimesinin "hazar" sözüyle aynı mənənliliğindən bahsetmiştir. Türkmenistan Türkmenleri indinin özünde de Hazarbecan, Hazarbaycan ifadelerini kullanıyorlar ki, demek ki, bütün zamanlarda azər ve hazar kelimeleri aynı anlama, türklüyü ve turanlılığı belirtmiştir. Aynı zamanda, ben de değerli bilim adamımız Firudin Ağasıoğlu gibi o fikirdeyim ki, Oğuzlar, Hazarlar / Azerler ülkesi anlamına gelen Azerbaycan ve Hazarbaycan kelimelerinin Strabonun ileri sürdüğü Atropatena, Aturpatakan anlayışlarına hiçbir aidiyeti yoktur.¹⁹ Dolayısıyla, İranlıların / arilerin oda sitayişdən dolayı bu toprakları "odlar ülkesi", "ateş tanrısının yeri", "ateş evi", "ateş koruyucusu", "ateşle abadlaştırılmış ülke" adlandırması bir şey, turanlıların / Türklerin ise ulusal kimlikleriyle ilgili yaşadıkları coğrafyaya "xezerler / azərlər ülkesi", "oğuzlar ülkesi", "Türkler / Turanlılar ülkesi", "bayların uca yeri" adlandırması tamam başka şeydir.²⁰

Böylece, demek istediğimiz odur ki, Azerbaycan türk alimleri Ön Asya'da, Orta Asya'da, Küçük Asya'da Türklerin yerli olması meselesini ortaya koymakla dar anlamda Azerbaycan türklüyünü, geniş anlamda ise Turan türklüyünü desteklemiş olurlar. Türklerin Ön Asya'ya ve ona hemhudut bölgelere "gelme" halk olması teorisinin puçluğunun ortaya çıkarılması, sadece Azerbaycan Türkleri değil, onun Batısında bulunan Anadolu Türkleri ve Doğusunda bulunan Türkistan Türkleri kadar aynı derecede önemlidir. Bu nedenle, Batı ideologlarının tüm uydurmalarına rağmen, bunun etkisinden az çok ötesinde kalan Türk ve yabancı akademisyenlerden Rıza Nur, M. E. Resulzade, N. Grablis, Hommel, Oppert, Say, M, H, Veliyev, Ziya Bünyadov, Yusuf Yusifov, Osman Tuna, Tefvik Hacıyev, Murad Adcı, Firudin Ağasıoğlu ve başkalarının Türklerin / turanlıların sadece Ön Asya'ya değil, Küçük Asya'ya da göya "gelme" halk olması teorisine karşı çıkarak, bu toprakların yerli halkı olması hükmünü desteklemelerini çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu bakımdan Büyük Azerbaycan, Türkiye, Türkistan alimleri arasında sınırlı turklükten değil, Turan türklüyü

gibi geniş anlamdan çıkış yapıp Ön Asya ve Küçük Asya'da Türklerin "gelme" değil, yerli olması teorisini dəsətəkləyənlərin sayısının artırılması da dikkat çekicidir. Daha önce Batı bilim adamlarının baskısı, etkisi altında Türk alimlerinin çoğu Türklerin hatta, İranlılardan sonra ya da onlarla birlikte Ön Asya'ya, Küçük Asya'ya gelmesi fikrini savunma edirdilerse, asıl gerçekler gün ışığına çıktıkça artık durum önemli ölçüde değişmektedir.

Hele, 19-20 yüzyıllarda Azerbaycan Türkçülüğü fikri kadar Turan türklülüğü fikrini en çok savunanlar Azerbaycan Türk aydınları olmuştur. Azerbaycan türk aydınları (A.A. Bakıhanov, M. Kazimbey, H. Zerdabi, A. Hüseyinzadə, A. Cenneti, R. Nur, O. Müznib, Y.V. Çemenzeminli, M. E. Resulzade ve b.) Türkçülük ile birlikte Turançılığı da savunurken onun tüm alanlarda dar anlamda anlaşılmasına esas tutmuşlar. İşte onların sayesinde de Türkçülük sadece milliyetçilik gibi bir anlamdan çıkarak bilimsel mahiyette kazanmıştır. Örneğin, Ali Bey Hüseyinzade "Türkler kimdir ve kimlerden oluşur" (1905) eserinde Türkçülükten daha çok Turançılığı öne çekmiş, "Turan halkları", "Turan dilleri", "Turan ırkı" teorisini savunmuştur. Doğrudan olmasa da, Hüseyinzade müstakim şekilde Turan illerinde yaşayan milletlerin yerli olması teorisini savunmuş, bu yüzden de Türklerin arilerden geri sami halklarıyla ilişkilerini dikkati çekmiştir. O, "Siyaseti-Fürüset" eserinde de yazdığı gibi, Menuçöhr, Nuzar ve Efrasiyab (Astiyaq) Turan ya da Med kralları oldular.²¹ Aynı hükümleri 20. yüzyılın başlarında bu veya başka şekilde N.Marr, M.E.Resulzade, M.H.Baharlı ve başkaları da desteklemişlerdir (bunu ayrıca analiz ettik).

Ancak Sovyetler Birliği döneminde, özellikle 1930'ların sonlarında başlayarak yeniden Türklerin Ön Asya'ya "gelme" halk olması meselesi gündeme getirilmişti. Bu yanlış teorinin tebliğatçıları olan İ. M. Dyakonov, İ. Aliyev, S. Kaşkay, K. Melikişvili, E. Krantovski, S. E. Kesrevi, V. Bartold, S. Kasımova, E. S. Sumbatzade gibi Batı ideolojisine ("Avrupa merkezci"liye) hizmet edenlerin iddia etmeleri ki, m.ö. III-I binlerde Ön Asya, özellikle eski Azerbaycan topraklarında yaşamış yerel aşiretler - kutilər, lullubilər, turukkilər, nikimixlər, uruatrilər, sular, kaşşu, kudret helvası ve diğerleri dil, etnik-kültürel açıdan da Kafkasya-Hurri, Zağros-Elam dilleri grubuna aittirler²² ya da onlardan bazılarının etnik kökü belli değildir, en önemlisi onların Türklere ait değildir,²³ bütün bunlar rastgele olmamıştır.

Uydurma “Ural-Altay türk ailesi” teorisine karşı Türk-Turan dil ailesi...

Turan'ın İran'dan eskiliği mülâhazasını “Avrupa merkeziliye” darbe sayan batıcı ideologlar bir yandan Turan'ı Ariyanın düşük dalı, diğer yandan ise Türklerin çok sonraları Ön Asya'ya gelmesini beyan etmekle çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bununla da, “Avrupa merkeziler” Turan'a ait eski yerli kabileleri veya zorla Hint-Avrupa teorisine kapatmaya çalışmış, ya da bu baş tutmadıkça onları belirsiz aşiretler ilan etmişlerdir.²⁴ Dolayısıyla, İranlılarla kıyasla turanlıların aborijenliyinin daha inandırıcı olduğunu gören “Avrupa merkezci” ler, bundan çıkış yolu olarak iki versiyonun üzerinde durmuşlardır: 1) Turanlılar Ari / İran'ın düşük dalıdır, yani Turanlılar iranlılarla bir arada Ortadoğu ve Orta Asya'ya gelmişler, 2) Sadece , çok sonraları Turan adını benimseyen Türklerin esas vatanları ise Ural-Altay erasidir (“Ural-Altay türk ailesi” teoris).

Antitürk teorileri Avrupa, “Sovyet” ve “İran” ideologları birlikte savunmuş ve esaslandırmağa çalışmışlardır. Aslında burada esas amaç Ön Asya'nın ve Orta Asya'nın, bütün olarak Asya'nın yerli halkları olan Turanlıları / Türkleri dikkatten kenarda tutmak için “Ural-Altay Türk ailesi” teoris “Avrupa merkeziler” için ne derece önemli olduğu anlaşılabilir. Çünkü bu yerel etnosların etnik kimliğine “Ural-Altay Türk ailesi” değil, “Turan / Türk ailesi” teorisinden yanaşsaq, o zaman mesele tamamen değişir.

Genellikle, düşünüyoruz ki, Hint-Avrupa teorisini esaslandırmağa çalışan Avrupalı bilim adamları kendi eski köklerini, eski kültür izlerini araştırırken karşılıklarına büyük bir Türk-Turan kültürü çıkmıştı. Belki de, bu kadar büyük ve eski bir kültürle, özellikle Türk dilinin zenginliği ile karşılaşacaklarını beklemeyen Avrupa, Rus bilginlerinin çoğunluğu da çıkış yolunu Türk-Turan kültürünü Hint-Avrupa kültürünün düşük seviyesi olarak ilan etmekte gerçekleştirmiştir. Bu nedenle, Hint-Avrupa kültürünün büyüklüğüne gölge düşürebilir bilmeyecek “Ural-Altay” teorisini ortaya atmışlardır. Onlara “Ural-Altay” nazarıyyesinin bir yandan Türklerin diğer milletlerden farklı olarak düşük, barbar olmalarını göstermeleri, diğer yandan mümkün olduğunca kültürler merkezi olan Ortadoğu ve Orta Asya'dan uzak tutmak için gerekli.

Turan Uygurluğu'nun varlığının itirafı için bir yandan defalarca sahte dünya tarihini “Avrupa merkez-

çilik” kavramından kurtulmak, diğer yandan da bu konseptin bir parçası olarak Hint-Avrupa teorisine uygun olarak uydurulmuş “Ural-Altay” teorisinin gerçek mahiyetini ortaya koymak gerekir. Çünkü Hint-Avrupa teorisine alternatif olabilecek “Ural-Altay dil ailesi” teorisine değil, “Türk-Turan” ya da “Turan dil ailesi” teorisidir. “Ural Altay” teoris dil ailesi ve kültür, hem de corafiya açısından “Hint-Avrupa” teoris karşısında çok cılız ve fakir görünüyor ki, bunu söyleyenlerin temel amacı da bu olmalıydı. Dolayısıyla, “Ural-Altay” teoris “Avrupa merkezçilik” kavramının çıkarlarına hizmet etmek için ortaya atılmıştı. Kazakistan Türk alimi Oljas Süleymanov “Az-YA” kitabında yazıyor: “Altay dilleri ailesi de Hint-Avrupa dil” topluluğunun “örneği temelinde oluşturuldu. Mevcut teoriye göre, modern Hint-Avrupa ve Türk dilleri İsa'nın zuhurundan az önce oluşmuştur! “. ²⁵

Demek ki, en azından 19. yüzyıldan başlayarak “Hint-Avrupa” teorisini ortaya atanlar, onu esaslandırarak kendilerine esas rakip olarak “Turan-Türk” kültürünü görmüşlerdir. “Türk-Turan” ın daha eski ve güçlü bir kültür olması “Avrupa merkeziler” e el vermediği, ancak onun varlığını tamamen inkar etmek de zor olduğu için, en makul seçenek olarak onu Hint-Avrupa kültürünün düşük katı ilan ettiler. O.Süleymanov yazıyor: “Türk köçerisi resmi bilimin (“Avrupa merkezçiler”in-F.E.) tesevvüründe Çin, İran ve Arap kültürlerinin Emceyinden öğruluqla süt emmiş Ebedi Vahşi karakterinde kaldı. Türk yazısının alelacele, karşılaştırma ve araştırma yapmadan İranlılardan alma olduğunu ilan ettiler “. ²⁶ Oysa Turan kültüründen beslenen Çin, İran ve Arap kültürleri olmuşlardır. Bu açıdan Süleymanovla tamamen anlaşıyoruz ki, “ne kadar ki, hindavropalılar Türk dillerini Hint-Avrupa İmparatorluğu'nun ücra eyalet ağızları, ne kadar ki, türkologlarının kendileri hemşire yardımı olmadan pantolonlarını eyinlerinde saxlaya bilmirler ve öz muhterem öğretmenlerinin hakaret” gerçeklerini “papağan gibi tekrar ederler - biz kendi evimizde gözü kapalı olacağız “. ²⁷

Uydurma “Ural-Altay” değil, asıl Türk-Turan teorisini sağlayan, bugüne kadar “Avrupa merkeziler” in Hint-Avrupa kültürünün adına çıkarılan, ya da belirsiz olarak kabul edilen kültürler gün yüzüne çıksınlar. Özellikle, “Ural-Altay teorisini” nin varlığı Türklerin Küçük Asya (Anadolu), Ön Asya (Kafkasya, Azerbaycan), Orta Asya (Türkistan, Tatarı) dahil olmak üzere Avrupa'nın büyük bir bölümündeki

(İtalya, Bulgaristan, Macaristan ve b.) Tarihi -mədəni varlığını göstermesinin başlıca engeli. Herhalde Sümer, Kutı, Turukki, Manna, Med, İş Quz gibi devletlerin tarihini ve kültürünü "Türk-Turan" teorisiyle ilişkilendirmek daha mantıklıdır, sadece "Ural-Altay" la. Demek ki, "Avrupa mərkəzçiliy" in uydurduğu "Ural-Altay" teorisinin gerçek yüzü "Türk-Turan" teorisidir. Sadece Türk-Turan teorisi "Avrupa mərkəzçiliy" in ileri sürdüğü Hint-Avrupa (Ari) kültürüne karşı gerçek bir Türk-Turan kültürü, ya da Turan Uygarlığı ortaya koyabilir.

Böylece, "Avrupa merkezçiler" in mümkün olan şimdiki Azerbaycan ve çevresinde yaşamış eski yerli halkları (kutilər, sular, Subarlar, turukkilər, mannalılar) Türk / Turan etnik kimliklerinden uzak tutmak, bunu kanıtlamak için de, "Ural-Altay Türk ailesi" teorisini ortaya atmalarını önceden düşünölmüş adımlardır. Çünkü Türklerin eski vatanı "Ural-Altay" ilan edilip oradan dünyaya yayıldığı iddia ediliyorsa, o zaman "Turan-Türk dil ailesi" teorisi dikkatten dışında kalıyor. Bu nedenle, "Avrupa mərkəzçilər" hiçbir bilimsel dayanağı olmadan iddia, Orta Asya ve Ön Asya'da öncelikle Ariler, sadece onlardan çok sonra Türkler yerleşmişler. Örneğin, Ön Asya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın yerli kabileleri türk / turanlı kimliğini "əsaslandırdıqdan" sonra İğrar Aliyev yazıyordu ki, m.ö. II minliyin sonu - I binyılın başlarında Güney Rusya çöllərindən çıkmış irandilli etnosların kuzey-batı İran topraklarına dahil olmak üzere Güney Azerbaycan'a gelişlerinden sonra bölgenin etnik-dil manzarası giderek değişmeye başladı.²⁸ Aynı zamanda "Avrupa merkezçiler" m.ö. II miniliyin sonu, I binyılın başlarında ve sonraki yüzyıllarda Orta Asiyayla Ortadoğu bölgesinde önemli bir rol oynamış Kimmerleri, İskitleri, Sakaları da bu bölgeye "gelme" etnoslar ilan ederek onları da asılsız olarak iranlı / Ariler edinmişlerdir.²⁹

Batıcı alimlerin fikrinde, Ariler / İranlılar gibi Hint-Avrupa kökenli olan midiyalılar, parslar, Afganlar ve başkaları birçok taraflarına - attan, süvari ordunun savaş arabalarından kullanıma göre, yerel halk üzerinde üstünlük kazanmış ve geniş yayılmasına yardımcı olmuştu; bu da o bölgenin etnik haritasının değişmesine neden olmuştu. Böylece çok geçmeden Ön Asya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın Türk olmayan avtohton-yerli nüfusu - kutilər, lullubilər, Hurriler, kaşşular ve başkaları irandilli aşiretlerin hem etnik, hem de dil açısından asimilasyasına, iranlılaşmağa maruz kalmışlardır; "O dönemde teşekkül bulmakta olan irandilli

uluslar esasen asimile uğramış avtohton nüfusun çocuklarından oluşuyordu."³⁰ "Avrupa mərkəzçilər" in iddiasınca, Mannanın yerli nüfusunun "iranlılaşma" sında geri madaylar / midiyalılar, parslar daha sonra m.ö. VIII-VII yüzyıllarda Ön Asya'ya, özellikle Azerbaycan'a akın eden kimmerilər, İskitler ve saklar da önemli rol oynamışlardır.³¹

Batı merkezli ideologlar yirminci yüzyılda, özellikle bu yüzyılın ortalarından başlayarak "dünya tarixşünaslığı" nda böyle bir önermeyi de bilimsel fikir olarak ortaya atmışlar ki, Ön Asya'nın ve Küçük Asya'nın eski halklarının etnik kökeni esasen belirsizdir ya da Hint-Avrupa kökenlidir, ancak buraya ilk kez göç eden aşiretler ise kesin şekilde hepsi Hint-irandilli aşiretler (Ariler, midiyalılar, parslar, Afganlar, kimmerilər, İskitler Web.) olmuşlardır. Güya, bu dönemde yani irandilli boylarının, yani arilerin Midiyada, İran'da olduğu dönemde ise bu topraklarda, Türkçe konuşan kavimlerin izitozu bile olmamıştır. Bunun sonucu olarak SSCB tarixşünaslığında hizmet eden 1960 yıllarında yayınlanan "Azerbaycan Tarihi",³² 1970'li yıllarda yayımlanan Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinde (ASE),³³ olduğu gibi, bağımsızlık döneminde 7 ciltlik "Azerbaycan Tarihi" nde yazılır ki, Türk dillerinden birinde konuşan Güney ve Kuzey Azerbaycan halkının soykökünde Kafkasya-Hurri kökenli kutilər, lullubilər, mannalılar, albanlar ayrıca irandilli ya da ari kökenli midiyalılar ve irandilli azeri dilinde konuşan atropatenalılar dayanır.³⁴

Gördüğümüz gibi, 7 ciltlik "Azerbaycan Tarihi" nde açıkça "Hint-Avrupa" teorisi desteklenmiş ve bunu akademik Naile Vəlixanlı mahsus şöyle anlatmıştır. O yazıyor ki, Azerbaycan halkının türk etnosları ve komşu ülkelerden gelip burada yerleşmiş, Türk dilinde konuşan diğer boyları ile karışmasını oluşması, bu anlamda da Azerbaycan Türklerinin erken dönemden türk (prototürk, erken türk) dilinde konuşması ve başka bir halktan dönmemesi önermesi inandırıcı görünse de,³⁵ fakat bu hususlar dünya tarihi biliminde kesinleşmemiştir.³⁶ Bu açıdan N. Valihanlı böyle bir neticeye gelir ki, Türklerin Azerbaycan ve Ön Asya'nın yerli halk olması önermesi İ.Dyakonov, Q.Melikişvili, F.Məmmədova, İ.Eliyev ve başka hemfikirleri tarafından belirlenen "Azerbaycan halkının etnogenezində yerel (Kafkas kökenli) etnoslarla birlikte gelme (Türkçe konuşan ve irandilli) etnoslar da yer almış, tarihsel Türkçe konuşan etnoslar büyük avantaj düzenleyerek e. XI-XII yüzyıllarda Türkçe konuşan Azerbaycan halkının kurulmuştur

çıkartmıştır “önermesini, yani” tarixşünaslıqda artık kendisine bilimsel vətəndaşlıq hakkı kazanmış konsepti tam inkar etmək için esaslı değil”.³⁷

Tüm bu antitürkçü hususlar “Avrupa merkezçilik” ideolojisinin çıkarları çerçevesinde bilimsel dolaşıma bırakılmıştır ki, şimdi onu “dünya tarixşünaslığı tarafından kabul edilmiş hüküm” olarak kabul etmek anlamsızdır. Öte yandan, Turanda, Azərbaycan’da Türklerin aborijen olmasını kanıtlamak için değil, tam aksine Türklerin gelme olmasını ortaya koymak için ciddi ve değerli delillere ihtiyaç vardır. Eğer bu konularda sohbet somut tarihe,

bilime küçük ve obyektivlikden gidiyorsa, birincisi, “Azərbaycan Tarihi” kitapları, bilimsel kitle edebi SSCB döneminden kalma yad konseptiyalar çıkarılmalı, yani Azərbaycan halkının etnik kökeni ve dili meselesinin yabancı bilim adamlarının, tarihçilerin değerlendirmesine, fərziyyələrinə uyğun şekilde “çözülmesi” ne son verilmelidir. İkincisi, tek anlamak gerekir ki, bu “sorun” Azərbaycan Türk halkı esaret altında olduğu ortaya atılıp kendi “bilimsel çözümünü” ni tapmışdırsa, demek ki, bu, kesin şekilde sahte yolla, imparatorluk çıkarlarına uygun şekilde gerçekleşmiştir.

- * Doç., Dr., Azərbaycan millî ilmlər Akademisi, Felsefə Enstitüsü üzyesi. Bakü, faikalekperov@mail.ru
- 1 Çörçvörd Ceyms. Batık Kita Munun çocukları. Çevrəni Ercan Arısoy, İzmir, 2008
 - 2 Namazov Qara. C.Çörçvördün tarixi kəşfləri. Bakı, 2010, s.98-99
 - 3 Mədətoęlu Aydın. Türklər (tarixi oçerk). “E.L.” NPS MMC, Bakı, 2012, s.33
 - 4 Elçibay Ebülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, “Nurlar”, 2004, s.23-24
 - 5 Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Bakı, “Çıraq”, 2009, s.158
 - 6 İsmayılov M.E. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, s.5
 - 7 Ağasıoğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədar tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, Ağrıdağ, 2014, s.172-174
 - 8 Toğan Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul, Enderun, 1981, s.13-15
 - 9 Zəhtabi M.T. İran Türklərinin qədim tarixi. Bakı, “Şəms”, 2010, s.46
 - 10 Muhəmetdinov Rafael. Türk Dünyası və Dünya Görüşü. Türk Yurdu dergisi, nisan 2015, sayı 332, seh.30
 - 11 Azərbaycan folkloru. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, səh. 219
 - 12 Esatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, səh.37
 - 13 Esatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, səh.38
 - 14 Mədətoęlu Aydın. Türklər (tarixi oçerk). Bakı, “E.L.” NPS MMC, 2012, s.34
 - 15 Tanrıku Murat. Oğuz Kağan destanında geçen etnonimlər və yer adları/ Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014, s.131-132
 - 16 Tanrıku Murat. Oğuz Kağan destanında geçen etnonimlər və yer adları/ Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014, s.136-137
 - 17 Taberi. Milletlər və Hükümdarlar Tarihi, II cild. İstanbul, MEB yayınları, 1991, 649, 731-745.
 - 18 Karatay Osman. Oğuz Hanın kimliği və tarixi kişiliği üzərinə// Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014, s.24-25
 - 19 Ağasıoğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədar tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, “Ağrıdağ”, 2014, s.15, 22
 - 20 Ağasıoğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədar tarixi. II Bitik: Tarixi coğrafiya. Bakı, “Ağrıdağ”, 2014, s.108, 117
 - 21 Hüseynzadə Eli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.66
 - 22 Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.130
 - 23 Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.128
 - 24 Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.155
 - 25 Süleymenov O. Az-Ya. B.: Şərq-Qərb, 2007, səh.199
 - 26 Süleymenov O. Az-Ya. B.: Şərq-Qərb, 2007, səh.185
 - 27 Süleymenov O. Az-Ya. B.: Şərq-Qərb, 2007, səh.202
 - 28 Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.178
 - 29 Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, Azərnaşr, 1993, səh.35
 - 30 Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.184
 - 31 Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. B: Elm, 2007, səh.281
 - 32 Azərbaycan tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı-1958, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, səh.63
 - 33 ASE. 10 cildə, VI cild. Bakı, Azərnaşr, 1982, səh.549
 - 34 Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. B: Elm, 2007, səh.287
 - 35 Azərbaycan tarixi. VII cild. II c.B: Elm, 2007, səh.473
 - 36 Azərbaycan tarixi. VII cild. II c.B: Elm, 2007, səh.471
 - 37 Azərbaycan tarixi. VII cild. II c.B: Elm, 2007, səh.472

Kaynaklar

1. Çörçvörd Ceyms. Batık Kita Munun çocukları. Çevrəni Ercan Arısoy, İzmir, 2008
2. Namazov Qara. C.Çörçvördün tarixi kəşfləri. Bakı, 2010, s.98-99
3. Mədətoęlu Aydın. Türklər (tarixi oçerk). “E.L.” NPS MMC, Bakı, 2012, s.33
4. Elçibay Ebülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, “Nurlar”, 2004, s.23-24
5. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Bakı, “Çıraq”, 2009, s.158
6. İsmayılov M.E. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, s.5
7. Ağasıoğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədar tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, Ağrıdağ, 2014, s.172-174
8. Toğan Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul, Enderun, 1981, s.13-15
9. Zəhtabi M.T. İran Türklərinin qədim tarixi. Bakı, “Şəms”, 2010, s.46
10. Muhəmetdinov Rafael. Türk Dünyası və Dünya Görüşü. Türk Yurdu dergisi, nisan 2015, sayı 332, seh.30
11. Azərbaycan folkloru. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, səh. 219
12. Esatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, səh.37
13. Esatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, səh.38
14. Mədətoęlu Aydın. Türklər (tarixi oçerk). Bakı, “E.L.” NPS MMC, 2012, s.34
15. Tanrıku Murat. Oğuz Kağan destanında geçen etnonimlər və yer adları/ Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014, s.131-132
16. Tanrıku Murat. Oğuz Kağan destanında geçen etnonimlər və yer adları/ Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014, s.136-137
17. Taberi. Milletlər və Hükümdarlar Tarihi, II cild. İstanbul, MEB yayınları, 1991, 649, 731-745.
18. Karatay Osman. Oğuz Hanın kimliği və tarixi kişiliği üzərinə// Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014, s.24-25
19. Ağasıoğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədar tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, “Ağrıdağ”, 2014, s.15, 22
20. Ağasıoğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədar tarixi. II Bitik: Tarixi coğrafiya. Bakı, “Ağrıdağ”, 2014, s.108, 117
21. Hüseynzadə Eli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.66
22. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.130
23. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.128
24. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.155
25. Süleymenov O. Az-Ya. B.: Şərq-Qərb, 2007, səh.199
26. Süleymenov O. Az-Ya. B.: Şərq-Qərb, 2007, səh.185
27. Süleymenov O. Az-Ya. B.: Şərq-Qərb, 2007, səh.202
28. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.178
29. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, Azərnaşr, 1993, səh.35
30. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. Bakı, Elm, 2007, səh.184
31. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. B: Elm, 2007, səh.281
32. Azərbaycan tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı-1958, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, səh.63
33. ASE. 10 cildə, VI cild. Bakı, Azərnaşr, 1982, səh.549
34. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. B: Elm, 2007, səh.287
35. Azərbaycan tarixi. VII cild. II c.B: Elm, 2007, səh.473
36. Azərbaycan tarixi. VII cild. II c.B: Elm, 2007, səh.471
37. Azərbaycan tarixi. VII cild. II c.B: Elm, 2007, səh.472

AZERBAJCAN'IN DEVLET GELENEĞİNDE TÜRKÇÜLÜK FİKRİNİN YERİ

*Aytek ZAKİRKIZI MEMMEDOVA **

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da millî uyanış hareketleri başlamıştır. Bağımsız bir devletin kurulması üzere teorik düzeyde yapılan çalışmalar, beraberinde ideolojik tartışmaları ve ahlaki değerlerin sorgulanmasını da getirmiştir.

19. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da Türkçülük fikri çok yaygındı ve buradan tüm Türk coğrafyasına yayılmıştı. Türkçülüğün gelişimi ve tekamülünde Türk halklarının ortak çabalarının, özellikle Azerbaycan ve Türkiye düşünürlerinin fikir alışverişlerinin önemli yeri vardır. Bu bağlamda Ahmed Ağaoğlu (1869-1939), Hüseyinzade Alibey (1864-1940) Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin sosyo-politik hayatında belirgin bir konuma sahiptirler. Türkiye'li ünlü düşünür Hilmi Ziya Ülken (1901-1974), Ağaoğlu'yu "Türkiye'nin siyasi hayatında yer alan entelektüeller"den biri olarak değerlendirmiştir.

Hilmi Ziya Ülken "Yeni Osmanlılar" zamanında ortaya çıkan İslamcılık, Batıcılık cereyanlarına Türkçülük akımını da eklemiştir. Bu cereyanlara - genel şekliyle - fikir hareketi demek doğru değildir. Çünkü her kesimden taraftar bulmuş ve yayınlar ortaya çıkmıştır. Ancak söz konusu fikri akımlar üzerinden toplumda zaman içerisinde kutuplaşmalar ortaya çıkmış, kutuplaşmalar beraberinde çatışmaları doğurmuştur. [1, 200-201].

Hilmi Ziya Ülken İttihatçılar arasında İslamcılarla birlikte Batı taraftarlarının da bulunduğunu belirtmiştir. Nitekim, Hürriyet ve İtilaf Partisi içinde de İslamcılar ve Batıcılar buluşmuşlardı. Fakat siyasi gerginlik arttıkça İslamcıların modernist diye tanıyan kısmı İttihatçılarla birleştiği halde, kaidelere ve geleneğe bağlı kalan İslamcılar "Hürriyet ve İtilaf" partisi etrafında toplandılar. Modernist İslamcılarla Batıcıların anlaşması daha kolay olduğu için İttihatçılar yeni bir uzlaşma zemini bulmuşlardı. Türkçü-

ler de ittihatçılar arasına çabuk karıştı. Buna karşı eski Osmanlı kaidelerine bağlı kalan Hürriyet ve İtilafçılar, Türkçülerle uyuşamadılar. Böylece ideolojik gerginlik siyasi gerginliğe dönüştü ve fiiliyata döktü. [1, 201].

İslamcılığın karşısında ikinci ideoloji Batıcılıktır. Buna batılılaşma veya çağdaş medeniyet seviyesine erişme hareketi de diyebiliriz. Batıcılık hareketi, İslamcılıktan eskidir. III. Ahmet zamanında başlamış ve III. Selim ile ilk başarısını kazanmıştır desek yanlış olmaz. O tarihten itibaren Türkiye'nin yöneldiği taraf Batı'dır. Çünkü, yenilginin nedeni Batının Osmanlı'dan daha üstün duruma geçmesi olarak değerlendirilmiştir. Fakat bir buçuk asır süren yenileşme hareketlerine rağmen batılılaşmada emin bir adım atılmamış görünüyor [1, 205].

Hilmi Ziya Ülken, 19. yüzyılın ortalarında Batının etkisi ile İbrahim Şinasi (1826-1871), Munif Paşa (1828-1894) ve Ali Suavi (1839-1878) gibi düşünürlerin "Aydınlanma" devri olarak bilinen bir dönem başlattıklarını söyler. Fakat bu fikirler daha sonra romantik edebiyat anlayışı içerisinde erimiştir. Edebiyatta en önemli temsilcisi Namık Kemal (1840-1888) olmuştur [1, 64].

Ünlü yazar Falih Rıfkı Atay (1894-1971) Ali Suavi'yi bir inkılapçı gibi takdim eder: Din işlerini dünya işlerinden ayırmak fikrini galiba ilk defa ortaya atan odur, der. Türkçülük fikrini ve prensiplerini ortaya koymuş, batıl itikatları kırmak ve düşünce hürriyetini kurmak için verdiği mücadeleden bahseder [2, 62].

Hilmi Ziya Ülken Ali Suavi'yi medreseden yetiştirmiş ateşli bir devrimci gibi takdim ederek mütefekkirin medrese tahsili yapmış olduğu halde, medresenin skolastik zihniyetine hücum etmiş, fakih olduğu halde fıkha isyan ederek ilk defa laikliği

savunduğunu yazmıştır. Onun Türkçülük hareketini benimsemesini Osmanlıcılığa karşı bir tepki olarak değerlendirebiliriz. Suavi ateşli ve mücadeleci mizacı ile hiçbir yerde uzun süre kalmamıştır. Ancak bunu yalnız bir mizaç farkına bağlamak doğru olmaz. Onun ayırt edici vasfı fikirlerini açıkça söylemesi ve bunun sonuçlarına katlanmasıdır. Simav'da ders verdiği yıllarda Yörük Hüseyin adında bir hırsız yakalamış fakat nahiye müdürü rüşvet aldığı için hırsız salıvermiş, Suavi bu vakaya karışmış ve nahiye müdürü ile mücadele ettiği için vazifesi

*Büyük yazar Mirze
Bala Memmedzade,
Hüseyinzade'nin
"Türkleşmek, İslamlaşmak
ve Muasırlaşmak"
düsturunun Ziya Gökalp'e
etkisini, onun vasıtasıyla
bu düsturun Mehemed
Emin Resulzade'ye geçtiğini
yazmıştır.*

değiştirilmişti. Bu konuya "Resmi Zulüm" adlı bir makalesinde yer vermiştir. Nitekim yine Simav'da Hacı Hafız Oğlu'nun "Boynunda din kitabı, elinde tesbihi, dudağında dua mırıltısı ile hükümet sandalyesinde oturup 60 kuruş rüşvet almak için bir köylü kadınına çocuğunu sattırması" vakasını da anlatmıştır. Anadolu'da dolaştığı yerlerde ona "Küçük Hoca" diyorlardı. [1, 81].

Ali Suavi, ibadetin de Türkçeleştirilmesini, namaz surelerinin Türkçeye çevrilebileceğini söylüyor. Hilmi Ziya Ülken'e göre bu konu Suavi'den 80 yıl sonra tartışılmış ve Kur'an tercümelemelerine girilmiş ise de namaz surelerinin Türkçe okunması konuşulmamaktadır. Ali Suavi'nin dayanağı, İmam Azam'ın Kur'an'ı Arapçadan başka dillerde okumanın caiz olduğunu kabul etmesiydi. Mısır'da Ferid Vecdi, El-Ezher gazetesinde Kuran'ın tercümesi

problemini 1920-1925 yıllarında şiddetle savundu. Fakat Mustafa Sabri, Kur'an'ın tercümesi aleyhinde yazılar yazdı. Ne gariptir ki, Araplar bu fikri savunurken, bir Türk ona karşı bulunuyordu. Memleketimizde 1945'ten sonra Kur'an tercümesi teşebbüsleri genişledi. Bununla birlikte henüz bu soruyu Ali Suavi'nin 90 yıl önce koyduğu genişlikte ortaya koymaya kimse cesaret edememektedir [1, 79-80].

Hilmi Ziya Ülken, Suavi'nin kendisini yüzeysellik, bilgisizlik, fikir değiştirmekle itham edenlere karşı; "800 yıl sonra Gazali arandığı gibi, elbet bir gün Suavi'yi de arayanlar çıkacaktır." şeklinde savunduğundan bahseder.

Türk dünyasının büyük düşünürü Hüseyinzade Ali Bey'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" fikri Doğu ve Batı değerlerinin mükemmel sentezini takdim eden bir düstur olarak aktüelliğini hala korumaktadır.

Bu görüş daha önce belirsiz olarak Ali Suavi tarafından ileri sürülmüş ve savunulmuştu. 1905'te Tiflis'te daha bariz bir şekilde ileri sürülen bu fikir, yedi yıl sonra 1911'de hararetli taraftarlar buldu. Gökalp "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı kitabını 1918'de yayınladı. Fakat Hüseyinzade'nin makalesinde Ali Suavi'nin, bu son eserde de Hüseyinzade'nin adları geçmiyor. Bununla birlikte, Gökalp, Hüseyinzade'nin değerini anlamıştı ve onu "Yalavaç" diye adlandırmıştı [1, 268-269]. "Yalavaç" kelimesi ise peygamber, geleceği haber veren, müjdeci vb. anlam taşıyor.

Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" fikriyle Turan düşüncesini Hüseyinzade'den etkilendiğini yazıyor. "Turan" kelimesi ilk kez Türkiye'de Hüseyinzade tarafından ifade edilmiş ve düşünür "Turan" soyadını alıp Ali Turan olarak tanınmıştı.

Hilmi Ziya Ülken Hüseyinzade'nin Gökalp'la birlikte ülkücü harekete önyak olduğunu belirterek onu Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura ile mukayese etmiştir. Fakat o, ne Gökalp kadar verimli ve olayların akışına fikirlerini uydurmuş ne Akçura gibi zekiymiş. Çekingen mizacı ve iddiasız karakteri yüzünden kitleler üzerinde değil, düşünürler üzerinde etki bırakmıştı [1, 269].

Ziya Gökalp'e göre Türkçülük akımı, Osmanlılığın karşıtı olmak şöyle dursun, aslında en güçlü doğrulayıcı ve yardımcıdır. Türklük, dünyadaşılığa karşı İslamiyet ve Osmanlılığın asıl dayanağıdır [3, 14-15].

Ziya Gökalp göstermiştir ki Türklükle İslamlık, biri “ulusalcılık”, öteki “uluslararasılık” niteliğinde olduğu için, aralarında asla çatışma yoktur. Türkleşmek ülküsü doğar doğarmaz, İslamlaşmak ihtiyacı da duyulmaya başladı.

Mütefekkir, Türkleşmek ve İslamlaşmak ülküleri arasında bir çatışma olmadığı gibi, bunlarla çağdaşlaşmak ihtiyacı arasında da bir çatışmanın olmadığını belirtmiştir: Çağcılık ihtiyacı, bize Avrupa’dan yalnız bilim ve teknolojinin alınmasını buyuruyor. Avrupa’da din ve ulusculuktan doğan, dolayısıyla bizde de bu kaynaklarda aranması gereken birtakım manevi ihtiyaçlarımız var ki, alet ve fen gibi, bunların da Batı’dan ödünç alınması gerekmez. Sonuçta, her birinin etki çerçevelerini belirleyerek, bu üç amacın üçünü de kabul etmeliyiz. Daha doğrusu, bunların, bir ihtiyacın üç noktadan görülmüş evreleri olduğunu anlayarak “çağdaş bir İslam Türklüğü” yaratmalıyız [3, 17].

Ziya Gökalp “genel Türk ulusunun yurdu neresidir?” sorusunu şöyle cevaplandırmıştır:

Vatan ne Türkiye’dir Türk için ne Türkistan;

Vatan büyük ve sonsuz bir ülkedir: Turan! [3, 63].

Türkiye’nin ünlü yazarı Ali Canip Yöntem (1887-1967) tarafından yazılan bu manzumedeki ruhu Ziya Gökalp, kendine Turan soy adını veren Hüseyinzade’den almıştır [4, 260].

Ziya Gökalp “Turan”ı; Turan, Türklerin tümünü içine alan ve Türk olmayanları dışta bırakan ülküsel yurttur. Turan, Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin toplamıdır” şeklinde açıklar [3, 63].

Ali Canip Yöntem “Türkler için vatan Turandır” fikrini; Türk milletinin oturduğu ülkeler bu milletin manevi yurdudur ve bütün Türk tarihi baştan başa o ülkelerde geçmiştir. Orada yaşayanlar bizim öz ırkdaşlarımızdır” şeklinde değerlendirir [4, 260].

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurucusu Mehmed Emin Resulzade (1884-1955) Azerbaycan’ın bütünlüğü fikrinin bayrakta da “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” düsturu ile ifade edildiğini göstermiştir: “Rus istibdatı pençesinden dağılmış hanlıklar şeklinde değil, müttehid ve millî bir kütle suretinde necat arayan Azerbaycan türklüğü bu istiklalını tertemiz edecek bayrağa asri mefkuresi ile mütenasib bir mana vermek istedi. Bu mananı da “Türkleşmek, İslamlaşmaq, Muasırlaşmak” mefhumlarının

da buldu: bayrağı mavi, yeşil ve kırmızı renkli kumaşlardan yapılmıştı” [5, 8].

Büyük yazar Mirze Bala Memmedzade, Hüseyinzade’nin “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” düsturunun Ziya Gökalp’e etkisini, onun vasıtasıyla bu düsturun Mehmed Emin Resulzade’ye geçtiğini yazmıştır. O, Hüseyinzade’nin savunduğu “Osmanlı dili” yerine Ziya Gökalp’in ileri sürdüğü sade Türkçe davasının Azerbaycan’da derin tesir uyandırdığını belirtmiştir [5, 8].

Mehmed Emin Resulzade bu konuyla ilgili şunları yazmıştır; “ Ziya Gökalp’in Türk Yurdu dergisinde yayınlanan “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” makaleleri beni adeta ruhlandırdı. Bakü’ye geri döndüm. Matbuat dil meselesi ile meşgul idi. Bu konuda Ziya nazariyesini savundum. Türkçülüğü revaçlandırmak için I. Dünya Savaşı yıllarında yayınladığımız “Açık Söz” gazetesinin başına Ziya’nın mukaddes düsturunu bir “slogan” olarak koyduk. Ziya Gökalp’in son zamanlarda “Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim” şeklini almış olduğu bu slogan Türkçülük, ulusçuluk dayanakları üzerinde teşekkül eden milliyetçi “Müsavvat” fırkasının program mukaddimesinde yer almıştı.” [5, 8].

20. yüzyılın başlarında, Azerbaycan’ın toplumsal ve politik ortamı çetrefilliydi. 21. yüzyılda bağımsızlığını tekrar kazanan Azerbaycan’da kültürel mirasın incelenmesine büyük önem verilmektedir. Bu anlamda, günümüzde Türkçülük tarihinde üstün hizmetleri olan Ahmed Ağaoğlu’nun, Hüseyinzade Ali Bey’in, Ziya Gökalp’in vb. faaliyetleri unutulmamıştır.

Azerbaycan’ın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 16 Mayıs 2017’de, 28 Mayıs 1918’de ilan edilen Cumhuriyet’in 2018’de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. Yıl dönümünün kutlanmasına karar vermiştir. Bu yüzden 2018 yılı Azerbaycan’da “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” ilan edilmiştir.

* Dr., Azerbaycan millî Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü

Kaynaklar

1. Ülken, Hilmi Ziya. Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul, 1994.
2. Atay, Falih Rifki. Baş Veren İnkılapçı (Ali Suavi). Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ağustos 1997.
3. Gökalp, Ziya. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul, 2010.
4. Yöntem, Ali Canip. Ziya Gökalp’e Türkçülüğü Aşılayan Adam. 26 Nisan 1962. Sayı: 9. <http://www.huseyinzadealituran.com>
5. Məmmədşadə, Mirzə Bala. Məhəmməd Emin Rəsulzadə. /Məhəmməd Emin Rəsulzadə. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edənı professor Şirməmməd Hüseynov/. Bakı, 1992,

AZERBAJYAN "TÜRK OCAĞI" NIN FAALİYETİ

Akif VALİYEV *

20. yüzyıl başlarında meydana gelen ihtilal hareketleri, Çarlık Rusya'da askerî ve politik açıdan gergin bir ortam oluşmasına neden oldu. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ideoloğu Mehmet Emin Resulzade'nin "milliyet yüzü" olarak tanımladığı, çalkantıların yoğun olarak yaşandığı 1917'li yıllarda önemli sosyo-politik olaylar meydana geldi. Rusya İmparatorluğu'nun siyasi sahneden çekilmesi sonucunda Transkafkasya'nın yönetilmesi için önce Transkafkasya Komiserliği, daha sonra Transkafkasya Meclisi tesis edildi. 1918 yılı Mart ayından sonra Bakü Halk Komiserleri Kurulu Bakü'de yönetimi ele geçirerek Türk Müslüman nüfusa karşı katliam yaptı. Bundan bir kadar sonra uluslararası düzeyde meydana gelen olaylar, Sovyet Rusya, Almanya, İngiltere ve Türkiye arasındaki askerî ve politik ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı ve Transkafkasya uğruna menfaat savaşlarının etkisiyle meclis dağıldı. Gürcistan'ın ardından 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millî Şurası, İstiklal Beyanamesi'ni imzaladı (1). Bağımsızlığını daha yeni ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin karşısında, çözümlenmesi zor olan sorunlardan en önemlisi, devletin başkenti olan Bakü'nün Bolşevik-Taşnak askerî birliklerinin kontrolünden kurtarmaktı. Böyle zor bir durumda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne askerî ve politik destek veren devlet Osmanlı Türkiye'si oldu. Osmanlı'nın profesyonel askerleri, Azerbaycan millî askerî güçleri ve çok sayıda gönüllü birliklerinden oluşan Kafkasya İslam Ordusu kuruldu ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü uğruna mücadeleye başladı. 9 Haziran-15 Eylül 1918 tarihleri arasında Göyçay, Ağsu, Ağdaş, Kürdemir, Şemahı ve son olarak da Bakü, Bolşevik ve İngiliz birliklerinden kurtarıldı. 15 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye girdi ve bu zafer tarihinden iki gün sonra, 17 Eylül'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti başkent Gence'den

Bakü'ye taşındı. Azerbaycan hükümeti, Gence'de başlatmış olduğu devlet kuruculuğu sürecini devam ettirerek vatandaşların huzurlu bir ortamda yaşayarak çalışması için Kafkas İslam Ordusu kumandanlığıyla ortak adımlar atıyordu. Millî düşüncenin oluşumu ve gelişmesi açısından ciddi bir temel olduğundan Osmanlı Türkiye'si aydınları, şair ve yazarları Azerbaycan'ı ziyaret etmeye başladılar. Bu yolda ilk adımı Osmanlı Devleti'nde yayımlanan "Yeni Gün" gazetesi kurucusu, yazar Ruşen Eşref Bey atmış oldu ve ilk defa olarak Azerbaycan'a geldi. Bakü "Yaz Kulübü"nde Ruşen Eşref'in şerefine büyük bir ziyafet verildi (2). Türkiye ve Azerbaycan edebiyatının sorunları, ortak Türkçe fikri, her iki devlet şair ve yazarlarının birbirlerini daha yakından tanınmasıyla son derece önemli görüşmeler ve fikir teatisi yapıldı. Azerbaycan şair ve yazarlarından Feridun Bey Köçerli, Necef Bey Vezirov, Ahmet Cevat ve Salman Mümtaz Azerbaycan edebiyatı ile ilgili görüşlerini dile getirdiler. Kafkas İslam Ordusu'nun bağımsızlık savaşının beklenen sonucu olarak meydana gelen yeni istiklal tarihi kapsamında aynı köke, tarihe sahip olan Türkiye ve Azerbaycan halkları arasında ortak Türk dilinin önemi açık şekilde ifade edilerek bu yönde gelecek faaliyetlerin temeli atılmış oldu (3). Tefvik Fikret, Mehmet Emin Yurdakul, İbrahim Şakir, Ruşen Eşref ve Arif Üneydin'in istiklal, bağımsızlık ve Türk birliğini vaseden eserleri Azerbaycan millî basın organlarında yayımlandı. Bu yönde yapılan çalışmaların, Türkçülük ve Turancılık mefkûresinin aydınlatma yoluyla halka benimsetilmesinde büyük önemi oldu. A.Cevat'ın, R.Eşref'in Azerbaycan ziyaretine ilişkin makalesinde yüzyıllarca birbirinden ayrı düşen, tek ananın evlatları olan Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin "uzun süren ayrılığın acı sonuçlarından" kurtulmasının büyük tarihi öneme haiz olduğu vurgulanıyordu. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin düşmanın pençesin-

den kurtarılması için Osmanlı Ordusu Mehmetçiklerinin üstlendikleri şerefli misyonu, Tanrı'nın bir lütfu olarak değerlendirilen Ahmet Cevat şöyle yazıyordu: "Evet, bugün Azeri Türkleri bağımsız bir devlet kurdular. Bu devletin tek hamisinin Osmanlı Türkleri olduğunu söylemeye hacet yok! Bu iki Türk hükümetinin birbirini daha yakından tanınması, hiç şüphesiz, onların ilişkilerini bir adım daha ileriye götürüyor ve her iki memleketin yükselmesine katkıda bulunuyor. Bizim "tanıma" dediğimiz siyasi bir tanıma olup diplomatik tanıma değildir" (4). A.Cevat, bu makalesinde ima ile 1911 yılında İstanbul'da kurulan "Türk Ocağı"nın Tüzüğüne uygun olarak aydınların Bakü'de tesis edecekleri derneğin, siyasete karışmayarak tarihi, millî ve kültürel süreçler içinde bir fikir merkezi olacağına işaret ediyordu. Yüzyıllarca kapanmış durumda olan Türkiye-Azerbaycan kardeşlik yolunu Kafkas İslam Ordusu'nun açmasını şerefli bir tarih olarak nitelendiren şair, üzüntüsünü de gizlemiyordu: "O zaman bizim tahminlerimize göre ordunun peşinden Osmanlı'nın İstanbul'u, İstanbul'un gençliği, kafile ve birlikler halinde Türkiye'yi bize, bizi de Türkiye'ye bir an evvel tanıtmak lazım. Osmanlı gazete yazarları, örümcek ağı gibi sarıp Azeri Türklerinin, Kafkasya Müslümanlarının samimi selamlarını, Osmanlı efkarı umumisine bildirecektir. Arada sırada toplumsal ihtiyaçlarımızdan bahsederek bunların temini yolunda bize manevi bir yardımda bulunacaktır" (5).

Ahmet Cevat, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesinden geçen bu süre zarfında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde, halklar arasındaki kültürel ilişkilerin gelişmesinde herhangi bir değişiklik olmamasından üzüldüğünü dile getiriyordu (6).

Ana hedefi "Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türklerini birbirine tanıtmak" ve kan pahasına bağımsızlığına kavuşmuş olan Azerbaycan Türklerinin millî yükselişine, bilim ve eğitim alanında gelişmesine katkıda bulunacak bir teşkilata ihtiyaç duyul-

maktaydı. İşte bu amaçla bağımsızlık ve demokratik bir ortamda Azerbaycan Türk gençliğinin millî ruha uygun olarak eğitilmesine, bilimsel, toplumsal alanda kalkınmasına yardım edecek bir teşkilat olarak "Türk Ocağı"nın Bakü kolu tesis edildi.

24 Eylül 1918 tarihinde Ahmet Cevat, Abdullah Şaik, Abbaskulu Kazımzade, Kərbela-yi Veli Mikayılzade ve Tağı Nağızade Bakü Şehir Kumandanına resmî müracaatta bulunarak "Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin birbirini yakından tanınmasını sağlama" amacıyla "Türk Ocağı" derneği açmak için izin istediler. Azerbaycan Cumhuriyeti Dahiliye Nazırı Behbud Ağa Cavanşir bu müracaata itiraz etmediğini şu şekilde ifade etti: "'Türk Ocağı'nın programı çerçevesinde dernek açılmasına herhangi bir kısıtlama yapılmayacaktır". 7 Ekim 1918 tarihinde Bakü Valisi Yardımcısının mührüyle onaylanan, dernek açılmasına izin verildiğine ilişkin 735 sayılı belge düzenlendi. Abdullah Şaik, belgeyi almayı ve dernek tüzüğü'nün ilk nüshasını Azerbaycan Cumhuriyeti Dahiliye Nazırına sunmayı üstlendi (7).

"Türk Ocağı" Bakü kolunun açılmasıyla ilgili o dönemde yayınlanan bazı basın organlarında, ayrıca yeniden faaliyete başlayan "Açık Söz" gazetesinde seri haberler çıktı. Bu haberlerde dernek kurucularının adları belirtiliyor, derneğin faaliyeti konusunda okuyuculara kısa bilgi veriliyordu (8). Derneğin açılışına 7 Ekim 1918 tarihinde izin verilse de bölgedeki mevcut savaş havası, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tam olarak sağlanmaması, Kafkas İslam Ordusu'nun Dağıstan ve Karabağ operasyonları, finansal sıkıntılar ve üye sayısının netleşmemesi, süreci bir kadar da geciktirdi. Bu nedenlerden dolayı

"Türk Ocağı" derneğinin tam teşekküllü olarak faaliyete geçmesi, 1918 yılı Kasım ayı başlarına denk geldi. Ahmet Cevat, bu durumla ilgili "Azerbaycan" gazetesinde yayımlanan "Türk Ocağı" makalesinde şu bilgiyi veriyordu: "Uzun süredir dört gözle beklediğimiz Azerbaycan "Türk Ocağı", sonunda

faaliyetine başladı. Bugünlerde arkadaşlar, derneğin mali işleri ve organizasyon yapısı ile ilgili çalışmalarını sürdürmektedirler. Bana ulaşan bilgilere göre açılışın gecikmesinin nedeni üye eksikliğidir” (9). Dernek tüzüğü de 14 Kasım 1918 tarihli “Azerbaycan” gazetesinde yayımlandı. “Türk Ocağı” başlıklı Tüzük, hemen hemen İstanbul’da faaliyet gösteren dernek tüzüğüne uygun olarak hazırlanmıştı. Sadece, tüzükten önce yayın kurulunun kısa hatırlatması olarak yayımlanan makalede bir zamanlar Bakü’de onlarca derneğin, değişik derneklerin faaliyet gösterdiği hatırlatılarak 1918 yılı kanlı 31 Mart tarihinden itibaren ulusal çıkarları koruyan bu kurumların faaliyetinin durdurulduğu, 31 Mart-2 Nisan 1918 tarihleri arasında Bakü, Şemahı, Guba, Salyan, Neftçala ve diğer bölgelerde Ermeni-Taşnak çetelerinin bolşeviklerle birlikte katliamlar yaptığı, 30 binin üzerinde Azerbaycan Türkü’nü öldürdüğü Azerbaycan’ın bağımsızlık tarihinde büyük bir trajedi olarak nitelendiriliyordu. Bu soykırım eylemlerinde yalnızca insanlar öldürülmüyor, Bakü’de ve bölgelerdeki millî kuruluş ve derneklerin bulunduğu binalar, yayın organları ateşe veriliyor ve çalışamaz duruma düşürülüyordu. Artık 15 Eylül tarihinde zaferle sonuçlanan İstiklal Savaşı’ndan sonra millî dernek ve kuruluşlara büyük ihtiyaç duyulmaya başladı. Bu hususun altını çizen yayın kurulu, bir zamanlar sıkıştırılarak kapatılan dernek ve kuruluşlarımız olsa da, bugün milletin derdine çare arayan gençlerimiz bu boşluğu doldurma görevini üstlenmişlerdir. “Türklük başkenti İstanbul’da” hicri 1328 yılında açılan “Türk Ocağı” derneğinin Allah’ın hidayeti, Türk milletinin sarsılmaz metaneti ile başkentimiz Bakü’de açılmasına karar verildiğine değinen yazar, millî hükümet tarafından açılmasına izin verilen bu derneğin faaliyetine herkesin katkı sağlamasının gerektiğini belirtiyordu. Bu küçük notun ardından gazetede Bakü “Türk Ocağı”nın tüzüğüne yer verilerek bunun 5 bölüm ve 22 maddeden oluştuğu yazılmıştı. Birinci bölümde derneğin adı, tesis edilme tarihi, hedefleri belirtilerek yapacağı işlerden bahsediliyor, derneğin kitap, dergi, mecmua yayınlama, konferans ve görüşmeler düzenleyeceği belirtiliyor, derneğin hiçbir politik partiye katılmayacağı, ana hedefinin Türk milletinin bilim ve eğitim yoluyla kalkınmasının sağlanması olduğu belirtiliyordu. İkinci bölümde “Türk Ocağı”na üye olma konusuna değinilerek derneğe 20 yaşını dolduran gençlerin üye olarak alınabileceği, üyeliğin iki heyet şeklinde gerçekleşeceği, dolayısıyla Türkcülük mefkûresi için büyük emeği geçmiş olan kişiler onursal üye, der-

neğin sosyal temelini oluşturanların ise sıradan üye olarak tam şekilde serbest faaliyet gösterebilecekleri belirtilmiştir (10).

İki kişinin onayının yanı sıra Yönetim Kurulu kararı gereğince derneğe üye olanlar, her ay 2 kuruş aidat ödeyeceklerdi. Üçüncü bölüm ise derneğin yönetilmesi şartlarını belirleyen 8 maddeden oluşmaktadır. Her yıl derneğin yönetilmesi için 7 kişiden oluşan Yönetim Kurulu, 7 kişinin de Yönetim Kurulu’na üye adayı seçileceği ve Yönetim Kurulu üyeleri arasından bir Başkan, bir Başkan Yardımcısı, Katip ve Veznedar belirlenmesi gerekiyordu (11).

Derneğin faaliyetine ilişkin kararlar, Yönetim Kurulu’nda görüşülerek oy çoğunluğuyla alınıyordu. Tüzüğün incelenmesinden “Türk Ocağı”nın Bakü’deki faaliyetinin demokratik ilkelere dayandığı, toplu yönetim sisteminin uygulandığı görülmektedir.

“Türk Ocağı”nın Bakü’de hangi binada faaliyet gösterdiği de ilgimizi çeken konu olduğundan bu yönde de bazı araştırmalar yaptık. Cumhuriyet Dönemi edebiyatı üzerine araştırmalar yapan Profesör Asif Rüstemi’nin internet üzerinden yayınladığı makalede “Türk Ocağı”nın günümüzde Azerbaycan Anayasa Mahkemesi’nin bulunduğu binada yerleştiği bildiriliyor.

10 Aralık 1918 tarihli “Azerbaycan” gazetesinde “Türk Ocağı” başlıklı makalede ise derneğin yerleştiği binanın adresi net olarak belirtilmiştir. Bina, Nikolayevski sokağında (şimdiki İstiklalîyet Sokağı-A.A.) Hüseyinov kardeşlere ait olup 1915 yılında Nikoladze adlı bir Gürcü’ye kiraya verilmiştir. 1918 yılı Mart soykırımından sonra yönetimi ele geçiren Bakü Bolşevikleri, binayı sendika kuruluşuna “İşçi Kulübü” açmak için teslim etmiştir (12).

“İşçi Kulübü”, kullanacağı bina için kiralanırsa herhangi bir kontrat imzalamamış ve para ödememiştir. Eylül 1918 tarihinden sonra bina boşaltıldığından Azerbaycan millî hükümeti kendi ihtiyaçları için binayı kullanmak istemiştir: “Zira, o zaman “İşçi Kulübü”nden bir eser bile kalmamıştı. O zaman Bakü’de tesis edilen “Türk Ocağı” derneği, binayı zapt etmiş, bu hususta Dahiliye Nazırı tarafından müsaide alınmıştı. “Türk Ocağı” binaya yerleştikten sonra birkaç kişi binadaki masa ve sandalyenin sahibi olduklarını iddia etmiş ve buradan da bolşevik hükümeti döneminde bu kişilerin mağazalarında, sinemalarındaki masa ve sandalyeleri kamulaştırarak “İşçi Kulübü”ne kullanmak için verdiği anlaşılmıştır (13).

Türk askerî birlikleri Mondros Antlaşması gereğince Azerbaycan'ı terk ettikten sonra Birinci Cihan Savaşı'ndan galip çıkan müttefik devletlerin temsilcisi olarak İngiliz askerî birlikleri 17 Kasım 1918 tarihinden sonra Bakü'ye girdi. Bunun ardından "İşçi Kulübü" aktifleşerek "Türk Ocağı"na karşı polis organları nezdinde dava açtı. İngiliz askerî birliklerinin Bakü'deki temsilcisi general Thomson, Ruslar'ın fitnesine uyarak yasalara aykırı şekilde "Türk Ocağı"na karşı binayı boşaltma talebinde bulundu. Hatta mülk sahibi Hüseyinov ve binayı kiraya veren Nikoladze'nin haklarının ihlal edilmesini bile ciddiye almadığını belirten yazar, şu hususun altını çiziyor: "Bu konuyla ilgili dedikodulardan sonra Nikoladze "İşçi Kulübü"nü uyararak sekiz ay süreyle kendisinin kiracı olduğu evi zapt edip kullanarak karşılığında bir kuruş bile vermediği yetmiyormuş gibi... Sonunda gerek emlak sahipleri, gerekse kiraya veren, binayı belli bir bedel karşılığında kiraladığı 6 yıl içerisinde "Türk Ocağı"na vermeyi kabul etti ve bunun için "Türk Ocağı"ndan beyanname imzalamak yoluyla bin ruble para almıştır. Durum böyleyken bir anda "Şehir Reisi"nin emri üzerine emlak "Türk Ocağı"ndan alınarak "İşçi Kulübü"ne teslim edilmiştir (14).

"Türk Ocağı" kurucularından Abbaskulu Kazımzade 10 Aralık 1918 tarihinde general Thomson'a bir itiraz yazısı göndererek meselenin yasal çerçevede ele alınması gerektiğini belirtse de bir sonuç alınamadı. Azerbaycan Merkez Tarih Arşivi'nde muhafaza edilen belgeden de görüldüğü gibi Bakü Polis İdaresi ve bölge polis subayından "Türk Ocağı"nın kapının kilidini kırarak binayı zapt ettiğine dair "açıklama" alınmıştır. Bölge polis subayı ve birkaç polisin verdiği açıklamadan onların ifade vermeye zorlandıkları belli oluyor. Polislerin el ile yazdıkları bu belge, o kadar da okunaklı olmadığından "açıklama"nın anlamı ve içeriği tam şekilde anlaşılmamaktadır (15). "Türk Ocağı"nın faaliyete başlamasıyla İngiliz askerî birliklerinin Bakü'ye girmesi tarihleri, neredeyse aynı döneme rastladı-

Türk Ocağı'nın Bakü'de binası

ğından derneğin faaliyetinde âdetâ bir durgunluk yaşandı, ancak millî güçlerin bir araya gelmesiyle dernek bir dizi faaliyetlerini gerçekleştirebildi. Kurucular, "Türk Ocağı"nın daha geniş bir sosyal temele dayanması için halk arasında propaganda yapmasını uygun saydı. Azerbaycan Cumhuriyeti, bir devlet olarak uluslararası camiada ilk adımlarını attığı için bilgili, eğitilmiş ve millî ruha sahip insanlara daha büyük gereksinim duyulduğunu düşünenler, "Türk Ocağı"nın bu yönde faaliyetlerini sürdürmesi gerektiğini bir hedef olarak gördüler. A.Cevat, makalelerinin birinde "Azerbaycan devletini on iki nazırla yönetmek imkansızdır, Cumhuriyetin yönetilmesi için halkın sürece katılımının sağlanması gerekir", diye yazıyordu.

"Türk Ocağı" bünyesinde gençlerin yetiştirilmesi, çalışması için etkinliklerin, bilimsel konferansların, seminerlerin düzenlenmesinin önemine değinen Ahmet Cevat, şimdiki durumumuzda milletimize ve yurdumuza daha bilgili, eğitilmiş, millî ruhun taşıyıcısı olan insanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan gençlerinin kapasitelerini kullanması, fikirlerini gerçekleştirmesi için gerekli şartların var olmadığını mevcut tarihi duruma bağlayan Ahmet Cevat, toplum içindeki bu boşluğu "Türk Ocağı"nın doldurabileceği fikrini savunuyordu.

1918 yılı Kasım ayında "Türk Ocağı"nın gündeme getireceği ana konularla ilgili örgüt lideri olarak hareket eden A.Cevat, konferanslarda herkesi aktif olmaya çağırarak derneğin görüşeceği konular olarak Birinci Cihan Savaşı'na Türkiye'nin katılımı, Çanakkale zaferi, Türkiye'de çağdaş edebiyat, sanat ve

kadın özgürlüğüne yer veriyordu.

Özgürlük mücadelesinin ideoloğu olan M.E.Resultzade "Türk Ocağı"nın ilk konferansında konuşma yaptı. A.Cevat, örgütün ilk adımlarından bahsederek şöyle yazıyordu: "İlk konferansta, yarın, Cuma günü hepimizin tanıdığımız M.E.Resultzade konuşma yapacaktır". Planlandığı üzere, Cuma günü, 18 Kasım tarihinde M.E.Resultzade "Türk Ocağı"nda bir konferans düzenleyerek ele alınan konular üzerine görüş ve düşüncelerini katılımcılara iletti.

"Türk Ocağı", yalnızca seminer ve konferanslar düzenlemiyor, aynı zamanda şehrin kültürel havasına uygun konser programları, kısa tiyatro oyunları, resim sergileri de organize ediyordu. Azerbaycan tarihi arşivlerinde "Türk Ocağı"na ait mevcut olan az sayıda belgelerden de görüldüğü gibi bu tür kültürel etkinliklere Azerbaycan aydınları, Müslüman Türk Oyuncular derneği aktif şekilde katılıyordu. Rusça ve Azerbaycan Türkçesi'nde kısa tiyatro oyunları, konser programları düzenliyorlardı. Müslüman oyunculardan İ.Atakişiyev'in Bakü Polis İdaresine yaptığı başvuruda 31 Kasım 1918 tarihinde Rus oyuncularla birlikte "Türk Ocağı"nda çok uluslu bir gece organize etmek istediklerini belirterek bunun için izin almak istiyorlardı (17).

"Türk Ocağı"nın ana faaliyet yönlerinden biri de Azerbaycan eğitiminin millîleşme programlarına yakın katkıda bulunmaktı. Dernek, okullarda ders kitaplarına duyulan ihtiyacı karşılanmasa için Türkiye'den kitap temini konusunda belli bir ölçüde millî hükümetin Eğitim Nazırlığı'na destek verdi. Türkiye'den öğretmen davet edilmesi de "Türk Ocağı"nın ana faaliyet yönlerinden biriydi.

"Türk Ocağı", kısa zaman kesiminde faaliyetleriyle Azerbaycan toplumunun ilgisini çekti. Dolayısıyla

Azerbaycan Türklerinin millî ruhta devlet kuruculuğu sürecine katılımı, bilimsel, kültürel ve toplumsal açıdan kalkınmasına nail olmak amacıyla çok sayıda hayırseverlik çalışmaları yapıldı. Bakü'de millî ruhun ve millî fikirlerin yayılması için hayata geçirilen hayırseverlik etkinliklerinin büyük çoğunluğu "Türk Gençliği" adı altında gerçekleşiyordu. Bu tür etkinliklerde Türk halklarının edebiyatı, tarihi, millî genellek göreneklerine geniş yer veriliyordu. Azerbaycan Türklerinin Türk toplumunun bir parçası olduğuna ilişkin topluma mesaj veriliyordu. "Azerbaycan'ın Bağımsızlığı", "Azerbaycan-Türkiye Kardeşliği", "Millî Birlik", "Türk Dünyası" konulu sosyo-kültürel etkinliklerde aydın kesim, görüşlerini açıklıyor, halkla canlı iletişim kuruyor, millî ruh hâlini günün gereksinimlerine uydurmaya çalışıyorlardı. Azerbaycan hükümeti üyeleri, politikacılar, ünlü gazeteciler, yazarlar bu tür muhteşem etkinliklerin düzenlenmesine yakın katkıda bulunuyorlardı (18).

"Türk Ocağı", İngiliz askerî birliklerinin Bakü'de bulunmaları nedeniyle faaliyetini bir süre durdurmak zorunda kaldı. Bazı mülhazalara göre dernek, "Yeşil Kalem" adlı edebiyat derneğine birleşerek faaliyetlerini sürdürmüştür (19). Aralık 1919 tarihinde "Türk Ocağı" yeniden faaliyete başladı. Müsavat Partisi Bakü Komitesi'nin inisiyatifi üzerine "Türk Ocağı" siyasi kulübünün kurulmasına karar verildi. Bunun için M.E.Resultzade, Şefi Bey Rüstembeyli, Rıza Bey Ağabeyov, Seyid Hüseyin ve Memmedbağır Şeyhzamanlı'dan oluşan bir komisyon kuruldu (20).

Bu siyasi kulübün kurulmasıyla "Türk Ocağı", Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının korunması ve millî devlet kuruculuğunun gelişmesinin müzakere merkezine dönüştü. "İstiklal" gazetesi, siyasi eğitim faaliyetlerinin sürdürülmesi için bu tür görüşmelerin önemini vurgulayarak aydın-

ları, gençləri və ilgilenen herkesi “konferanslara” davet ediyordu. “Cuma günü, Müsavat Partisi binasında “Türk Ocağı” salonunda sabah saat 11’de genel konferans düzenleneceği herkese duyurulur” (21). Konferanslarda dönemin ünlü aydınları, gazeteciler, Müsavat Partisi liderleri konferans veriyor, görüş ve düşüncelerini katılımcılara paylaşıyordu. “Türk Ocağı”nda görüşülen konulardan biri de Rusya ihtilalinin esaret altında olan halklara ne vermesi meselesiydi. Buna ilişkin çıkan ilanda şöyle deniliyordu: “Cuma günü, 12 Mart tarihinde saat 11’de Türk Adem-i Merkezîyet “Müsavat” Partisi binasında “Türk Ocağı” salonunda Rus ihtilalinin üçüncü yıldönümü vesilesiyle Müsavat Partisi tarafından bir meclis düzenleniyor”. Konferans M.E.Resultzade, Hüseyn Mirzecamalov ve Mirzebala Mehemedzade konuşma yaptı (22).

Rusya’dan Azerbaycan’ı ihraç edilen bolşevik tehlikesini ortadan kaldırmak için Müslüman-Türk işçileri bilgilendirmek, onlar arasında dayanışmanın sağlanması için “Türk Ocağı”nda bir dizi etkinlikler düzenlendi. Bu etkinliklerin biri de Bakü maden bölgesinde düzenlenen Müslüman işçilerin konferansı idi. 8 Nisan 1920 tarihinde her yirmi beş kişi için bir yetki belgesi olmak üzere Bakü

petrol madenlerinde çalışan yaklaşık 700 temsilcinin katılımıyla “Türk Ocağı” salonunda konferans düzenlendi. Merkez Sendika Başkanı Melik Yeganov, konferansa yaptığı konuşmasında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığına uygun olan, yüksek bir işçi kurumuna ihtiyaç duyulduğunu ifade etti. Hükümet adına M.E.Resultzade ve Dahiliye Nazırı Yarıbım Şefi bey Rüstembeyli mevcut durumla ilgili konuşma yaparak Azerbaycan işçilerini birliğe ve millî hükümeti desteklemeye çağırdı. M.E.Resultzade, konferans katılımcılarına Rusya’da ve komşu ülkelerde meydana gelen olaylarla ilgili konuşma yaparak Azerbaycan işçilerini birliğe ve millî hükümeti desteklemeye çağırdı. M.E.Resultzade, konferans katılımcılarına Rusya’da ve komşu ülkelerde meydana gelen olaylarla ilgili konuşma yaparak Azerbaycan işçilerini birliğe ve millî hükümeti desteklemeye çağırdı. M.E.Resultzade, konferans katılımcılarına Rusya’da ve komşu ülkelerde meydana gelen olaylarla ilgili konuşma yaparak Azerbaycan işçilerini birliğe ve millî hükümeti desteklemeye çağırdı.

Konferansa da belirtildiği gibi 1920 yılında 27 Nisan’ı 28 Nisan’a bağlayan gece Bolşevizm tehlikesi Azerbaycan’ı sardı. 23 ay mevcudiyetini sürdüren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Bolşeviklerin tehdidi ve baskısı sonucunda devrildi. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin millîleşme, millî kurumlar oluşturma ve halkın istiklal arzularını gerçekleştirme uğruna yaptığı mücadele yarım kaldı. Azerbaycan “Türk Ocağı” derneğinin de mevcudiyetine böylece son verilmiş oldu.

* Dr. Akif Valiyev, Akif-valiyev@mail.ru

Kaynakça

1. “Azerbaycan Tarihi”, Bakü 2008. V. cilt. s. 259-265
2. “Azerbaycan” gazetesi, 17 Kasım 1918. No: 38
3. “Azerbaycan” gazetesi, 17 Kasım 1918. No: 38
4. “Azerbaycan” gazetesi, 17 Kasım 1918. No: 38
5. “Azerbaycan” gazetesi, 17 Kasım 1918. No: 38
6. “Azerbaycan” gazetesi, 17 Kasım 1918. No: 38
7. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi. Bakü. 2005. I. cilt. s. 410-411
8. “Açıq Söz” gazetesi, 6 Kasım 1918. No: 741
9. “Azerbaycan” gazetesi, 19 Kasım 1918. No: 39
10. “Azerbaycan” gazetesi, 6 Kasım 1918. No: 32
11. “Azerbaycan” gazetesi, 6 Kasım 1918. No: 32
12. “Azerbaycan” gazetesi, 11 Aralık 1918. No: 68

13. “Azerbaycan” gazetesi, 11 Aralık 1918. No: 68
14. “Azerbaycan” gazetesi, 11 Aralık 1918. No: 68
15. ARMDTA fond 2767. liste1. sıx. birimi -----218.
16. “Azerbaycan” gazetesi, 14 Kasım 1918. No: 39
17. ARMDTA (Tarih Arşivi) fon 2767. liste.1. sıx. ----- birimi 218.
18. “Bakü Devlet Üniversitesi Haberleri” 2013 yılı, No: 1. s. 176.
19. Karanfil Dünyaminkızı. Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Basını (1918-1920) Bakü, 2005. s. 172-173
20. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi. Bakü, 2005. II. cilt. s 410.
21. “İstiklal” gazetesi. 23 Mayıs 1920 yılı, No: 15
22. “İstiklal” gazetesi. 12 Mart 1920 yılı, No: 10
23. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi. Bakü. 2005. II. cilt. s 230

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA EDİRNE'DE ERMENİLERE DAİR İZLER

Gülser OĞUZ *

Özet

Osmanlı İmparatorluğu çok uluslu bir devlettir. Bu özelliğini yüzyıllar boyu sürdürmüştür. Bu uluslardan biri de Ermenilerdir. Ermeniler, pek çok şehirde ikamet etmiştir. Yaşadıkları şehirlerde de günlük hayatın içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu süreçte toplumun diğer gruplarıyla etkileşim hâlinde olmuşlardır. Etkileşimin sebebi, çoğu zaman komşuluk ve ticaret gibi faktörlerdir. Çeşitli sebeplerle Osmanlı toplumunda yaşanan ilişkinin izleri bugün bazı belgelerle takip edilebilir.

Osmanlı toplumu ve gündelik hayatı ile ilgili bilgilerin bulunabileceği kaynak türlerinden biri Tereke Kayıtları'dır. Tereke kayıtları, bir kişinin mal varlığını içerir. Osmanlı toplumu hakkında pek çok yönden bilgi sağlamaktadır. Tereke kayıtları sayesinde bir kişinin sahip olduğu her türlü mal varlığının bilgilerin yanında kişinin alacak verecek ilişkileri hakkında fikir edinmek mümkündür. Buradan hareketle 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne'de tutulan tereke kayıtları aracılığıyla Edirne'deki Müslümanlarla Ermenilerin ekonomik ilişkileri ele alınabilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı toplumu, Ermeniler, Edirne, Tereke Kayıtları.

Tereke Kaynakları ve Önemi

Tereke kayıtları ölen bir kişinin geride bıraktığı mal varlığını ihtiva eder. Bu kaynaklarda, giyim kuşamdan ev eşyalarına, taşınmaz mallardan nakit paraya kadar pek çok veri bulunmaktadır. Bu veriler bugüne kadar pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş ve incelenmiştir; incelenmeye devam etmektedir (Canbakal, 2009 s. 1-7). Bu kayıtlardan hareketle insanların yaşam tarzlarını, yaşam standardını, giyim kuşamını, ev dekorasyonunu hayal etmek mümkündür (Barkan, 1966 s. 1-479; Cezar, 1977 s. 42-75; Söylemez, 2011 s. 165-194; Öztürk, 1995; Nagata-Emecen, 2004 s. 1-4; Oğuz, 2010). Diğer yandan tereke kayıtları farklı açılardan da incelenmiştir. Kişilerin servet analizi ve ekonomik ilişkileri gibi (İnalçık, 1953 s. 51-73; Tuş, 1999 s. 157-191; Oğuz, 2013 s. 45-52). Bu çalışma da Tereke Kayıtları'na dayalı olarak yapılmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısına ait altı Tereke Defteri'ndeki bazı kişilerin terekelerinden hareket edilecektir. Elde edilen verilere geçmeden önce çalışmaya kaynaklık eden Tereke Kayıtları'nın özelliklerinden ve sınırlılıklarından bahsetmekte yarar vardır.

Bir Tereke Kaydı şekil bakımından 4 bölüme ayrılabilir. İlk bölümde ölen kişinin ismi, mesleği, nereli olduğu, baba adı gibi kişisel bilgileri yer alır. Aynı bölüme

belgenin tarihi de genellikle yer alır. İkinci bölümde kişinin taşınır ve taşınmaz mallarının listesinin dökümü yer alır. Bunun yanında aynı bölümde kişinin sağlığında iken borç verdiği kişilerden alacakları kayıt altına alınır. Üçüncü bölüm, terekenin kaydı esnasında ortaya çıkan çeşitli masraflar ve vergilerin yekününün belirtildiği kısımdır. Bu bölümde ayrıca ölen kişiden alacağı olanların kayıtları yer almaktadır. Son bölüm kişinin mirasının varislerine dağıtıldığı kısımdır. Bu çalışmada ikinci ve üçüncü kısımda yer alan alacak ve verecek kayıtları kullanılacaktır.

Tereke Kayıtları'ndan elde edilen verilerin toplumun genelini yansıtmadığını da ayrıca belirtmekte yarar vardır. Çünkü Tereke Kayıtları belirli koşullarda tutulmuştur. Mesela ölen kişinin hiç varisinin olmaması, küçük çocuğunun kalması, mirasçıların miras paylaşımında sorun yaşamaları gibi (Barkan, 1966 s. 2-3). Bu sebeple elde edilen verilerin örneklem olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kaynakların Tanıtımı

Bu çalışmanın yapılabilmesi için altı tane Edirne'ye ait Şer'îye Sicil defterinin içinde yer alan Tereke kayıtları taranmıştır. Defterlerin hepsi 18. yüzyılın ilk yarısına aittir. Millî Kütüphane'den ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen defterler yaklaşık ola-

rak 1114–1115(1702–1703), 1124-1125(1712-1713), 1129–1130 (1717–1718), 1138–1139 (1726–1727), 1153–1154(1740– 1741) ve 1163–1164 (1749–1751) tarihlerini kapsamaktadır. 846 Tereke çalışmanın hareket noktası olan alacak verecek ilişkileri bazında yapılan taramada Ermenilere dair verinin oldukça sınırlı olduğu görülmüştür.¹ İşte bu sınırlılık çalışmanın değerini artırır niteliktedir. Zira 6 defterde tereke kayıtlarındaki alacak verecek verileri üzerinden yapılan sorgulamalara Ermenilere dair 10 adet kayda rastlanmıştır. Bu gerçekten çok sınırlı bir veri havuzudur.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada tereke kayıtlarının içinde yer alan kişilerin borç alıp vermeye dair verilerinden hareketle, Osmanlı toplumunun bir parçası olan Ermenilerin bu ilişki yumağının içinde nerede yer aldığı tespit edilebilmesi amaçlanmıştır. Bu grupların aynı toplumun üyesi olarak en azından çarşı pazarda ilişki içinde olacağı öngörülebilir. Ancak çalışmanın hareket noktası bunun ispatının yanında Ermenilerle kurulan ilişkinin Müslüman'ın Müslüman'la ya da Müslüman'ın diğer gayri Müslim gruplarla yaptığı alacak verecek ilişkisinden farklı bir yanının olup olmadığının da tespiti-dir. Örneğin kurulan paraya dayalı ilişkiler dost ahbap ilişkisinin uzantısı olarak ihtiyaçtan alınan borç ilişkisi ya da çarşıya çıkıldığında bir kilo peynir ücretinin sonraya bırakılmasıyla doğan borç ilişkisinin ötesinde anlamlar ifade edip etmediği sorgulanabilir. Diğer söylemler para ilişkisinin büyük meblağlar üzerine kurulup kurulmadığının sorgulanması diğer amaçlardır. Bunun dışında borç alıp vermede kişilerin sadece sınırlı çevrelerle ilişki kurup kurmadığı da sorgulanabilir. Burada hemen belirtmek gerekir ki bu soruya net bir cevap vermek tereke kayıtlarında bu ilişkilerin sebepleri belirtilmediği için çok güçtür. Ancak böyle bir sorgulama bir öngöründe bulunmanın alt yapısı için hazırlık mahiyeti taşıyacaktır. Bütün bu noktalar çalışmanın amacını ve kapsamını oluşturmaktadır.

18. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne'de Ermenilere Dair İzler

Osmanlı Devleti, Müslüman bir devlettir. Bu sebeple şer'i hukuk devlet yönetiminde büyük oranda etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde İslam Hukuku'na göre halk, Müslümanlar ve gayri Müslimler olarak iki ana gruba ayrılır (Yediyıldız, 2002 s. 183-215). Müslümanlar toplumun başat unsurudur. Zimmiler olarak tanımlanan gayri Müslimler ise kendi dinini değiştirmeden belirli vergiler vererek bir İslam devletinin korumasından yararlanan, Müslüman olmayan ehl-i kitap kişilerdir. Zimmiler Müslüman olmadıkları için onlara şer'i hükümler uygulanamaz. Müslümanlar

dan farklı olarak yönetilir ve farklı hukuka tabi olurlar (Bozkurt, 1998 s. 7). Gayri Müslimler bağlı oldukları din ve mezhebe göre farklı gruplara ayrılmıştır. Bu sisteme 'Millet Sistemi' denilmektedir. Millet Sistemi'nde gayri Müslim unsurlar, Ermeni, Rum ve Yahudi Milleti gibi dinî gruplara ayrılmışlardır (Ortaylı, 2002 s. 217).

Osmanlı toplumunun büyük bir çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Geri kalanlar ise yukarıda bahsedilen gayri Müslim unsurlardır. Bu durum 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne örneğinde düşünüldüğünde veriler şu şekildedir: Şehrin nüfusu 30.000–40.000 arasında değişmektedir. Şehirde yaklaşık 3.797 hane vardır. Nüfusun % 12,2'si zimmi, % 87,8'i Müslüman'dır. Zimmiler 26 mahallede Müslümanlarla birlikte oturmaktadır. Gayrimüslimler arasında Rum, Ermeni,² Yahudi ve 81 aile Kıptî bulunmaktadır.(Ergenç, 1989 s. 1419; Parmaksızoğlu, 1966 s. 347)³

18. yüzyılın ilk yarısında Edirne Tereke Kayıtları'nda gayri Müslimlere dair veriler elde etmek mümkündür. Gayri Müslim unsurlar içinde genellikle rastlananlar Rumlardır. Diğer yandan Ermeniler ve Yahudilere dair verilere de rastlanılabilmektedir. Yapılan incelemede Ermenilerin alacak verecek ilişkisinin bilgilerinin bulunduğu verileri, Ermenilere borcu kalan Müslümanlar, Ermenilerden alacağı olan Müslümanlar ve ticari ortaklıklar şeklinde üç gruba ayırmanın mümkün olduğu görülmüştür.

Osmanlı toplumunun unsurlarından olan Müslümanlarla Ermenilerin beraber yaşamanın gereği olarak en basitinden ticari faaliyetler nedeniyle para ilişkisi gerçekleştirebileceklerini düşünmek pekâlâ mümkündür. Yani günlük hayatın rutininde veresiye verilen bir kilo süt nedeniyle iki taraf birbiriyle para ilişkisi geliştirebileceği herkesin aklına gelebilecek bir durumdur. Fakat bu çalışmada elde edilen verilerin böyle basit ticari faaliyetlerin yanında para ilişkisinin daha büyük boyutlu olabileceğini akıllara getirmektedir. Mesela 5 Safer 1115 tarihli kayda göre Evkaf Müfettişi olan Esseyid Mehmed Efendi'nin 278,990 akçelik terekesinin incelendiğinde çok sayıda alacaklısının olduğu görülmektedir. Bahsi geçen müteveffanın alacaklılarına baktığımızda pek çok meslekten kişinin olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan incelemede bu meblağlarında 160,000 ile 240 akçe arasında değişebildiği görülmüştür. Bu kişilerden biri de Ekmekçi? Ermeni'dir. Esseyid Mehmed Efendi Ekmekçi? Ermeni'ye 720 akçe borçlu kalmıştır (Edirne Şer'iyeye Sicili 89/ 4707 s. 9/2). Esseyid Mehmed Efendi'nin bu borcu niçin aldığı belirsizdir. Fakat Esseyid Mehmed Efendi'nin aldığı borcun azımsanamayacak bir miktar olduğunu belirtmek gerekir. Zira yaklaşık aynı döneme ait olan 20 Şaban 1114 tarihli kayda göre Elhac İslam Mahallesi'nden

Gürcü Mustafa Ağa'nın 4 dönüm bağının değeri 1000 akçedir (Edirne Şer'iyeye Sicili 89/4707 s. 42/1).

Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. 3 Reb'i'ül-evvel 1114 tarihli kayda göre Fetvâyî İbrahim Ağa'nın terekesi de oldukça dikkat çekicidir. Terekesinden zengin bir hayat sürdürdüğünü anladığımız İbrahim Ağa'nın çeşitli ekonomik ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Çiftliği ve çok sayıda canlı havanın olması onun aynı zamanda tarım ve hayvancılıkla uğraştığını düşündürmektedir. İbrahim Ağa'nın çok sayıda alacaklısı bulunmaktadır. Kişilerin alacakları Mustafa Ağa'nın alacağı olan 49,800 ile 82 akçe arasında değişmektedir. Bunların içinde de Ermenilerin varlığı dikkat çekicidir. Mesela Asar Ermeni'nin 1000, Yogar Ermeni'nin 210, Babas Oğlu Ermeni'nin 550, Avamus Ermeni'nin 1078, Yosir Ermeni'nin 1624'er akçe alacakları vardır (Edirne Şer'iyeye Sicili 89/4707 s. 34/3.)

21 Cemâziye'l-evvel 1115 tarihli Elhac Süleyman'ın terekesi de alacaklılarının çokluğu nedeniyle İbrahim Ağa'nın terekesiyle benzerlik göstermektedir. Orta hâlli bir hayat sürdürdüğü anlaşılan Elhac Süleyman 45 akçe ile 24,000 akçelere varabilen geneli küçük meblağlarda pek çok kişiye borçlu olmuştur. Bunlardan biri de 787 akçelik alacağıyla Topal Ermeni olarak adlandırılmıştır (Edirne Şer'iyeye Sicili 89/4707 s. 94/2). Diğer bir örnek, 5 Zî'l-ka'de 1153 tarihli kayda göre Papazoğlu Odaları'nda ölen Mustafa Beşe'nin terekesidir. Fakir biri olduğu anlaşılan Mustafa Beşe iki kişiye borcu kalmıştır. Bunlardan ilki eşine vereceği zevc mehidir ve diğer kişide Kartın Ermeni'ye olan 300 akçelik borcudur (Edirne Şer'iyeye Sicili 129/4747 s. 49/1).

10 Cemâziye'l-evvel 1139 tarihli Elhac Hasan Beşe'nin terekesinden de alacaklıların var olduğu anlaşılmaktadır. Alacaklıları arasında hem Müslümanların hem de gayri Müslimlerin olduğu anlaşılan Elhac Hasan Beşe'nin Sağır Ermeni'ye 180 akçe borcu kalmıştır (Edirne Şer'iyeye Sicili 114/ 4732 s.69/2) .

Müslüman nüfusun Ermenilere borçlu öldüğünü gösteren bu örneklerin yanında Müslüman nüfusun bazı Ermenilerden alacaklı öldüğüne dair de örnekler mevcuttur. Mesela 25 Receb 1164 tarihli kayda göre Bevvab Sinan Mahallesi'nde ikamet eden Süleyman Usta'nın bazı Ermeni ve Yahudi gruplardan ciddi meblağlarda alacaklı öldüğü anlaşılmaktadır. İncelenen tereke kaydında Süleyman Usta'nın mesleği sarraf olarak belirtilen bir Ermeni'den 142.320 akçe alacağının kaldığı görülmüştür (Edirne Şer'iyeye Sicili 145/4763 s. 64/2). Yukarıda verilen dört dönüm bağ örneğinden anlaşılacağı üzere bu meblağ oldukça yüksektir. Hatta bir servet değerinde olduğunu söylemek bile mümkündür.

Bir diğer örnek Elhac Ali bin Mehmed'dir. 23 Şevval 1153 Sultan Selim karibinde taş odalarda sakin Elhac

Ali bin Mehmed'in yaklaşık 66.000 akçelik terekesi vardır ve Sarraf Ermeni Erurin'den 60.000 akçe alacağı kalmıştır (Edirne Şer'iyeye Sicili 129/4747 s.45/3). İkili arasındaki bu alacak verecek ilişkisinin hayatın akışı içindeki dost ahbab ilişkisine dayanan yardımlaşma ilişkisinin çok ötesinde olduğu varsayılabilir. Zira hem ilk örnekte hem de ikinci örnekte bahsi geçen meblağlar oldukça yüksektir.

7 Receb 1163 tarihli kayda göre Zenne İbrahim Paşa Mahallesi'nde ikamet eden Hüseyin Beşe'nin terekesinde bulunan 373 top astar kaydından ticaretle uğraştığı düşünülebilir. Hüseyin Beşe'nin öldüğünde çeşitli kişilerde alacağı kalmıştır. Bunlardan bazıları 5640 akçe ile Arkil Ermeni, 800 akçe ile Birus Ermeni ve 3240 akçe ile Erbitin? Ermeni 3240'tır (Edirne Şer'iyeye Sicili 145/4763 s.23/6). Hüseyin Beşe'nin diğer sekiz kişide kalan alacağının miktarları 480 ile 1440 akçe arasında değişmektedir. Hüseyin Beşe'nin alacaklarının kişi bazında küçük meblağlar olması veresiye verilen bir satış işleminden arta kalan alacaklar ihtimalini akla getirmektedir.

İki kesimin ticari sebepten ya da dost arkadaş ilişkisi içinde birbirleriyle para ilişkisi gerçekleştirmiş olabileceğini gösteren bu örnekler dışında örneklere de rastlanmıştır. Mesela 28 Safer 1164 tarihli kayda göre Feyzullah Paşa Mahallesi'nden Haffaf Ahmed Beşe'nin terekesi Edirneli Müslümanlarla bazı Ermeniler arasında yapılan büyük çaplı ticari ilişkilere güzel bir örnektir. Anlaşıldığı kadarıyla Haffaf Ahmed Beşe, Gümülcine'de katlen öldürülmüştür. Terekesinde de odun, kömür, hinta, sabun gibi ticari mallar bulunmaktadır. Yaklaşık 33.000 akçelik mülk menzili olduğuna göre varlıklı bir kişi olduğu da düşünülebilir. Burada konumuzla alakalı olarak bizi en çok ilgilendiren durumlardan biri, iki tane ortağından birinin Kıryet Ermeni olmasıdır. Zira müteveffa-yı mezbûrun şerikleri Haffaf Seyyid Ali ve Kıryet Ermeni zimmetinde sermaye olarak 56.900 akçe alacağı kalmıştır (Edirne Şer'iyeye Sicili 145/4763 s.43/2). Bu kayıt, iki kesimin ticari bazı faaliyetlerin dışında ortak iş yaptıklarının önemli bir kanıtıdır.

Alacak verecek ilişkilerinde belirli grupların belirli gruplarla borç ilişkisi içine girip girmedikleri ile ilgili sorgulamaya gelince açıkça belirtmek gerekir ki bu noktada yukarıda da ifade edildiği gibi kesin sonuçlara ulaşmak güç görünmektedir. Bahsedilen altı defterdeki yaklaşık 1000'e yakın tereke kaydındaki verilen neredeyse üçte ikisinde bir veya birden çok kişiyle alacak verecek ilişkisinin kurulduğu görülmüştür. Ancak belli grupların belli grupları özellikle tercih ettiğine dair net bir ize rastlanamamıştır. Verilerdeki muğlaklığın önemli sebebi de tereke kayıtlarının yukarıda bahsedilen toplumun genelini yansıtmaması olmalıdır. Ancak

bazı kayıtlar bu konudaki olabilirliği canlı tutmaktadır. Mesela 15 Rebî'ül-âhir 1164 tarihli kayda göre Hacı Mahallesi'nden Elhac Mehmet Emin Ağa'nın terekisi de konumuz açısından güzel bir örnektir. Elhac Mehmet Emin Ağa bin Elhac Abdullah Ağa'nın terekisinden oldukça varlıklı biri olduğu anlaşılmaktadır. Terekisindeki çiftliği ve hububat çeşitlerinin varlığı göz önüne alındığında tarımla uğraştığı düşünülebilir. Ayrıca çok sayıda hayvanının olduğu görülmektedir. Diğer taraftan alacak verecek ilişkilerine bakıldığında, pek çok kişiyle paraya dayalı bir ilişkiler yumağı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Pek çok karyeden Müslüman ve Rumlardan alacağı vardır ve bu alacak için yaklaşık 370 kişilik liste oluşturulmuştur. Bu kişiler içinde Ermeniler bulunmamaktadır (Edirne Şer'iyeye Sicili 145/4763 s. 49/1). 10 Safer 1114 tarihli kaydın sahibi Mehmet Ağa bin Mustafa sabıka Fazıl Paşa'nın kethüdası olarak tanımlanmıştır. Terekisi borçlarına yetmeyen Mehmet Ağa'nın tereke yekûnu alacaklıları arasında pay edilmiştir. Mehmet Ağa'nın borçlarının yaklaşık 200 ile 50000 akçe arasında değiştiği görülmüştür. Bu kişiler arasında gayri Müslim olarak sadece Bakkal Dimitri bulunmaktadır. Diğer kişilerin hepsinin efendi, ağa, beşe gibi unvanlarına bakılarak askerî sınıf üyesi olduğu görülmüştür (Edirne Şer'iyeye Sicili 89/4707 s. 8/2). Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür (Edirne Şer'iyeye Sicili 145/4763 s.47/4). Yani bazı kişilerin kendi çevresi ya da tanıdıklarıyla bu tür ilişkileri tercih etmiş olabileceğine dair izler vardır ama konu hakkında kesin ifade bulunmak sakıncalıdır. Aslına bakılırsa borç ilişkisinin kişilerin güven ilişkisi içinde olması durumu düşünüldüğünde bu durum tabiidir. Fakat bu ibarelerden, yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere Müslümanlarla Ermeniler bu tür ilişkiler içine girmiyordu sonucu çıkarılmamalıdır.

Sonuç

Edirne, gerek coğrafî konumu gerek siyasi bakımdan Osmanlı Devleti için önemli bir şehir ol-

muştur. Nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmakla birlikte şehirde gayri Müslimler ve bu grubun içinde Ermeniler de varlığını sürdürmüştür. 18. yüzyılın ilk yarısına ait altı defterde yer alan tereke kayıtları incelendiğinde bazı Müslümanların çeşitli sebeplerle kimi Ermenilerle para ilişkisi kurduğu anlaşılmaktadır. Kalan bu borçların hangi sebeplerle olduğu net olarak yazılmaması para ilişkisinin sebebinin ne olduğuyla ilgili kesin sonuçlar elde edilmesini engellemiştir. Bu noktada verilerden hareketler tahminler yürütülebilir. Öncelikle bu para ilişkisinin iki tarafın birbirine ahbaplık gereği borç vermesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bunun yanında bu ilişkilerin ticari birtakım faaliyetler sonucu olarak geliştiği varsayılabilir. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi, yüksek meblağlı bazı alacak verecek ilişkisinin olduğu tespit edilen tereke sahiplerinin çiftlik sahibi olması, ortalamanın üstünde hayat standardının olması, canlı hayvanlarının bulunması, çeşitli tarım ürünlerinin olması gibi ortak özellikler taşıması ticari faaliyetler sonucu gelişen ekonomik ilişkiler tezini desteklemektedir. Bu veriler bizi aynı zamanda bazı Ermenilerin Edirne'nin ekonomik hayatında belirli bir yer edindikleri sonucuna da götürmektedir. Elde edilen bir başka sonuç, para ilişkisinin hangi sebepten kurulursa kurulsun Edirne'de Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerine güven ve sadakat duygusu geliştirdikleridir. Küçük ya da büyük meblağlarda olsun bu para ilişkisinin arkasında güven duygusunun var olduğu öngörülebilir. Zira bu öngörü, yukarıda örneği verilen üç ortaktan birinin Ermeni ve ikisinin Müslüman olması desteklemektedir. Toplumdaki gruplarla Ermeniler arasında geliştirilen alacak verecek ilişkisinin diğerleriyle benzerlik taşıdığı düşünülmektedir. Bunun yanında belli grupların belli gruplarla para ilişkisi içinde bulunmuş olabileceği üzerinde çalışılması gereken bir öngörü niteliği taşımaktadır.

* Yrd. Doç.Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, gulseroguz@nevsehir.edu.tr

- 1 Bu verilerin dışında bahsi geçen defterlerde nadiren de olsa yine Ermenilere dair izler tespit edilmiştir. Mesela 5 safer 1130 tarihli kayda göre Edirne'ye ticaret için geldiği anlaşılan ve Rüstem Paşa Hanı'nda ölen Sarraf İbrahim'in Ermeni olduğu notu düşünülmüştür. *Edirne Şer'iyeye Sicili No: 105/4723; 48/1*. Yine 21 Rebî'ül-evvel 1125 tarihli belgenin sahibi Hüseyin bin Abdullah'ın birkaç karye ahalisinden alacağı kalmıştır. Bunlardan biri Ermeni Karyesi'dir ve 58800 akçe değerindedir. *Edirne Şer'iyeye Sicili No 90/4708 46/1*. 14 Rebî'ül evvel 1114 bir mahkeme kaydında da Agop nam Ermeni ölen Abdullah Efendi bin İbrahim'den daha önce verdiği kereste bahasından 50 gurusunu talep etmektedir. *Edirne Şer'iyeye Sicili No 89/4707: 12/4*. Bahsi geçen defterlerdeki mahkeme kayıtları da taransa Ermenilere dair verilerin biraz daha artabileceği düşünülebilir. Fakat bu veriler bu çalışmanın dâhiline alınmamıştır.
- 2 Ermeniler Osmanlı Devleti'nin her tarafına yayılmış durumdaydılar. Bu böyle olmakla beraber hiçbir şehirde çoğunlukta değillerdi. Ercüment Kuran, 'Tarihte Türkler ve Ermeniler', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2001, s. 40. Ticaret ve

sanatkarlıkla uğraşırlardı. Enver Konukçu, 'Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2001, s.62.

- 3 18. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'yi ziyaret eden Alman seyyah Edirne'nin nüfusunu 39.000 olarak vermiştir. Turgut Akpınar, 'Alman Seyahatnamelerinde Edirne', *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Haz. E. Nedret İşli-Sabri Koz, İstanbul, 1998, s. 274.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Edirne Şer'iyeye Sicili No 90/4708 s.46/1*.
Edirne Şer'iyeye Sicili No 105/4723 s. 48/1; 43/2.
Edirne Şer'iyeye Sicili No 89/ 4707 s. 9/2; 12/4; 42/1; 34/3; 94/2.
Edirne Şer'iyeye Sicili No 145/4763 s.49/1; 23/6; 64/2; 47/4.
Edirne Şer'iyeye Sicili No 129/4747 s. 49/1; 45/3.
Edirne Şer'iyeye Sicili No 114/4732 s.69/2.

Kitap ve Makaleler

- Akpınar, T., (1998). 'Alman Seyahatnamelerinde Edirne', *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Haz. E. Nedret İşli-Sabri Koz, İstanbul.
Bakan, Ö., (1966). 'Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defteri (1545-1659)', *Belgeler*, Ankara, C. III, Sa. 5-6, s. 1-479.

Bozkurt, G., (1998). *Alman İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara.

Canbakal, H., (2009). 'Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları', *Vefatının 30. Yıldönümünde Ö. L. Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul, s. 1-7.

Cezar, Y., (1977). 'Bir Âyanın Muhallefâtı', *Belleterin*, C. XLI, Sa. 161, Ankara, s. 41-75.

Emecen, F., (1998). 'Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne', *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Haz. Emin Nedret İşle- M. Sabri Koz, İstanbul, 1998.

Ergenç, Ö., (1989). 'XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler', *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara..

İnalçık, H., (1953). '15. Asır Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Kaynakları', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 15, İstanbul, s. 51-73.

Konukçu, E., (2001). 'Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara.

Kuran, E., (2001). 'Tarihte Türkler ve Ermeniler', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara.

Nagata, Y.-Emecen, F., (2004). 'Bir Âyanın Doğuşu: Karaosmanoğlu,

Hacı Mustafa Ağa'ya Ait Belgeler', *Belgeler*, Ankara, C. XXV, Sa. 29, s. 1-7.

Oğuz, G., (2010). 'Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyılın Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa', *millî Folklor*, Sa. 88, Ankara, s. 91-100.

Oğuz, G., (2013). *Bir Osmanlı Kentine Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Ortaylı, İ., (2002). 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi' *Osmanlı*, C 10, Ankara.

Öztürk, S., (1995). *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defteri*, İstanbul.

Parmaksızoğlu, İ., (1966). 'Edirne', *Türk Ansiklopedisi*, C. 14, Ankara.

Söylemez, F., (2011). 'Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Ömer Paşa'nın Muhallefati', *OTAM*, Sa. 27, Ankara, s. 165-194.

Tuş, M., (1999). 'Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)', *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa. 4, Konya, s. 157-191.

Yediylidiz, B., (2002). 'Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış', *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. X, Ankara, s. 183-215.

Bir Umudun Yolculuğu HEYMEYMORO

Ş. Adnan Şenel, **Heymeymoro**, Eşik Yayınları, İstanbul 2018, 443 sayfa.

Bundan önce 12 Eylül darbesini anlattığı dönem romanı "Elma ve Bıçak" ve Balkan bozgununu ele aldığı tarihî roman "Selanik İçinde Sâla Okunur" adlı çalışmalarından tanıdığımız Adnan Şenel yine bir tarihî romanla yakın tarihimize ışık tutmuş; çoğumuzun bilmediği fakat çok da ilginç bir olayı kurgulamış.

Konunun ilginçliği, hem çokça bilinmemesinden hem de gerçekten yaşanmış olayların pek de rastlanacak türden olmamasından kaynaklanıyor. Şüphesiz yakın tarihimizde ve özellikle savaşlarla ilgili değişik, farklı, ilginç yaşanmışlıklar var ama bu romandaki öznelerinden birinin -ve en önemlisinin- bir yabancı, bir "Japon" olması konuyu ilginçlik anlamında başka bir boyuta taşıyor.

"Heymeymoro" ne anlatıyor? Aslında, kitabın kapağına bakıldığında alt alta sıralı üç heceli kelimenin ne anlam ifade ettiği pek anlaşılıyor. Arka kapak yazısı belki bir nebze yardımcı oluyor. Ama romana başlayıp da ilerleyen bölümlerdeki gelişmeler neticesinde o kelimenin ne manaya geldiğini anlayabiliyorsunuz.

Yine de okuyacak olanlar için kısaca konuyu özetleyelim. Birinci Dünya Savaşı'nda, Doğu cephesinde Ruslara esir düşen ve Rusya'nın muhtelif bölgelerine gönderilen askerlerimizden bir kısmı Sibiryâ'da olduklarından esir takasından faydalanamamış ve orada kalmışlardır. Yıllar sonra Osmanlı hükümeti devreye girmiş ve bunların getirilmesi için bir gemi kiralamıştır. İşte bu geminin adı "Heymeymoro"dur (Japonca: Heimei Maru, yani Parlak Barış Gemisi). Bin otuz civarında askerimiz Vladivostok'tan bu gemiye biner ve kırk beş gün süren

yolculuktan sonra Ege'ye varır. Midilli Adası yakınlarında Yunanlar tarafından durdurulur. Yunanlar askerlerimizin kendilerine teslim edilmesini ister. Fakat bu isteğe geminin sorumlu komutanı Yarbay Çomora (Tsumura) ret cevabı verir ve askerlerimizi teslim etmez. Tam sekiz ay boyunca gemi Pire limanında bağlı kalır. Bütün teşebbüslere rağmen Çomora direnir ve kararından dönmez. Daha sonra askerlerimiz, tarafsız bölge olarak, İtalya'nın Asinara adasına gönderilirler ve bir sekiz ay da burada kalırlar.

Ana hatlarıyla konusu bu olan "Heymeymoro", baştan sonra sürükleyici bir tempoya sahip. Askerlerimizin esir düşmesi, kamplarda ve şehirlerde çektikleri, gemi yolculuğu esnasında yaşadıkları, aylarca gemide ve yılanlarla dolu adadaki bekleyişleri akıcı ve yalın bir üslupla anlatılıyor. Türk-Japon dostluğunun da tarihî köklerinden yola çıkılarak her yönüyle işlendiği bu roman, bu iki kadim ülkenin dostluklarını da pekiştirecek özelliklere sahip. Yakın tarihimizin bu pek bilinmeyen ilginç olayını kurgu tadında okumak ve öğrenmek isteyenler için "Heymeymoro" dikkat çekici bir çalışma.

Şükrü MERT

DÜNYADA
DAHA İYİ BİR
**ALTYAPI İÇİN
ÇALIŞIYORUZ**

350 000 ton/yıl üretim kapasitesi, 323,9-3048,0 mm. çap ve 4,0-25,4 mm. et kalınlığı aralığında (X80 API 5L'ye kadar) spiral kaynaklı çelik su, petrol, doğalgaz ve kazık borusu üretimi.

Emek Boru[®]
Makina Sanayi ve Ticaret A.Ş.

ASO 1. Organize Sanayi Bölgesi Türkmenistan Caddesi No: 2
06930 Sincan-Ankara / TÜRKİYE
Tel: +90 312 267 0225 Faks: +90 312 267 0519
www.emekboru.com.tr
emek@emekboru.com.tr

ARAP İSYANI *

Hasip SAYGILI **

Geçtiğimiz yılın son haftalarında kamuoyu Fahreddin Paşa ve Medine savunması tartışmalarına tanık oldu. Askerlik şerefine hanel getirmeyerek üniformasının hakkını veren bir generalimiz önce içeriden sonra da dışarıdan bedeviliğin bir temsilcisi tarafından tahkire maruz kalmıştı. Yetkili makamların dışarıdan yapılan hakaret ve iftiralara gereken karşılığı vermesi ile artık neredeyse unutulmaya yüz tutmuş bir kahraman ve bir cephe de yüzyıl sonra hatırlanmaya başlanmıştır.

Bu hatırlamada ağırlıklı olarak bilinen birkaç yayındaki bilgiler tekrar edilmiştir. Bilinenleri tekrar diyemeyeceğimiz bir çalışma ise **Doç. Dr. İsmail Köse** tarafından şubat ayında yayınlanmıştır. 2014 yılında **Hicaz İsyanı** adıyla yayınlanan bu çalışma yeniden düzenlenip genişletilerek **Arap İsyanı** adıyla okuyucuya sunulmuştur. Bu çalışmanın hissiyat ötesinde meseleyi farklı boyutlarda anlamak isteyenlere ufuk açacağını söyleyebiliriz.

Yazar eserinde anlattığı hadiselerin arka planlarını okuru sıkımayacak bir bütünlük içinde sunmaktadır. Bu kapsamda İngiltere'nin daha Mısır'ı işgal ettiği 1882 yılından itibaren Hindistan'a en yakın ve ucuz ulaşım yolu olan Süveyş kanalı ve Kızıldeniz'in karşıdan da kontrolü için planlar geliştirdiği anlaşılmaktadır. İşgal altındaki Mısır'dan Filistin ve Arabistan'da bazı bedevi aşiretlerinin bu maksatla kışkırtıldığı görülmektedir. Arabistan yarımadasındaki nüfuz sahibi kabile reisleri ile erken tarihlerde başlayan ilişkiler iletmiştir.

Kitapta Arap isyanının merkezindeki Şerif Hüseyin ve oğullarının oynadıkları İngiliz iş birliği rolü kronolojik olarak diplomatik arşiv belgelerine dayanılarak gösterilmiştir. İsyanın ikinci aktörü sayılabilecek Hüseyin'in ikinci oğlu Emir Abdullah'ın hatıralarındaki çarpıtma ve gerçek dışı beyanlar da yine bu belgelerle çürütülmüştür. Osmanlı Meclisi'nde Mekke mebusu olarak bulunan Abdullah'ın iddialarının aksine isyan için kendilerine İngilizler tarafından teklif gelmediği, daha 1914 yılı başında kendilerinin Mısır'daki İngiliz yetkilile-

riyle temas kurduğu yazarın, **'Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?'** adlı hatıralarda tespit ettiği dürüst olmayan onlarca iddiadan birisidir.

Yazar eserinde Hüseyin ve oğullarının sadece Osmanlı Devleti'ne değil, Filistin, Suriye ve Irak Araplarına da ihanet ettiğini vurgulamaktadır. Bizce bu husus eserin ortaya koyduğu can alıcı tespitlerin başında gelmektedir. Filistin meselesinde İngiliz iş birliğinin uğursuz rolü net olarak ortaya konulmuştur. Kudüs'ün Aralık 1917'de Osmanlı'nın elinden çıkmasından beş hafta kadar önce İngiliz hükümeti Balfour deklarasyonu ile Filistin'in **Yahudi Ulusal Yurdu** hâline getirileceğini ilan etmiştir. Hüseyin vahim sonuçlar doğuracak bu beyana karşı oğullarına **"herhangi bir itirazda bulunmamaları"** talimatı vermiştir. İngilizlerin beyanlarının gerçekleşmesi için tabii ki Türklerin bölgeden atılmaları gerekiyordu. Hüseyin ve avnesi Kudüs'ün İngilizlerin eline geçmesinde de 10 ay sonraki Filistin Nablus bozgununda da iş birliğinin bütün gereklerini yerine getirmişlerdi. Zaten Hüseyin 1918 Ocak ayında İngiliz istihbarat ve kışkırtma merkezi Arap Bürosuna **"Siyonist taleplerine bir itirazları olamayacağını"** taahhüt etmişti. Dahası ise Dünya Savaşı sonrası 1919 Paris Paylaşım Konferansında kendisini temsil eden oğlu **Abdullah Filistin'de bir Yahudi Ulusal Yurdu yani İsrail devleti kurulmasını kabul etmiştir**. Suriye ve Irak Araplarının uğradığı Şerif hıyanetini okurların kitaptan kendilerinin okumasını tavsiye ediyoruz.

Şerif Hüseyin isyanında Osmanlı Devleti'nin istihbarat zafiyeti bölgedeki mülki ve askerî makamlarda bulunanların bir kısmının yetersizlikleri de eserde izah edilmiştir. İşin farklı yönlerini merak edenlerin bu bilgi ve değerlendirmeleri ilgiyle okuyacakları tahmin edilebilir.

Eser Fahreddin Paşa'nın Medine savunmasını tutarlı bir çerçeve içinde anlatması ile konuyu işleyen diğer yayınlardan farklıdır. İngiliz belgeleri yanında çoklukla diğer özgün kaynaklar kullanılmıştır. Ama Fahreddin Paşa'nın teslim alınmasından sonra Emir

Ali'nin Paşa hakkındaki düşüncelerinin birinci el kaynağı piyasada mevcutken tavşanın suyunun suyu kabilinden kaynaklara referans verilmesi uygun olmamıştır.

Arap isyanına hamaset ve duygusallığın yarattığı körlüğe düşmeden tutarlı bir izah getiren kitapta gördüğümüz ufak tefek bazı maddi hatalara da işaret etmemiz gerekir. Bunların başında erken dönem İslam tarihindeki Emevi-Haşimi rekabetine atıfta bulunulurken sehven Emevi-Kureyş çekişmesi denilmiş görünüyor (s. 59). Oysa bilindiği gibi Kureyş içinde Emevi ve Haşimi boylarının da bulunduğu üst kabile kimliğidir.

Yazar, yine kitapta İngiliz diplomatik misyonunun işgal edilmiş müstemele topraklarında yüksek komiserlik olduğunu söylüyor (s. 68). Bu ifade doğru değildir. Mısır'daki İngiliz diplomatik misyonu 1914-1936 arası yüksek komiserlikti. Oysa İngiltere 1914'te himayesine aldığını ilan ettiği ülkeye 1922'de bağımsızlık vermişti. Diğer taraftan 1918-1924 döneminde Türkiye'deki İngiliz diplomatik temsilciliği yüksek komiserlikti. Anılan zaman aralığında başkent dâhil bazı şehirlerde işgal söz konusu ise de Türkiye üzerinde bir müstemele tesis edildiği iddia edilemez. Mısır'da da yukarıda zikrettiğimiz 1882'den itibaren İngiliz işgali vardı. Ancak ülkedeki en yüksek İngiltere makamının adı Birinci Dünya Savaşı'na kadar yüksek komiserlik değildi.

Kitapta katılmadığımız bazı yorum ve değerlendirmeleri de ifade etmeliyiz. Bu çerçevede yazarın Arap coğrafyasında kendi döneminde Sultan Abdülhamid'in **çok sevildiği** iddiası, fikrimizce tashihe muhtaçtır (s. 62, 425). **Prof. Dr. Tufan Buzpınar**'ın dönemle ilgili yazdıklarından daha 1877-1878 Rus savaşından Osmanlı'nın mağlup çıkmasının hemen ertesinde, Şam'da neler olduğunu okumasını sayın yazara tavsiye edebilirim. Yine Orta Doğu uzmanı tarihçi **Zekeriya Kurşun Hoca**'nın dönemle ilgili tespitlerini de anmamız gerekir. Sultanın döneminde de bölgede asayiş ve kargaşa hep olagelmıştır. Mesela 1908 Temmuz'unda asilerin Medine demiryolu hattında bir istasyonumuzu basıp 300 askerimizi şehit ettiklerini bu meyanda hatırlatabiliriz.

Benzer çerçevede yazar Şerif Hüseyin'in 25 yıl boyunca İstanbul'da Sultan Abdülhamid tarafından tutulmasını İngilizlerin Arabistan ile ilgili niyetlerini gerçekleştirmeye "**en uygun olan ihtiraslı ve makya-velist bir kişilik**" olarak görülmesine bağlamaktadır

(s. 61). Şerif Hüseyin'in iş birlikçiliği ortaya çıkınca böylesi bir tespite itiraz edilemez. Ancak 1883 gibi erken bir tarihte Hüseyin daha 30 yaşında iken ondaki ihtirasın sultan tarafından görüldüğünü ileri sürmek de tartışılabilir. Hüseyin 1908 yılında Mekke'ye emir olarak tayin edildiğinde bu göreve getirilebilecek 800'ün üzerinde potansiyel aday olduğu (**Prof. Dr. Mesut Uyar**) düşünülürse Sultan Abdülhamid'in adı geçeni uzun süreli İstanbul'da ikamete mecbur tutmasındaki tedbirlik ve ihtiyatlılığın isabeti itiraf edilebilir. Ama kitabın ileri sürdüğü netlikte bir tespitin padişah tarafından yapıldığını ileri sürmek biraz zorlama görünmektedir.

Kitapta Sultan Abdülhamid'in 31 Mart (13 Nisan) 1909 darbesiyle tahttan indirildiğini ileri süren satırların tavih edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bilindiği gibi sultan 31 Mart isyan girişimi ile başlayan süreç sonunda hal edilmiştir. 31 Mart'ın askerî darbe (kudeta) olarak görülmesi fikrimizce uygun değildir.

Eserin değerlendirme kısmında yazar Hüseyin'in isyanının etkilerine değinirken şunları söylüyor: "*Arap askerlerinin az bir kısmı Osmanlı ordularının safında savaşmaya devam etmiştir. Bununla beraber Arap asker ve subaylarının büyük kısmı fırsat bulduklarında Osmanlı ordusundan firar etmişlerdir*" (s. 423). Bu hüküm birçok yerli ve yabancı eserde sıklıkla tekrar edilmiştir. Ancak askerî tarih uzmanı bir akademisyen bu iddianın arşiv kayıtlarına dayanarak gerçeği yansıtmadığını ortaya koymuştur.¹ Yazarın yukarıdaki kanaatini gözden geçirmesini temenni ederiz.

Kitapta küçük tashih gerektiren konular arasında Şerif Hüseyin'in Ali, Abdullah, Faysal ve Zeyd adlı oğullarının yaş sıralaması ile bilgilerde uyumsuzluk görünüyor (s. 21, 86-87). Bir de kitapta **Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığının** yayınlarından olduğu gibi ancak küçültülerek aktarılan krokilerin anlaşılır olmaktan uzak olduğunu söylemeliyiz. Eserin yeni baskısında biraz emek verilerek bu krokilerin elden geçirilmesini diliyoruz.

Eserin mevcut hâliyle emsalleri arasında tutarlılık, objektiflik ve bütünlük açısından literatüre anlamlı bir katkı sağlayabilecek niteliktedir. Okunup tartışılmasının, boş hamasetten artık neredeyse nefes alamaz hâle gelmiş kamuoyuna dönemle ilgili faydalı olacağını ummaktayız.

* İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, İstanbul, Kronik Kitap, Şubat 2018, 451 s., ISBN 9 789752430358

** Doç. Dr., FSMVÜ

1 Mesut Uyar, *Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War*, 2013, 20(4), s. 526-544.

TÜRK OCAKLARINDAN HABERLER

“Suriye Türkleri ve Türk Ocakları” Paneli Gerçekleştirildi

Türk Ocakları Genel Merkezi, 3 Mart 2018 Cumartesi günü, “Suriye Türkleri ve Türk Ocakları” adlı bir panel düzenledi. Prof. Dr. Yusuf Sarıay’ın başkanlık yaptığı panele, konuşmacı olarak Prof. Dr. Mehmet Şahingöz ve Prof. Dr. Emrah Şenel katıldı. Prof. Dr. Sarıay, “Türk Ocakları Suriye Türklerini destekleyen bir kuruluş. 90’lı yıllarda Kosova’da, Karabağ’da, Bosna’da bağımsızlık fikriyle, insani yardımlarla bölgedeki Türklere destek olmaya çalışan Türk Ocakları, bugün de Türkiye’nin beka meselesi hâline gelen Suriye ve güney sınırları sorununda devletin ve Suriye Türklerinin arkasındadır.” diyerek programı açtı. Türkiye’nin ve Türklerin tarihten gelen bir güvenilirliği olduğunu vurgulayan Prof. Dr. Şenel, ülkemizin yurtdışında zor durumlar yaşayan insanlar için bir umut olduğunu belirtti. Sözlerine Atatürk’ü anarak başlayan Prof. Dr. Şahingöz, Ankara’nın önünde Yunan topları patlarken Atatürk’ün Suriye’yi düşündüğünü söyledi. Panelde son olarak panel başkanı Prof. Dr. Sarıay söz aldı. Prof. Dr. Sarıay, Türklerin kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Anadolu’yu kendi kültürleriyle vatan hâline getirdiğini söyledi. Program soru cevap kısmıyla sona erdi.

“Türkiye’de Tarikat ve Cemaat Yapılanmaları” Paneli Gerçekleştirildi

Türk Ocakları Genel Merkezi, 10 Mart 2018 Cumartesi günü “Türkiye’de Tarikat ve Cemaat Yapılanmaları” adlı bir panel düzenledi. Prof. Dr. Hasan Onat’ın oturma başkanlığı yaptığı panele, Prof. Dr. Kadir Arıcı, Prof. Dr. Sönmez Kutlu, Prof. Dr. Mehmet Ali Kirman katıldı. Açılış konuşmasını yapmak üzere kürsüye gelen Türk Ocakları Genel Başkanı Prof. Dr. Mehmet Öz “Son dönemlerde topluma din adamı olarak lanse edilmiş insanlar fetvalar veriyor, kaynaşmalara neden oluyor.” dedi ve istişare kurulları oluşturarak, alanında uzman kişilerden en iyi şekilde yararlanarak bunun önüne geçilebileceğini belirtti. Hasan Onat, “Konunun üç temel boyutu var: Tarihi arka plan ile alakalı boyut, sosyolojik boyut, hukuki boyut.” diyerek sözlerine başladı ve konuşmasında cemaat ve tarikatların dinde yeri neresi, mezhep ve tarikat oluşumları meşruiyetlerini nereden alıyor ve bu oluşumların önünün nasıl açıldığından bahsedeceğini söyledi. Hasan Onat’tan sonra sözü alan Prof. Dr. Sönmez Kutlu, “İslam temelde dört şeyden oluşur. İman, ahlak, ibadet ve muamelat. Geçmişte ortaya çıkan İslam düşünce ekolleri bu alanlarda fikir beyan ediyorlardı. Fakat hepsi kendi alanını biliyordu. Mesela Türk dünyasında ahlakı Yesevilik temsil eder.” diyerek sözlerine başladı. “Türk tasavvuf tecrübesinde cinsiyet ayrımcılığı üzerinden bir dindarlık oluşturulmamıştır ve zaten bu hiç istenmemiştir.” dedi. Prof. Dr. Mehmet Ali Kirman, sözlerine “Bu oluşumlar dini bilgi boşluğundan besleniyorlar. Çünkü dini bilgisi olmayan insanların dini yönden manipüle edilmeleri son derece normaldir. Eğer çocuğa ailede, okulda dini bilgiler verilmezse çocuk bu bilgi boşluğunu başka yerlerde telafi etme yoluna gidiyor. Birde duyuğu boşluğu olayı

var.” dedi. Arıcı, cemaatleri kapatmanın bir çözüm yolu olmadığını söyledikten sonra “Cemaatlerin zararlı faaliyetlerini engellemenin yolu hukuk devleti ilkesinin doğru düzgün bir şekilde hayata geçirilmesinden geçer. Bunun yanında bürokrasi bir an önce kendine getirilmelidir. Sosyal devleti hayata geçirilmelidir. En önemlisi de bir an önce etkin bir denetim sistemi tesis edilmelidir.” dedi. Program soru cevap kısmıyla sona erdi.

Vefatının 21. Yılında Galip Erdem’i Anma Programı Gerçekleştirildi

Türk Ocakları Genel Merkezi 12 Mart Pazartesi gününde Galip Erdem’in 21. Ölüm yıldönümü vesilesiyle bir anma programı düzenledi. Programda Prof. Dr. Orhan Arslan ve Dr. Cezmi Bayram konuşmacı olarak yer aldı. Programda ilk olarak Prof. Dr. Arslan konuştu. Prof. Dr. Arslan, Galip Erdem’in hep inandığı şeyleri yazdığını ve bir şeyleri yaşayarak öğrettiğini söyledi ve ekledi, “Galip Ağabey hafızası çok kuvvetli, sohbeti keyif veren kaliteli bir adamdı. Onu dinlerken hiç sıkılmazdınız. O kadar içten ve dürüstü ki, onun her dediğini, her yazdığını doğru kabul ederdiniz. 1980 darbesinden sonra yazıya küstü. Bunun bir sebebi de Mamak Mahkemeleri’nin onu çökertmesidir. Hayatı boyunca kendisi hariç herkese yardım etti. Yakınlarına karşı mütevazı biriyken başkalarına karşı dümdüzdü, olanı biteni ve düşündüğünü söylerdi.” Dr. Bayram ise, “Galip Ağabey söz konusu olunca, onu okuyanların da onu anlatması iyi olur diye düşünüyorum. Çünkü Galip Ağabey söylenebilecek kadarını söylemiş, yazılabilecek kadarını yazmış biriydi. ‘Ülkücünün Çilesi’ isimli eserinde çizdiği ülkücü kişiliği kendisiyle tamamen uyuşturmaktadır mesela. Yazılarında bu kadar kendinden bir şeyler olan, bu kadar anlaşılabilir kişi azdır.” dedi.

Ocakbaşı Sohbetlerinde ‘Bir Diriliş Destanı Çanakkale’ Başlıklı Program Gerçekleştirildi

Türk Ocakları Genel Merkezinin Cumartesi günleri düzenlediği “Ocakbaşı Sohbetleri”nde 17 Mart Cumartesi günü, Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran, “Bir Diriliş Destanı Çanakkale” başlıklı bir konuşma yaptı. Prof. Dr. Taşkiran, “Çanakkale Muharebeleri, dönemin en üstün teknolojilerini kullanan güçlere karşı bedenini, yüreğini ve imanını ortaya koyanların yazdığı bir ölüm kalım savaşıdır, destanıdır.” diyerek sözlerine başladı. Prof. Dr. Taşkiran, Çanakkale Cephesi’nin açılmasının birçok nedeni olduğunu ve bu nedenlerin genel olarak Osmanlı Devleti’nin güçlerini parçalamak noktasında birleştiğini söyledi: “Hem halkımızda hem askerimizde Çanakkale’yi savunmanın İstanbul’u savunmak demek olduğu, İstanbul’u savunmanın da Anadolu’yu savunmak demek olduğu bilinci vardı. Bu bilinçle bedenini, yüreğini ve imanını ortaya koyan halk ve asker, büyük ve yoğun bir savaş verdi. Kaynaklara ve raporlara bakılınca 1. Dünya Savaşı’nın en yoğun muharebesi Çanakkale’de gerçekleşen savaştır, diyebiliriz. Havada çarpışan mermiler, muharebeye katılan insanların ülkeleri ve kilometrekareye düşen kayıp sayısı bunun kanıtıdır.”

Türk Ocakları Armağanları Sahiplerini Buldu

Türk Ocakları Genel Merkezinin her yıl Türk düşüncesine, ilim, kültür ve sanat hayatına önemli katkılarda bulunan isimlere verdiği Türk Ocakları Armağanları bu yıl sahiplerini buldu. 05 Mart 2018 tarihinde Türk Ocakları Armağanları açıklandı. Türk Ocakları Genel Merkez Yönetim Kurulunun aldığı kararla 1986 yılından itibaren dört dalda, 1994'ten itibaren beş dalda ve 2010'dan itibaren yedi dalda "Türk Ocakları Armağanları" verildi. 2013 yılından itibaren "Nevzat KÖSOĞLU, Türk Düşünce Hayatına Hizmet Armağanı" isimli yeni bir armağan ihdas edildi. Türk Ocakları Genel Merkezi Yönetim Kurulu, 05 Mart 2018 tarihindeki toplantıda, 2018 Yılı Türk Ocakları Armağanları'nın sahiplerinin aşağıdaki gibi olmasına karar vermiştir:

Prof. Dr. Mehmet BAŞBUÇ: Dr. Hasan Ferit CANSEVER, Türk Ocakları Sanat Armağanı
Mehmed Niyazi ÖZDEMİR: Hamdullah Suphi TANRIÖVER, Türk Ocakları Kültür Armağanı
Anar RIZAYEV: Nihal ATSIZ, Türk Ocakları Türk Dünyasına Hizmet Armağanı
Dr. Cezmi BAYRAM: Galip ERDEM, Türk Ocakları Şeref Armağanı
Ozan KARABULAK ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kaan ÇALEN: Ziya GÖKALP, Türk Ocakları İlim ve Teşvik Armağanı
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ: Prof. Dr. Osman TURAN, Türk Ocakları Türklük Araştırmaları Armağanı
Ali AKBAŞ: Ayvaz GÖKDEMİR, Türk Ocakları Edebiyat Armağanı
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY: Nevzat KÖSOĞLU, Türk Ocakları Türk Düşünce Hayatına Hizmet Armağanı

ŞUBE HABERLERİ

ANTALYA ŞUBESİ

GDO ve Söylenmeyenler

Antalya Şubesinin 3 Mart 2018 tarihinde düzenlediği "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Hocalı Soykırımı" başlıklı konferansa konuşmacı olarak Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Toğrul İsmayıl* katıldı. 9 Mart 2018'de Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Kemal Karabağ* "GDO ve Söylenmeyenler" konulu bir konferans verdi. 25 Mart 2018'de Türk Ocakları Antalya Şubesi, Azerbaycan Kültür Derneği, Yurdum Türkmeneli Derneği ile Kazakistan ve Avrasya Devletlerinin Dostluk ve Dayanışma Derneklerinin ortaklaşa düzenlediği Nevruz Şenliği Büyükşehir Belediyesi ve Kepez Belediyesinin katkılarıyla gerçekleşti.

AYDIN ŞUBESİ

Haçlıların Aydın'a saldırıları ve Aydınöğulları'nın Müdafaası

Aydın Şubesinin 16 Mart 2018 tarihinde düzenlediği "Haçlıların Aydın'a saldırıları ve Aydınöğulları'nın Müdafaası" konulu konferansa konuşmacı olarak Adnan Menderes Üniversitesi Öğretim Üyesi *Dr. Kemal Haykıran* katıldı. 21 Mart 2018'de Özgün Seçkin Nevruz Bayramı nedeniyle "Ata Yurdumuz Baba Ocağımız Kazakistan" konulu bir konferans verdi.

ÇANKIRI ŞUBESİ

Ömer Seyfettin ve Kızıl Elma

Çankırı Şubesinin 9 Mart 2018 tarihinde düzenlediği Ocakbaşı Sohbetinde "Ömer Seyfettin ve Kızıl Elma" konulu bir konferans düzenlendi. Konferansa konuşmacı olarak Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat* katıldı.

DÖRTYOL ŞUBESİ

Orta Asya'dan Kalan Mimari Mirasımız

Dörtüyl Şubesinin 22 Mart 2018 tarihinde düzenlediği programda Çukurova Üniversitesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Gözde Ramazanoğlu* "Orta Asya'dan Kalan Mimari Mirasımız" konulu bir konferans verdi.

EDİRNE ŞUBESİ

Galip Erdem'in Hayatı ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri

Edirne Şubesi Gençlik Kollarının 10 Mart 2018 tarihinde düzenlediği program Gençlik Kolları üyesi Semih Rıdvan Cabalar'ın "Galip Erdem'in hayatı ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri" konulu sunumu ile başladı. Ardından Şube Hars Heyeti üyesi *Muzaffer Doğan* Galip Erdem'in kişiliğinin Türk Milliyetçiliğine ve Türk Milliyetçilerine yansımaları konusunda önemli bilgiler verdi. Programa Şube Yönetim Kurulu üyesi *Yrd. Doç. Dr. Aziz Tekdemir*, Sınır Ötesi Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni *Cengiz Gültekin*, Orhun Türkçüler Derneği üyeleri ve Şube Gençlik Kolları katıldı.

ESKİŞEHİR ŞUBESİ

Perşembe Sohbetleri

Eskişehir Şubesinin düzenlediği "Perşembe Sohbetleri"nin mart ayı programında; 1 Mart 2018'de *Akıl Sametoğlu* "Türklüğün Büyük Lideri: Ebulfez Elçibey", 8 Mart 2018'de Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Serkan Acar* "Zeki Velidi Togan'ın İlmî ve Siyasi Hayatı"; 15 Mart 2018'de Sakarya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik* "Yarkent Hanlığı ve Tarikat-Siyaset İlişkisi", 22 Mart 2018'de Kocaeli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. İbrahim Şirin* "Türkiye'de İttihat Terakki ve İttihatçılık Algısı" başlıklı sohbet verdi. 29 Mart 2018'de ise Türk Dünyası Bilim Kültür ve Sanat Merkezi Türk Müziği Topluluğu, **Şef Ömer Faruk Bayrakçı yönetiminde** "Tasavvuf Müsikişi Konseri"ni verdi.

Millî Mefkûre Mektebi

Millî Mefkûre Mektebi Başlangıç Sınıfının mart ayı programında; Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu* "Mitoloji ve Destanlar", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Şenol Durgun* "Siyasi Söylemler - 1", Anadolu Üniversitesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Halil İbrahim Gürcan* "İletişime Giriş",

Anadolu Üniversitesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Erhan Eroğlu* "Liderlik Sanatı" ve Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Müfit Selim Saruhan* "İnsan ve İslam Psikolojisi" başlıklı ders verdi.

Gelişme Sınıfının mart ayı programında ise Yıldız Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. M. Akif Okur* "Güç Komşuluk: Ortadoğu ve Türkiye", *Doç. Dr. Kürşat Yıldırım* "Erken Dönem Turan Milletleri-Çin İlişkileri", Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Seyfi Yıldırım* "Güç Komşuluk: Balkanlar ve Türkiye", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Halis Adnan Arslantaş* "Kendini Tanıma ve Geliştirme Bilinci" ve Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Öğretim Üyesi *Yrd. Doç. Dr. Halim Demiryürek* "Yakın Dönem Türkiye Tarihi - 1" başlıklı ders verdi.

Nevruz Bayramı Coşkuyla Kutlandı

Nevruz Bayramı, Anadolu Üniversitesi, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği, Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, Anadolu Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi, Yurt Dışı Türkler Uygulama ve Araştırma Merkezi, Osmangazi Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi ve Türk Ocakları Eskişehir Şubesinin katılımıyla Türk Dünyası Bilim Kültür ve Sanat Merkezi'nde coşkuyla kutlandı.

18 Mart Çanakkale Şehitlerini Anma Programı

Türk Ocakları Eskişehir Şubesinin ETİ Sosyal Bilimler Lisesi ile birlikte düzenlediği 18 Mart Çanakkale Şehitlerini Anma Programı tarihinde gerçekleştirildi. Şube Yönetim Kurulu Üyesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi *Yrd. Doç. Dr. Volkan Martin*'in konuşması ile başlayan program, Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni *Bilal Akan* yönetiminde Sosyal Bilimler Lisesi öğrencileri tarafından hazırlanan gösteri ile devam etti.

GÖLBAŞI ŞUBESİ

Türk Ocakları Gölbaşı Temsilciliği Açılışı Gerçekleştirildi

25 Mart 2018 tarihinde Türk Ocakları Gölbaşı Temsilciliğinin açılışı gerçekleştirildi. Açılışa İlçe Kaymakamı *Can Aksoy*, Askerlik Şubesi Başkanı *Bekir Gaznevi*, Gölbaşı Belediye Başkanı *Yusuf Özdemir*, İlçe Jandarma Komutanı *Erdoğan Ağcakoyunlu*, Balkar Belediye Başkanı *Orhan Orhan*, Orman İşletme Şefi *Mutluay Doğan*, Sosyal Hizmetler Müdürü *Arif Özdemir*, Adıyaman Türk Ocakları Başkanına vekâleten Türk Ocakları Adıyaman Şubesi Genel Sekreteri *Samet Zenginoglu*, Türk Eğitim Sen Adıyaman Şube Başkanı *Şemsettin Açar*, Türk Eğitim Sen Gölbaşı İlçe Temsilcisi *Mahmut Yetişgen*, Türk Eğitim Sen Besni İlçe Temsilcisi *Fuat Akdeniz*, Ülkü Ocakları Gölbaşı Temsilcisi *Metin Çırakoğlu*, Atatürkçü Düşünce Derneği Gölbaşı Temsilcisi *Mustafa Çiçek*, CHP İlçe Başkanı *Emine Köseler*, MHP İlçe Başkanı *Mustafa Çırakoğlu*,

İYİ Parti İlçe Başkanı *Yasin Biçerler* ve çok sayıda vatandaş katıldı.

Türk Ocakları Gölbaşı İlçe Temsilcisi *Mehmet Çatlakan*, gelen misafirlere teşekkürlerini ilettikten sonra "25 Mart 2018, Türk Ocaklarının 106. kuruluş yıldönümüdür. Asırlık bir dev çınar olan Türk Ocakları günümüze kadar eğitim, kültür ve fikir alanında Türk Milletinin faydasına olacak tüm çalışmaların öncüsü ve destekçisi olmuştur. Türk Ocakları Gölbaşı Temsilciliğimiz de inşallah bu alandaki faaliyetleri ile ilçemizde çalışmalarda bulunacaktır." ifadelerinde bulundu.

İSTANBUL ŞUBESİ

Cuma Sohbetleri

İstanbul Şubesinin düzenlediği "Cuma Sohbetleri"nin mart ayı programında; 2 Mart 2018'de *Prof. Dr. Mustafa Tekin* "Toplumda Deist ve Agnostik Eğilimler", 9 Mart 201'de *Dr. Halime Yıldız* "İslam'da Kadının Konumu ve Günümüzde Kadın Algısı", 16 Mart 2018'de *Acar Okan*, Şerafettin Yılmaz ve *Erşat Hüzmüzlü* "Vefatının 20. Yılında Galip Erdem", 23 Mart 2018'de *Ahmet Özdemir* "Âşık Veysel" ve 30 Mart 2018'de *Mehmet Kayıcıoğlu* "Osmanlı'da Nüfus Yazımları" başlıklı sohbet verdi.

Konser

İstanbul Türk Ocağı Ömürlü Musuki Topluluğu korusu, 28 Mart 2018 tarihinde *Elif Ömürlü Uyar*'ın şefliğinde İstanbul Türk Ocağı Konferans Salonunda, doğumunun 400. yılı sebebiyle Niyazi Mısıri'nin bestelenen şiirlerinden oluşan bir konser gerçekleştirdi.

Prof. Dr. Osman Turan Ve Türk Cihan Hâkimiyeti

İstanbul Şubesinin 20 Mart 2018 tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediyesine ait Ali Emiri Efendi Kültür Merkezi'nde düzenlediği etkinlikte Türk Ocakları'nın eski reislerinden Osman Turan'ı andı. Etkinlik Şube Başkanı *Dr. Cezmi Bayram*'ın yöneticiliğinde gerçekleşti ve *Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer*, *Prof. Dr. Ali Birinci*, *Doç. Dr. Sadı Kucur* Osman Turan'ın hayatı, karakteri ve Türk cihan hâkimiyeti üzerine konuşmalarını gerçekleştirdi.

2018 Nevruz Kutlamaları

25 Mart 2018 tarihinde İstanbul Şubesinin Bayrampaşa Belediyesi, Bayrampaşa Kaymakamlığı ve TÜRKSOY ile birlikte düzenlediği Nevruz Kutlamasında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Başkurdistan, Sırbistan, Buryat, Altay, Kabardin-Balkar, Makedonya ve ülkemizden sanatçılar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Tuna Spor Kompleksi'nde gösterilerini sergilediler.

Gençlik Kolları

Abide Şahsiyetler

Şube Gençlik Kolları tarafından düzenlenen Abide Şahsiyetler başlıklı program kapsamında, mart ayında; İlknur

Şahin "Ömer Seyfettin"i, Emre Uslu "Yusuf Akçura"yı, Ebru Erman "Galip Erdem"i; Mehmet Oğuzhan Çetin "Samih Ayverdi"yi, Ahmet Oğuzhan Balcı "İbrahim Kafesoğlu"nu anlatan konuşmalarını gerçekleştirdi.

Türk Yurdu Okumaları

Şube Gençlik Kollarının düzenlediği "Türk Yurdu Okumaları"nın mart ayı programında; 6 Mart 2018 tarihinde Türk Yurdu dergisinin Şubat 2017 sayısında yer alan Karim Asghari'nin, kaleme aldığı "Güney Azerbaycan Ekseniyle İran'da Ulus-Devletleşme Olgusu" başlıklı makalesi, 13 Mart 2018 tarihinde ise Sönmez Kutlu'nun Haziran 2017 sayısında yer alan "Türk Müslümanlığının Mahiyeti, Kaynakları ve Temel Değerleri" başlıklı makalesi okundu ve değerlendirildi.

Hatırlı Hatıralar

7 Mart 2018 tarihinde gerçekleşen Hatırlı Hatıralar etkinliğinde Şube Başkanı Dr. Cezmi Bayram'ın eşi Şadiye Bayram, 14 Mart 2018'de ise İstanbul Türk Ocağı Korosunun şefi *Elif Ömürlü Uyar* gençlere hatıralarını aktardı.

Millî Mefkûre Mektebi

Şube Gençlik Kollarının "Demlenen Bilinç ile Tazelenen Ülkü" sloganıyla dört sene önce başlattığı Millî Mefkûre Mektebi'nin dördüncüsü 3 Mart 2018 tarihinde Şube Başkanı *Dr. Cezmi Bayram*'ın "Türk Ocakları ve Türk Milliyetçiliği" ve *Prof. Dr. Ahmet Yörük*'ün "İstanbul Olmak" başlıklı dersleriyle başladı. 10 Mart 2018'de *Prof. Dr. Dündar Murat Demiröz* "Yeni Dünya Ekonomisi", *Doç. Dr. Cahid Şenel* "Çağdaş Türk Düşüncesi"; 17 Mart 2018'de ise *Doç. Dr. Tayfur Erdoğan* "Osmanlı Bürokrasisi" ve *Prof. Dr. Veysel Bozkurt* "Türk Toplum Yapısı" başlıklı ders verdi.

İSPARTA ŞUBESİ

Türk Kültüründe Nevruz

4 Mart 2018 tarihinde düzenlenen programda SDÜ Türk Yurdu Topluluğu öğrencileri ve Türk ocaklı ailelerden oluşan katılımcılar Davraz Kayak merkezi gezi ve pikniğinde birlikte oldu. 8 Mart 2018 tarihinde SDÜ Türk Yurdu Topluluğu İstanbul Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı *Prof. Dr. Ahmet Taşoğlu* "Türk Tarihinin Derinliği" başlıklı konferans verdi. 14-18 Mart tarihleri arasında Çanakkale Savaşları resim ve fotoğraf sergisi düzenlendi. 26 Mart 2018'de Süleyman Demirel Üniversitesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Cafer Gariper* "Türk Kültüründe Nevruz" konulu bir sunum yaptı.

KAHRAMANMARAŞ ŞUBESİ

Soğuk Savaş Sonrası Ortadoğu Jeopolitiği ve Afrin Harekâtı

Kahramanmaraş Şubesinin 5 Mart 2018 tarihinde düzenlediği "Soğuk Savaş Sonrası Ortadoğu Jeopolitiği ve Af-

rin Harekâtı” başlıklı Ocakbaşı Sohbetine konuşmacı olarak Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Fikret Birdişli* katıldı.

KARABÜK ŞUBESİ

Türeyiş Destanı’ndan Çanakkale Zaferi’ne Türkün İmtihanı

Karabük Şubesinin 14 Mart 2018 tarihinde düzenlediği “Türeyiş Destanı’ndan Çanakkale Zaferi’ne Türkün İmtihanı” başlıklı konferansa konuşmacı olarak Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Saadetin Gömeç* katıldı.

KASTAMONU ŞUBESİ

Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Hayatı

Kastamonu Şubesinin 13 Mart 2018 tarihinde düzenlediği “Türk Kimliği, Türk Dili, Türk Edebiyatı” başlıklı konferansa konuşmacı olarak Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Muhsine Börekçi* katıldı. 23 Mart 2018’de Kastamonu Üniversitesi Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Batir Norbaev* “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Hayatı” başlıklı bir sunum yaptı.

KONYA ŞUBESİ

Yeni Vizyon Arayışları ve Değerlerimiz

Konya Şubesinin 3 Mart 2018 tarihinde düzenlediği programda Selçuk Üniversitesi Turizm Fakültesi Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Abdullah Karaman* “Yeni Vizyon Arayışları ve Değerlerimiz” başlıklı bir konferans verdi. 18 Mart 2018’de *Yrd. Doç. Dr. Zekeriya Bülbül Çanakkale Savaşı’nın* sebep ve sonuçları ile ilgili bir sunum yaptı.

LÜLEBURGAZ ŞUBESİ

Çanakkale Savaşları ve Mustafa Kemal Atatürk

Lüleburgaz Şubesinin 13 Mart 2018 tarihinde düzenlediği ocakbaşı sohbetinde Kırklareli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü Başkanı ve Kırklareli Türk Ocakları Başkanı *Doç. Dr. Bülent Bayram* “ Türk Milliyetçiliğinin Mukadderatı Üzerine ” başlıklı bir konuşma yaptı. 18 Mart 2018’de Kırklareli Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi *Yrd. Doç. Dr. Sezai Öztaş* “Çanakkale Savaşları Ve Mustafa Kemal Atatürk” konulu bir konferans verdi. 25 Mart 2018’de düzenlenen “Türk İslam Ülküsünün Kitabını Yazan: Seyyid Ahmet Arvasi” başlıklı Ocakbaşı Sohbetine konuşmacı olarak Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi *Mehmet Bilal Yamak* katıldı.

MALATYA ŞUBESİ

İktisat Politikalarımızın Arkasındaki Zihniyet Dünyası

Malatya Şubesinin 13 Mart 2018 tarihinde düzenlediği “Kızıllema Kavramının Tarihsel Gelişimi” başlıklı konferansa konuşmacı olarak İnönü Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi *Prof. Dr. Taner Tatar* katıldı. 26 Mart 2018’de İnönü Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Başkanı *Prof. Dr. Abdullah Korkmaz* “İktisat Politikalarımızın Arkasındaki Zihniyet Dünyası” başlıklı bir konuşma yaptı.

NAZİLLİ ŞUBESİ

Hacı Süleyman Efendi ödülü Mehmet Çağatay Özdemir’in

Nazilli Şubesi tarafından geleneksel hâle getirilen Ha-

cı Süleyman Efendi Ödülü'nün 9.su 6 Mart 2018 tarihinde düzenlenen törenle Prof. Dr. Mehmet Çağatay Özdemir'e verildi.

NİĞDE ŞUBESİ

Biyçeşitlilik, Biyokaçakçılık ve Endemik Bitkiler

Niğde Şubesinin 9 Mart 2018 tarihinde düzenlediği Ocakbaşı Sohbetinde Yrd. Doç. Dr. Ahmet Savran "Biyçeşitlilik, Biyokaçakçılık ve Endemik Bitkiler" başlıklı bir konferans verdi. 16 Mart 2018'de "Bastığın Yerleri Toprak Diye Geçme: Çanakkale" başlıklı programa konuşmacı olarak eğitimci Cemal Sevim katıldı. 23 Mart 2018'de Dilrabo Abdazimova "Türk Dünyasında Nevruz" konulu bir sunum yaptı.

PENDİK ŞUBESİ

Nevruz Kutlaması

Pendik Şubesi 21 Mart 2018 tarihinde Yunus Emre Kültür Merkezi'nde her yıl geleneksel olarak organize ettiği Nevruz kutlamalarının bir yenisini gerçekleştirdi. Programa; Pendik Kaymakamı İlhan Ünsal, Pendik Belediyesi Başkan Vekili Cevat Yaman, Belediye Başkan Danışmanı Atilla İpek, Belediye Başkan yardımcılarında Öznur Canayakın, Kızılay Eski Genel Başkanı Ahmet Lütfi Akar, Türk Ocakları İstanbul Şube Başkan Yardımcısı Atilla Yayım, Kızılay Pendik Şube Başkanı Taşkın Gündoğ, Türk Eğitim Sen 6 No'lu Şube Başkanı Sami Çelik, sivil toplum örgütlerinin temsilcileri ve çok sayıda vatanş katıldı.

POLATLI ŞUBESİ

Türk Dış Politikası

Polatlı Şubesinin 13 Mart 2018 tarihinde düzenlediği Ocakbaşı Sohbetinde Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı Prof. Dr. Yonca Anzerlioğlu "Türk Dış Politikası" konulu bir konferans verdi.

SİVAS ŞUBESİ

İngilizce Hazırlık Kursu

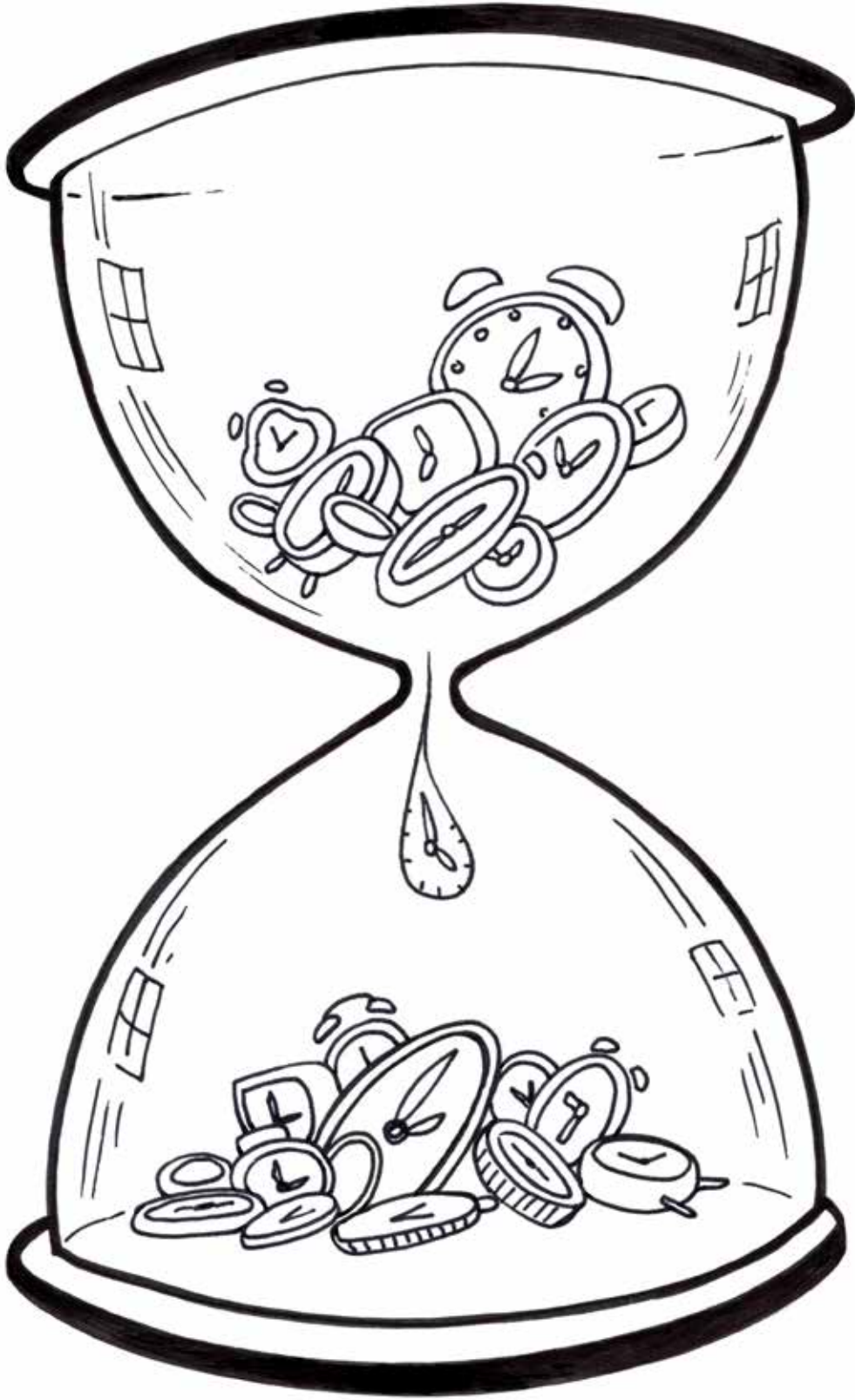
Sivas Şubesinin YDS ve YÖKDİL sınavlarına yönelik düzenlediği İngilizce Hazırlık Kursu ikinci dönem itibariyle başladı. Katılımın ücretsiz olduğu ve Yrd. Doç. Dr. Sedat Bay tarafından verilen YDS ve YÖKDİL kursları Haziran ayına kadar devam edecek. 12 Mart 2018'de Cumhuriyet Üniversitesi ile birlikte Cumhuriyet Üniversitesi Kültür Merkezi "Üniversiteliler Mehmet Akif'i Konuşuyor" başlıklı bir panel düzenlendi.

ŞANLIURFA ŞUBESİ

Çanakkale Muharebeleri

Şanlıurfa Şubesinin 5 Mart 2018 tarihinde düzenlediği "Türk-İslam Dünyasının Matem: Hocalı Katliamı" başlıklı konferansa konuşmacı olarak Harran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Gülşah Eser katıldı. 19 Mart 2018'de Orman ve Su İşleri Bakanlığı Şanlıurfa 3. Bölge Müdürü İsrail Erdoğan "Çanakkale Muharebeleri" konulu bir sunum yaptı.

SERDAR..